

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by
Sri Brahmabrata Bhattacharya

5

REFERENCE

91107

FOR REFERENCE ONLY

॥ श्रीः ॥

उत्तरमीमांसा

नाम

वेदान्तदर्शनम्।

श्रीमद्वेदव्यासप्रणीतम्

स्वामिगोविन्दानन्दोद्भाषितया भाष्यरत्नप्रभया आसितेन

श्रीशङ्कराचार्यकृत- 030

शारीरकनाम्ना भाष्येण संयुतम्।

श्रीमदुदासनपरमहंसपण्डित केशवानन्दस्वामिकृत-

टिप्पणीसमेतं च।

एतच्च भारतीतीर्थकृताधिकरणमालासमन्वितम्

ऐनापुरे इत्युपाख्योद्धवाचार्येण च

शोधयित्वा

श्रीकृष्णदासात्मज-

गङ्गाविष्णु, खेमराजाभ्यां

मुख्य्यां

श्रीवेङ्कटेश्वरमुद्रालयेऽङ्कितम्

संवत् १९४४ शके १८०९

(१८६७ तदधिक. २५) अनियमानुसारेण राजराजपदवीकृतोप- ॥

✓
91107 ✓
18148
P. AD S
29.11.75
Ch.
@84
@84
S. 58
@84

॥ भूमिका ॥

इह खलु धर्मार्थकाममोक्षेषु चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमः दु-
 त्थार्थः तस्य निखिलदुःखनिवृत्त्युपरक्तनिरतिशयानन्दरूपात्मकतया
 नित्यत्वेनानावृत्तिरूपत्वात् । एवमेव हि श्रुतिस्मृतीहासपुराणमुक्त्यनु-
 भवरिद्धम् । स च वेदान्तैकवेद्याशनायायतीतापेतब्रह्मक्षत्रादिभेदास-
 सारिब्रह्मात्मैकत्वनिश्चयसाध्यः । स च निश्चयो देहेन्द्रियादिष्वहंममा-
 भिनिवेशवशादनात्मधर्मान्कर्तृत्वभोक्तृत्वादीनात्मनिगम्यमानानां ना-
 नाविधकुतर्काकुलचेतसां दुःसाध्यः न तांस्त्रैकुशलश्रुत्यर्थविवेचक-
 गुरुमनुपादायोपनिषदां सहलाप्यपि यथाभूतमात्मतत्त्वं संबोध्य-
 तुमीशते अतस्मानुद्दिधीर्षुर्भगवान् वेदव्यासोऽद्वैतब्रह्मात्मकं श्रुत्य-
 र्थं निर्णेतुमनेकन्यायोपबृंहिताध्यायचतुष्टयात्मिकामुत्तरमीमांसामार-
 च्यांचकार । साप्यतिसंक्षिप्तार्थकतया त्रिनां भाष्यं पुरुषायुषेणापि दु-
 विज्ञेयेति विलोच्य परमकारुण्योपेतमानसो भगवान् स्वामिश्रीशंकरा-
 चार्यो भाष्यवलयालंकृतां तां चकार । तदपि गूढगम्भीरार्थकतयाऽना-
 घासेन नार्थबोधरुदिति पर्यालोच्य सर्वान् नरानुपचिकीर्षुः स्वामि-
 प्रीणो विन्दानन्दो नुकम्पया रत्नप्रभया भासयांचकार । सापि कंचित् क-
 चित् गुप्तार्थकेति विलोच्य मया कंचित् कचिद्विपणैरलंकृता । यद्यपि व्या-
 सनिर्मितेष्वेषु सूत्रेष्विदानीं नानाविधानि भाष्याप्युपलभ्यन्ते तथा-
 पि शाङ्करभाष्यस्यास्य निष्पक्षार्थप्रतिपादकतया प्रामाणिकैः प्रामा-
 ण्याङ्गीकारेण सर्वपेक्षयास्याभ्यर्हितत्वमिति सूपादेयमिदमात्मैः । य-
 दप्येतद्भाष्यं पूर्वं मुद्रितमभूत्तथापि यत्स्वभावाप्यकारसंप्रदायसिद्ध-
 समग्रपाठकं न मुद्रितमितीदानीं गङ्गाविष्णुवणिक्प्रार्थनया मया भा-
 ष्यकारसम्प्रदायसिद्धपाठानुसारेण संशोधितम् । प्रार्थये चादौ विश्वेश्वरं
 मुद्रणकर्तुः श्रेष्ठिश्रीगङ्गाविष्णोः प्रयत्नं सफलीकर्तुम् । प्रसीदन्तु ज्ञानेन

प्रयत्नेन भगवद्भाष्यकारचरणा इति मुहुरभ्यर्थयेहं श्रीमदुदासीनपरम-
हंसपण्डितकेशवानन्दस्वामी ॥

उपरि तावत्केशवानन्दस्वामिना लिखितं यथायथं ज्ञेयमेव । परं च ।
कलिकातायां एशिष्याटिकसोसायटीनाम्न्या जनतया मुद्रितपुस्तके
तृतीयाध्यायचतुर्थपादीया रत्नप्रभा न मिलितेति स पादो रत्नप्रभा-
भासितो न इति केषांचिदाभासः समजनि इति भाति । परं च तस्मान्
अमरकोशटीकाकारमहेश्वरपुस्तकालयतो लब्धशाङ्करभाष्ये मिलिते-
ति स पादः पश्चात्तैवाङ्कित्या पुस्तकचरमभागे निवेशितो विद्यते पर्या-
प्तौ चाधिकरणज्ञानार्थं श्रीभारतीतीर्थविरचिताधिकरणमालापि संवे-
शिता इति । अत्र पुस्तकमुद्रणकाले मनुजनिष्ठनिसर्गभ्रमेणोर्वरिता-
न्प्रमादंस्तावत्सहन्तामार्या इति प्रार्थितप्रायमेवेत्यशेषमतिमङ्गलम् ।

ऐनापुरे इत्युपाख्यबाळाचार्या-

त्मज उद्भवाचार्यः ।

ब्रह्मसूत्रीयषोडशपादार्थदर्शनम् निर्घण्टपत्रम् ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

अध्यायाङ्काः

सुस्पष्टब्रह्मबोधकश्रुतिवाक्यानां समन्वयः, ...	१
उपास्यब्रह्मवाचकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः,	१
ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकास्पष्टश्रुतिवाक्यानां समन्वयः, ...	१
अव्यक्तादिसन्दिग्धपदमात्राणामेव समन्वयः, ...	१

साङ्ख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः साङ्ख्यादिप्रयुक्तकैश्च वेदान्तसमन्वयस्य विरोधपरिहारः, ...	२
साङ्ख्यादिमतानां दुष्टत्वप्रदर्शनम्, ...	२
पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां उत्तरभागेण च जीवश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहारः, ...	२
लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहारः, ...	२

जीवस्य परलोकगमनागमनविचारपूर्वकवैराग्यनि- रूपणम्, ...	३
पूर्वभागेण त्वं-पदार्थस्य उत्तरभागेण तत्-पदार्थस्य च शोधनं, ...	३
सगुणवियासु-गुणोपसंहारस्य, निर्गुणे ब्रह्माणि अपुन- रूपपदोपसंहारस्य च निरूपणम्, ...	३
निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गसाधनभूतानां आश्रमयज्ञा- दीनां, अन्तरङ्गसाधनभूतानां च शमदमश्रवण- मननादीनां निरूपणम्, ...	३

(२)

तेषां विषयाः ।

अध्यायाङ्काः । पादाङ्काः ।

णाद्यावृत्त्या निर्गुणं, उपासनया सगुणं वा		
ब्रह्म साक्षात्कृतवतो जीवतः पुण्यपापलेपवि-		
क्षाश्लक्षणाया मुक्तेरभिधानम्	...	४ १
यस्मात्तस्य उत्क्रान्तिप्रकारदर्शनम्,	...	४ २
गुणब्रह्मविदो भूतस्योत्तरमार्गाभिगमनम्	...	४ ३
भगणे निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तेः, उ-		
त्तरभागेण च सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकस्थिते-		
निरूपणम्,	...	४ ४

व्यासाधिकरणार्थदर्शनं निर्वण्टपत्रम्

समन्वयारम्भः । अध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।

व्याख्याः । अ०

ब्रह्मणो विचार्यत्वम्, ...	१	१
ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं	२	२
ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वं, १ वर्णकम्, } ब्रह्मणो वेदैकमेयता, २ वर्णकम्, }	३	३
वेदान्तानां ब्रह्मबोधकत्वं, १ वर्णकम्, } वेदान्तानां ब्रह्मण्यवसितत्वं, २ वर्णकम्, }	४	४
प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वाभावकथनम्, ...	५-११	५
आनन्दमयकोषस्य परमात्मत्वं, १ वर्णकम्, } ब्रह्मण आनन्दमयजीवाधारत्वं, २ वर्णकम्, }	१२-१९	६
आदित्योन्तर्गतहिरण्यपुरुषस्येश्वरत्वम्, ...	२०-२१	७
परब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वम्, ...	२२	८
ब्रह्मण आकाशशब्दवत् प्राणशब्दवाच्यत्वं, ...	२३	९
परब्रह्मणो ज्योतिःशब्दवाच्यत्वं, ...	२४-२७	१०
ब्रह्मणः प्राणशब्दप्रतिपाद्यत्वं, ...	२८-३१	११

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

ब्रह्मण उपास्यत्वम्, ...	१-८	१
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं, ...	९-१०	२
चेतनयोर्जीवेश्वरयोर्हृद्गुहागतत्वम्, ...	११-१२	३
छायाजीवान्यदेवान् हित्वा परब्रह्मण एवोपास्यत्वम्, ...	१३-१७	४

प्रतिपाद्यविषयः ।	ख०	अधि०
प्रधानजीवितरस्येश्वरस्यैवान्तर्यामिण्युक्तं वाच्यत्वं,	१८-२०	५
प्रधानजीवी निराकृत्येश्वरस्य भूतयोनित्वम्, ...	२१-२३	६
ब्रह्मणो वैश्वानरशब्दवाच्यत्वम्, ...	२४-३२	७

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

सूत्रात्महिरूप्यगर्भप्रधानभोक्तृजीवेश्वराणां मध्ये		
केवलमीश्वरस्यैव सर्वाधिष्ठानभूतत्वम्, ...	१-७	१
प्राणमरेशयोर्मध्ये परेशस्यैव सत्यशब्देन श्रेष्ठत्वम्,	८-९	२
प्रणवब्रह्मणोर्मध्ये ब्रह्मण एवाक्षरशब्दवाच्यत्वम्,	१०-१२	३
अपर-परब्रह्मणोर्मध्ये परब्रह्मण एव त्रिमात्रेण		
प्रणवेन ध्येयत्वम्, ...	१३	४
दहराकाशत्वेन प्रतीयमानानां वियज्जीवब्रह्मणां		
मध्ये ब्रह्मण एव तदाकाशवाच्यत्वम्, ...	१४-१८	५
अक्षिपुरुषत्वेनापाततः प्रतीयमानयोर्जीवपरेशयोः		
परेशस्यैव तत्पदवाच्यत्वम्, ...	१९-२१	६
जगत्प्रकाशत्वेनोपलब्धयोः सूर्यादितेजःपदार्थचैतन्ययो-		
श्चैतन्यस्यैव तत्प्रकाशत्वम्, ...	२२-२३	७
जीवात्मपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मन एवाङ्गुष्ठमात्रपुरुष-		
शब्देन प्रतिपादनम्, ...	२४-२५	८
देवानां निर्गुणविद्यायामधिकारनिरूपणम्, ...	२६-३३	९
शूद्राणां वेदानधिकारकथनपूर्वकः शोकाकुलत्वेन		
शूद्रनाममात्रधारिणो जानश्रुतेर्वेदविद्याधिगमः, ३४-३८	३४-३८	१०
प्राणत्वेनाम्नातानां वज्रवायुपरेशानां मध्ये परेशस्यैव		
तद्विशेषप्राणशब्दवाच्यत्वम्, ...	३९	११

प्रतिपाद्यविषयाः ।

ब्रह्मणः परत्वज्योतिष्ट्वे,	...	४०	१२
ब्रह्मण आकाशशब्दवाच्यत्वं,	...	४१,	१३
ब्रह्मणो विज्ञानमयशब्दवाच्यत्वं,	...	४२-४३	१४

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

कारणावस्थापन्नस्य स्थूलशरीरस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं,	१-७	१
श्रुतिप्रामितप्रकृति-स्मृतिसम्मतप्रधानयोर्मध्ये, तादृशप्र-		
कृतेरेवाजाशब्दवाच्यत्वम्,	...	८-१० २
प्राणचक्षुःश्रोत्रमनोऽन्तानां पञ्चपञ्चजनशब्दवाच्यत्वं,	११-१३	३
ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यसमन्वयानां युक्तियुक्तत्वं,	१४-१५	४
प्राणजीवपरात्मनां मध्ये परात्मन एव कृत्स्नजगत्कर्तृ-		
त्वेन बालाकिना ब्रह्मत्वेनोक्तानां षोडशपुरुषाणां		
कर्तृत्वेनिराकरणं,	...	१६-१८ ५
संशयितजीवपरमात्मनोर्मध्ये, परमात्मन एव श्रव-		
णमननादिविषयीकर्तृत्वम्,	...	१९-२३ ६
ब्रह्मणो निमित्तोपादानोभयकारणत्वं,	...	२३-२७ ७
परमाणुशून्यादीनां श्रुत्युक्तानामपि जगत्कारणत्व-		
मपहाय ब्रह्मण एव प्रतिनियतजगत्कारणत्वं,	२८	८

इति प्रथमाध्यायः

अविरोधारूपद्वितीयोऽध्यायस्य प्रथमपादे ।

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
साङ्ख्यस्मृत्या वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	१-२	१
योगस्मृत्याऽपि वेदसङ्कोचस्यायुक्तत्वं, ...	३	२
वैलक्षण्यारूपयुक्तिद्वाराऽपि वेदान्तवाक्यानामबाध्यत्वं, ४-११		३
काणादबौद्धादीनां स्मृतियुक्तिभ्यामपि वेदवाक्याना- मबाध्यत्वम्, ...	१२	४
भोक्तृभोग्यभेदवतोऽपि परब्रह्मणोऽद्वैतत्वस्याबाधात्वं, १३		५
ब्रह्मणि भेदाभेदयोर्व्यावहारिकत्वमद्वितीयत्वस्य च तात्त्विकत्वम्, ...	१४-२०	६
सर्वज्ञत्वेन जीवसंसारमिथ्यात्वं च स्वनिर्लेपत्वं च पश्यतः परमेश्वरस्य न हिताहितभागदोषः, २१-२३		७
अद्वितीयस्यापि ब्रह्मणः क्रमेण नानाकार्याणां सृष्टिसम्भावना, ...	२४-२५	८
ईश्वरस्योपादानरूपपरिणामिकारणत्वव्यवस्थापनं, २६-२९		९
ईश्वरस्याशरीरित्वेऽपि मायावित्त्वम्, ...	३०-३१	१०
नित्यतृप्तस्येश्वरस्यापि प्रयोजनं विनाऽशेषजगदुत्पादनं, ३२-३३ ११		
कर्मनियन्त्रितानां जीवानां सुखदुःखनिमित्तमात्रस्य जगत्संहरतश्च नैर्घृण्यदोषाभावः, ...	३४-३६	१२
निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो विवर्त्तरूपेण प्रकृतित्वसिद्धिः, ३७		१३

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

साङ्ख्यानमुक्तप्रधानस्य जगद्वेतुत्वखण्डनं, ...	१-१०	१
असद्वशोऽन्वे काणाददृष्टान्तस्यास्तित्वं, ...	११	२
परमाणूनां संयोगेन जगदुत्पत्तेर्युक्तिविरुद्धत्वं, १२-१७		३

अशरीरज्ञानां ब्राह्मवस्त्वस्तित्ववादिबौद्धविशे-		
षसम्मतानां परमाणूनां शब्दास्पर्शादीनाञ्च		
जगदुत्पादकत्वमतखण्डनं,	१८-२७	४
वेज्ञानवादिबौद्धसम्मतविज्ञानस्य जगत्कर्तृत्वा-		
दिखण्डनं,	२८-३२	५
जीवादिसप्तपदार्थवादिनां बौद्धान्तराणां मतखण्डनं,	३३-३६	६
इत्येश्वरवादस्यायुक्तत्वं,	३७-४१	७
जीवोत्पत्त्यादेरयुक्तत्वं,	४२-४५	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

वेदान्तवादिमते आकाशस्यानित्यत्वकथनम्,	१-७	१
स्वरूपवदो ब्रह्मणो वायोरुत्पत्तिकथनम्,	८	२
सद्रूपस्य ब्रह्मणोऽजन्यत्वं जगज्जनकत्वञ्च,	९	३
कार्यकारणयोरभेदेन वायुभूतस्य ब्रह्मणस्तेजःसृष्टिः,	१०	४
वेदोक्ततेजोरूपब्रह्मणो जलोत्पत्तिसिद्धिः,	११	५
छान्दोग्योपनिषदुक्तजलोत्पन्नान्नस्य पृथिव्यर्थकत्वं,	१२	६
पूर्वपूर्वकार्योपाधिकाद्ब्रह्मण उत्तरोत्तरकार्योत्पत्ति-		
सिद्धिः,	१३	७
लयकाले पृथिव्यादीनां विपरीतक्रमकल्पनं	१४	८
प्राणादीनां भूतेश्वन्तर्भावान्न तेषां सृष्टिक्रमभङ्गः,	१५	९
वपुषो जन्ममरणयोर्मुख्यत्वेन जीवस्यैतयोर्भाक्त्वं,	१६	१०
जीवजन्मन औपाधिकत्वेन तस्य वस्तुतो नित्यत्वं,	१७	११
जीवस्याचिद्रूपत्वखण्डनपूर्विका तच्चिद्रूपत्वसिद्धिः,	१८	१२
जीवस्याणुत्वखण्डनपूर्वकं तत्सर्वगतत्वप्रतिपादनं,	१९-३२	१३

(८)

प्रतिपाद्यविषयाः ।	पृ०	अधि०
जीवस्याकर्तृत्वनिस्तनपूर्वकं तत्कर्तृत्वप्रतिपादनं,	३३-३९	१४
जीवकर्तृत्वस्याध्यस्तत्वेनावस्तविकत्वं,	... ४०	१५
जीवस्येश्वरप्रवृत्तत्वेन न रागप्रवृत्तत्वं,	... ४१-४२	१६
औपाधिककल्पनैर्जीविशयोर्जीवानाञ्च परस्परं		
व्यवहारव्यवस्था,	... ४३-५३	१७

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादे ।

इन्द्रियाणामनादित्वनिराकरणपूर्वकं तेषाम्नात्म-

समुत्पन्नत्वम्,	... ३-४	१
इन्द्रियाणामेकादशसङ्ख्याकत्वस्य वेदान्तसम्मतत्वं,	५-६	२
साङ्ख्यसम्मतोन्द्रियसर्वगत्वनिराकरणपूर्वकं तेषां प-		
रिच्छिन्नत्वकथनं,	... ७	३
प्राणस्यानादित्वखण्डनपूर्वकं तदुत्पत्तिसमाधानं,	८	४
प्राणवायोः स्वतन्त्रताकथनं,	... ९-१२	५
प्राणस्य समष्टिरूपेणाधिदैविकी विभुता आध्यात्मि-		
की तु तस्याल्पताऽदृश्यता चेन्द्रियवदिति,	१३	६
इन्द्रियगणस्य देवताविशेषाधीनत्वकथनम्,	... १४-१६	७
विलक्षणत्वेन प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वं,	... १७-१९	८
सर्वजगत्सर्जने जीवस्याशक्तत्वादीशस्यैव सर्वशक्ति-		
मत्वात् तस्यैव तन्निर्मातृत्वं,	... २०-२२	९

इति द्वितीयाध्यायः ॥

साधनारूपतृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे ।

जीवस्य भाविशरीरबीजरूपसूक्ष्मभूतवेष्टितस्यैवेतो

गमनम्

१-७

१

प्रतिपाद्यविषयाः।	ख०	अधि०
कर्मान्तरैः सानुशयस्य जीवस्य लोकान्तरारोहणम्,	८-११	२
पापिनां याम्यलोकगमनम्, ...	१२-२१	३
अवरोहिणो जीवस्य वियदादिसमानत्वं,	२२	४
स्वर्गादवतरणकाले स्वर्ग-वृष्टि-पृथिवी-पुरुष-योषित्सु		
क्रमशो जनिष्यतो जीवस्य स्वर्गे वृष्टौ च जन्मनि		
त्वेरा, तदितरेषु च जन्मनि विलम्ब इति ...	२३	५
सस्यादौ जीवस्य न मुख्यजन्म किन्तु संक्षेपमात्रमिति,	२४-२७	६

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

स्वप्नदृष्टेर्मिथ्यात्वकथनम्	१-६	१
सुषुप्तिस्थानरूपस्य हृत्स्थब्रह्मण एकत्वस्थापनम्, ...	७-८	२
स्वप्नावस्थितस्यैव जीवस्य तस्मात् समुद्धोर्धो नापरस्येति,	९	३
मूर्च्छायां जाग्रदाद्यवस्थान्तरभिन्नत्वं, ...	१०	४
ब्रह्मणो नीरूपभावस्य वेदान्तसम्मतत्वं, ...	११-२१	५
ब्रह्मणो निषेधातीतत्वेन सत्यत्वस्थापनं, ...	२२-३०	६
ब्रह्मणोऽन्यस्यावस्तुत्वव्यवस्थापनं, ...	३१-३७	७
कर्मफलोत्पत्तिं प्रति ईश्वरस्यैव कर्तृत्वं नापूर्वस्येति,	३८-४१	८

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

छान्दोग्यबृहदारण्यकश्रुत्युक्तयोः पञ्चाग्निविद्योपास-		
नयोः विध्यनुष्ठानफलसाम्येनैकत्वं, ...	१-४	१
गुणोपसंहारस्य कर्तव्यत्वं, ...	५	२
छान्दोग्यकाण्वशाखयोरुद्गीथविद्याभेदकथनं, ...	६-८	३
ब्रह्मदृष्टेर्हेतुत्वेनाक्षरोद्गीथयोरेकत्वसम्पादनं, ...	९	४

प्रतिपत्तिविषयाः ।	सू०	अधि०
वसिष्ठत्वादिगुणानामुपसंहर्तव्यत्वं, ...	१०	५
आनन्दसस्यत्वादीनां ब्रह्मगुणानां प्रतिपत्तिफलत्वेन		
सर्वशाखासु समानत्वात् व्यवस्थापकविध्यभावाच्च		
तेषामुपसंहर्तव्यत्वम्	११-१३	६
पुरुषज्ञानस्य संस्कारकारणात्, ज्ञाननिवर्तकत्वात् पुरु-		
षस्यैव वेद्यत्वं, ...	१४-१५	७
ईश्वरस्यैवात्मशब्दवाच्यत्वं न विराज इति, ...	१६-१७	८
काण्वच्छान्दोग्यषष्ठ्योर्द्वयोर्वस्त्वेकत्वम्, ...	१८	९
प्राणोपासनं प्रति प्राणविद्याप्राप्तयोरनग्नताबुद्ध्याचमन-		
योः अनग्नताबुद्धेरेव विधेयत्वं, ...	१९	१०
काण्वानामग्निरहस्यब्राह्मणबृहदारण्यकयोः पठितायाः		
शाण्डिल्यविद्याया एकविधात्वं, ...	२०-२२	११
अहरित्यादित्यगतस्याहमित्यक्षिगतस्य च वेद्यपुरुष-		
स्यैकत्वेऽपि स्थानविशेषे तन्नामविशेषस्य युक्तत्वं, २३	१२	
विद्यैकत्वाभावात् सम्भृत्यादीनां गुणानां शाण्डिल्य-		
विद्यादिषु अनुपसंहार्यत्वम्	२४	१३
तैत्तिरीयकताण्डिनोः पुरुषविद्यायाः पृथक्त्वम्	२५	१४
वेदमन्त्रप्रवर्गादीनां विद्यानङ्गत्वं, ...	२६	१५
अर्थवादत्वेन पापपुण्ययोरुपाय-		
नस्य हानावुपसंहर्तव्यत्वं, १ वर्णकं		
पापपुण्यविधूननस्य हानार्थकत्व-		
मेव न चालनार्थकत्वं, २ वर्णकं	२७-२८	१६
मरणात् प्राक् उपास्ये साक्षात्कृ		
ते सुकृतदुष्कृतक्षयः, ३ वर्णकं		
उपासकस्यैवाचिरादिमार्गो न ज्ञाननिवृत्त्यस्य व्यवस्था, २९-३०	१७	

प्रतिपाद्यविषयः ।	सू०	अधि०
सर्वासूपासनासु उत्तरमार्गविधानं, ... ::	३१	१८
ब्रह्मतत्त्वज्ञानिनां मुक्तिर्नियता न तु पाक्षिकीत्यस्य प्रति-		
पादनम्, ...	३२	१९
आत्मस्वरूपलक्षकाणां निवेधानां परस्परोपसंहर्त-		
व्यत्वम्, ...	३३	२०
ऋतं पिबन्ताविति द्वा सुपर्णाविति च मन्त्रयोर्वैद्यै-		
कत्वम्, ...	३४	२१
एकशाखास्थयोः उषस्तकंहोलयोर्ब्राह्मणयोर्विद्वैक्यप्रति-		
पादनम्, ...	३५-३६	२२
उपासनार्थं पृथक्त्वेनोपास्यस्य द्वैधज्ञानम्, ...	३७	२३
सत्यविद्यायां एकत्वप्रतिपादनम्, ...	३८	२४
दहराकाशहार्दाकाशयोरुपसंहर्तव्यत्वम्, ...	३९	२५
उपासकस्य भोजने प्राणाहुतिलीपापत्तिः, ...	४०-४१	२६
उद्गीथकर्माङ्गीभूतदेवतोपासनाया अनियतत्वम्, ...	४२	२७
संवर्गविवेकाधिदैववाय्वध्यात्मप्राणयोरेनुचिन्तनस्य		
पृथक्त्वम्, ...	४३	२८
मनश्चिदादीनां स्वतन्त्रविद्यात्वंस्वीकारः, ...	४४-५२	२९
भौतिकस्यात्मत्वनिराकरणपूर्वकतदन्यस्यात्मत्वप्रति-		
पादनम्, ...	५३-५४	३०
ऐतरेयगतोक्तयोपासनायां पृथिव्यादिदृष्टेः कौशीत-		
क्यामपि समानत्वं, ...	५५-५६	३१
विराड्रूपवैश्वानरस्य कृत्स्नस्यैव ध्यातव्यत्वं न तदंशस्येति, ...	५७	३२
अनुष्ठातव्य-शाण्डिल्यदहरादिविद्यानां वेद्यब्रह्मभिन्न-		
त्वेन भिन्नत्वं, ...	५८	३३
आत्मनः सगुणोपासनायां एकस्य द्वयोर्बहूनाञ्च उपास-		

प्रतिपाद्यविषयाः ।	सू०	अधि०
नानां वैकल्पिकनियमकथनं, ...	५९	३४
विकल्पेन समुच्चयेन वा प्रतीकोपासनाया ऐच्छिकत्वं, ६०		३५
विकल्पसमुच्चययोर्थात्कास्म्यं, ... ६१-६६		३६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थेपादे ।

आत्मज्ञानस्य स्वतन्त्रत्वं न ऋत्वर्थत्वं, ...	} १-१७	१
ऊर्ध्वरेतो रूपाश्रमाणामस्तित्वव्यवस्थापनं, १ वर्णकं		
लोककामिनामाश्रमिणां ब्रह्मनिष्ठानर्हत्वं, २ वर्णकं १८-२०		२
उद्गीथावयवस्योङ्कारस्य ध्येयत्वं, ... २१-२२		३
औपनिषदाख्यानानां विद्यास्तावकत्वं, ... २३-२४		४
आत्मबोधस्य क्रमानपेक्षत्वम्, ... २५		५
विद्यायाः स्वोत्पत्तौ कर्मसापेक्षत्वम्, ... २६-२७		६
आपदि सर्वान्नाभ्यनुज्ञानं २८-३१		७
विद्यार्थानामाश्रमधर्माणाञ्च यज्ञादीनां सरुदनुष्ठानं, ३२-३५		८
अनाश्रमिणो ज्ञानसम्भावनम्, ... ३६-३९		९
आश्रमिणामवरोहाभावनिरूपणम्, ... ४०		१०
अष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तसद्भावः, ... ४१-४२		११
अष्टोर्ध्वरेतसः प्रायश्चित्तस्य आमुष्मिकशुद्धिजनकत्वं		
तादृशशुद्धिमतो व्यवहारानर्हत्वञ्च, ... ४३		१२
उपासनस्य ऋत्विक्कर्मत्वम्, ... ४४-४६		१३
मौनस्य विधेयत्वम्, ... ४७-४९		१४
बाल्यस्य भावशुद्धित्वं न वयःकामचारोभयत्वम्, ५०		१५
इह वा जन्मान्तरे वा ज्ञानोत्पत्तिरिति ज्ञानोत्पत्तेः		
पाक्षिकत्वम्, ... ५१		१६

प्रतिपाद्यविषयाः ।

ख० - अधि०

सालोक्यादिमुक्तीनां जन्यत्वेन सातिशयत्वं निर्वाणमु-

केश्व निरतिशयत्वम्, ... ५२ १७

इति तृतीयाध्यायः

फलारब्धचतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे ।

श्रवणादीनामावर्तनीयत्वम्, ...	१-२	१
ज्ञात्रा जीवेन स्वात्मतया ब्रह्मणो ग्राह्यत्वम् ...	३	२
प्रतीकेऽहं दृष्ट्यभावः, ...	४	३
अब्रह्मणि प्रतीके ब्रह्माधियः कर्तव्यत्वम्, ...	५	४
कर्माङ्गेष्ववादित्यादिदृष्टीनां कर्तव्यत्वम्, ...	६	५
उपासनायामासनस्य नियतत्वम्, ...	७-१०	६
ध्यानसाधनस्यैकाग्र्यस्य प्रधानत्वेन दिग्देशकालानाम-		
नियमः, ...	११	७
उपास्तीनामामरणमावृत्तिः, ...	१२	८
ज्ञानिनः पापलेपाभावः, ...	१३	९
ज्ञानिनः पुण्यलेपाभावः, ...	१४	१०
सञ्चितयोरिवारब्धयोः पुण्यपापयोर्ज्ञानोदयसमये वि-		
नाशाभावः, ...	१५	११
अग्निहोत्रादिनित्यकर्मणो विद्योपयोग्यांशस्याविनाशः, १६-१७	१२	
सोपासनस्य निरुपासनस्य च नित्यकर्मणस्तारतम्येन		
विद्यासाधनत्वम्, ...	१८	१३
अधिकारिणां मुक्तिसद्भावः, ...	१९	१४

उक्ताध्यायस्य द्वितीयपादे ।

वागादीनां मनसि वृत्तिप्रविलयो न स्वरूपेण, ...	१-२	१
मनसः प्राणे वृत्त्या प्रविलयः, ...	३	२
प्राणस्य जीवे लयान्तरं पुनर्भूतेषु लयः, ...	४-६	३
ज्ञान्यज्ञानिनोरुत्क्रान्तेरपि साम्यम्, ...	७	४
तेजःप्रभृतीनां परमात्मनि वृत्त्या लयः, ...	८-११	५
देहादेव प्राणोत्क्रान्तेर्निषेधः, ...	१२-१४	६
तत्त्वज्ञानिनो वागादीनां परमात्मनि लयः, ...	१५	७
तत्त्वविदो वागादीनां निःशेषेण परमात्मनि लयः	१६	८
उपासकस्योत्क्रान्तेर्विशेषवच्चम्, ...	१७	९
निशायामपि मृतानां रश्मिप्राप्तिः, ...	१८-१९	१०
दक्षिणायनमृतस्योपासकस्य ज्ञानफलप्राप्तिः, ...	२०-२१	११

उक्ताध्यायस्य तृतीयपादे ।

अर्चिरादिकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्यैकत्वम्, ...	१	१
संवत्सरादित्ययोर्मध्ये देवलोकवायुलोकौ सन्निवेशायि-		
तव्यौ, ...	२	२
वरुणादीनां सन्निवेशादार्चिरादिमार्गस्य व्यवस्थापितत्वं,	३	३
अर्चिरादीनामातिवाहिकत्वम्, ...	४-६	४
उत्तरमार्गेण कार्यब्रह्मगमनम्, ...	७-१४	५
प्रतीकोपासकानां ब्रह्मलोकाऽप्रापणं, ...	१५-१६	६

उक्ताध्यायस्य चतुर्थपादेः।

मुक्तिरूपस्य वस्तुनः पुरातनत्वम्, ...	१-३	१
मुक्तस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वम्, ...	४	२
मुक्तस्वरूपभूतस्य ब्रह्मणोऽयुगपत् सविशेषत्वनिर्विशे- षत्वे, ...	५-७	३
अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्तस्योपासकस्य भोग्य- वस्तूनां सृष्टौ मानससङ्कल्पस्यैव हेतुत्वं, .	८-९	४
एकस्यापि पुरुषस्य देहभावाभावयोरैच्छिकत्वम्,	१०-१४	५
सर्वेषां देहानां सात्मकत्वम्, ...	१५-१६	६
ब्रह्मलोकगत्तानामुपासकानां जगत्सृष्टौ स्वातन्त्र्याभा- वेऽपि भोगमोक्षयोस्तेषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः,	१७-२२	७
इति चतुर्थध्यायः		

॥ श्रीः ॥

॥ ॐ नमो गणेशाय ॥

यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत् पदम्
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्गमनन्तसुखारुतिम् ॥ १ ॥
श्रीगौर्या सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदम्
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनघं श्रीदुण्डितुण्डासिना ।
वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्धैर्यसौख्यान्तु परम्
नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
वेदशास्त्रशरीरान्तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥ ३ ॥
कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य-
श्रीगौरीनायकाभिप्रकटनशिवरामार्थलब्धात्मबोधैः
श्रीमद्गोपालमीभिः प्रकटितपरमाद्वैतभासास्मितास्य-
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथालिः ॥ ४ ॥
श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रगम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि ।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।
व्याख्यां तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥
श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रीमो मे सफलो गङ्गां रथोदकं यथा ॥ ७ ॥

१ मोक्षपुर्यां श्रीकांच्यां श्रीकामाक्ष्या दत्तं पायसं देवैरपि स्तुतं प्राज्यं सम्पूर्णं प्रकृष्टाज्यं युक्तं वा यज्ञोज्यमन्नं तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः किञ्च शिवश्वासौ रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयति तेभ्यो गुरुभ्यो लब्धात्मबोधो यैः श्रीमद्गोपाल सरस्वतीभिस्तैरित्यर्थः । २ अत्र भाष्ये कठिनवाच्येण जालेन यो बन्धः जालबद्धपक्षिणामिव परमहंसानां क्लेशकरस्तन्नाशकमभीष्टमुपायं वच्मीत्यर्थः ।

यज्ञदानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत्
सत्यज्ञानमुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

इह खलु “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीत-
साङ्गस्वाध्याये “तद्विजिज्ञासस्व” “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः”
“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य” इति श्रवणविधिरूपलभ्यते । तस्या-
र्थः, अमृतत्वकामेनाहैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ।
तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थादेव भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पु-
राणादिप्रधान्यं वा निरस्यतः इति वस्तुगतिः । तत्र कश्चिदिह जन्मनि
जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तोऽस्य श्रवणविधेः
को विषयः ? किं फलं ? कोऽधिकारी ? कः सम्बन्धः ? इति जिज्ञासते ।
तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान् बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्र-
वणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार
“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इति ।

नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहितार्थवाद्वाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् ।
तथाहि । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमैवामुत्र पुण्यचितो लो-
कः क्षीयत” इति श्रुत्या यत्र कृतकं तदनित्यमिति न्यायवत्या “न
जायते म्रियते वा विपश्चित्” “यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त्तम्” इ-
त्यादिश्रुत्या च भूतात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते ।
कर्मणा रुष्यादिना चितः सम्पादितः सस्यादिलोको भोग्य इत्यर्थः ।
विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः । “परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो
निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन” “आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव-
ति” इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते । परीक्ष्यानित्यत्वेन नि-
श्चित्य । अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति । कर्मतत्फलेभ्यो वै-

१ अत्रविधौ कालविशेषानुपादानान्नित्येत्यर्थसिद्धम् । २ अधिकारिणीतिशेषः । इभि
ष्मात्मप्रतिपादकशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः, अन्वयस्तु अस्य पदस्य निरस्यते इत्यनेन साकम् ।
क० पा०—आत्मशास्त्रप्रवृत्तिः ।

राग्यं प्राप्तवानित्यर्थः । “शान्तो दान्त उपरतस्तितिः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इति श्रुत्या शमादिषट्कं लभ्यते । “समाहितो भूत्वा” इति काण्वपाठः । उपरतिः संन्यासः । “न स पुनरावर्तत” इति स्वयं ज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते । तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् । यथा “एता रात्रीरुपयन्ति” इति रात्रिसत्रविधौ प्रतिसिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकामस्तद्वत् । तथा “श्रोतव्य” इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः । विज्ञास्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् । “आत्मा द्रष्टव्य” इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य “श्रोतव्य” इति विचारविधानात् । न हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः अप्रमाणत्वात् अपि तु प्रमाणविषयत्वेन । प्रमाणं चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव । “तत्त्वोपनिषदं पुरुषं” “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” इति श्रुतेः । वेदान्तानां च प्रत्यग्व्रह्मैक्यं विषयः “तत्त्वम्सि” “अहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः “तरति शोकमात्मवित्” “ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति” इत्यादि श्रुतेः । तथा संबन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्तव्यतारूपः फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः । तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत् न, तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणवानधिकारी उतान्यः ? किं वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं न वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिवत् लोकान्तरम् आत्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः । तस्माद्वागमवाक्यैरापाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् । तदुक्तं प्रकाशात्मश्री-

१ अधिकारीतिपदं पूर्ववाक्यादिहाकृष्यताम् । नचैतद्विधौ विश्वजिज्ञासेन स्वर्ग एव कुतो न फलं कल्प्यते इति वाच्यम्, अनुपस्थितस्वर्गफलकल्पने तस्य च प्रकृतसत्रसंबंधकल्पने गौरवादर्थवादोपस्थितस्यैव प्रस्तुतसत्रफलत्वकल्पनौचित्यात्, तदुक्तं, “फलमात्रेयो निर्देशादश्रुतौ ह्यनुमानं स्याद्” इति जै० ।

चरणैः “अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति । येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादि-
निर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापतति इत्यलं प्रसङ्गेन ।

तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वा-
र्थनिर्णययोत्थापितत्वात् हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः । शास्त्रारम्भहेत्व-
नुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छास्त्रादौ सङ्गतिः । अधिकार्यादि-
श्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः समन्वयाध्यायसङ्गतिः । “एतदात्म्यमिदं
सर्वम् तत् सत्यम् स आत्मा तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्म-
त्वादिस्रष्टब्रह्मलिङ्गानां विषयादौ समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः । एवं स-
र्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसङ्गतिः । तत्तदध्याये तत्तत्पादे
च समानप्रमेयत्वेन सङ्गतिरूहनीया । प्रमेयं च कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म,
अध्यायानां तु समन्वयाविरोधसाधनफलानि । तत्र प्रथमपादस्य
स्रष्टब्रह्मलिङ्गात्तां समन्वयः प्रमेयः । द्वितीयतृतीययोरस्रष्टब्रह्मलिङ्गा-
नां । चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः । अस्याधिकरणस्य
प्राथम्याच्चाधिकरणसङ्गतिरपेक्षिता ।

अथाधिकरणमौरच्यते । “श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मकं वेदा-
न्तमीमांसाशास्त्रं विषयः । तत् किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनस-
म्भवासम्भवाभ्यां संशयः । तत्र “नाहं ब्रह्म” इति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण
कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च विरोधेन ब्रह्मा-
त्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफ-
लासम्भवान्नास्मणीयमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः “अथातो ब्रह्मजिज्ञा-

१ प्रकृतार्थसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं तत्त्वम्, तथा बाह्यः, “चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्था
मुपोद्घातं विदुर्बुधाः” इति । २ यथाक्रमं प्रमेयाणीतिशेषः । ३ अ० पा० आरभ्यते ।
अधिकरणलक्षणं तु “विषयो विज्ञायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” इति । ४ सहाय्ययोगे नूनीयेयम् । ५ अयमन्वानुमानप्रयोगः
ग० जीवव्रतहणी मियो भिन्ने विरुद्धधर्मवत्त्वात्तेजस्तिमिरवदिति ।

सा” इति । अत्र श्रवणविधिसमानार्थत्वाय “कर्तव्या” इति पद-
 मध्याहर्तव्यम् । अध्याहृतं च भाष्यरुता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या”
 इति । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृ-
 त्या फलीभूतं ज्ञानमजहलक्षणयोच्यते । प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचा-
 रो जहलक्षणया । तथा च “ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यः” इति सू-
 त्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते । तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात् प्रमांशु-
 त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् । तत्रान-
 र्थस्य सत्त्वत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्यगोपादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्ध-
 स्याध्यस्तत्वमर्थात् सूचितम् । तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसि-
 द्धिहेतुः । तथा हि, शास्त्रमारब्धव्यं विषयप्रयोजनवत्त्वाद् भोजनादिवत् ।
 शास्त्रं प्रयोजनवद् बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वात् रज्जुरियम् इत्यादिवा-
 क्यवत् । बन्धो ज्ञाननिवर्त्योऽध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवत्, इति प्रयोज-
 नसिद्धिः । एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगत्वानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयन्
 जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात् सूचयति । अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमा-
 निवृत्तेः । जीवो ब्रह्माभिन्नः तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वात्, यदित्थं
 तत्तथा यथा शुक्त्यभिन्नं इदमंश इति । विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं
 विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति । अत्र पूर्वपक्षे बन्धस्य
 सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते
 ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः । इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि
 व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रौ-
 तार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात् सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्धातत्वात्
 तत्सिद्धिहेत्वध्याससाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति “युष्म-
 दस्मत्प्रत्ययगोचरयोः” इति । एतेन सूत्रार्थास्पृशित्वादध्यासग्रन्थो
 न भाष्यमिति निरस्तम् आर्थिकार्थास्पृशित्वात् ।

१ विषयस्य भ्रमस्तत्त्वम् । २ यो यज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाभयः स तदभिन्न इति स्प
 शेऽर्थः । ३ वक्ष्यमाणहेतुना ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविषयिणोस्त-

यत्तु मङ्गलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति, तन्न, “सुतरा-
मितरेतरभावानुपपत्तिः” इत्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोप-
द्रवरहितस्य विज्ञानघनप्रत्ययार्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् । अतो निर्दोष-
त्वादित्दं भाष्यं व्याख्येयम् ।

लोके श्रुत्वाविदं रजतमिति भ्रमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठा-
नसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट इति । अत्रा-
धात्मन्यनात्माहङ्काराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या, सा चात्मानात्मनोर्वा-
स्तवैक्यमपेक्षते, न हि तदस्ति । तथा हि, आत्मानात्मानावैक्यशून्यौ
परस्परैक्यायोग्यत्वात् तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तु-
तः प्रतीतितो व्यवहारश्च साधयति ॥ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
रिति ॥ न च “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” [७।२।१८] इति सूत्रेण “प्र-
त्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्त”
इति विधानात् “त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्र” इतिवत् “त्वन्म-
त्प्रत्ययगोचरयोः” इति स्यादिति वाच्यं, “त्वमावेकवचने” [७।२।
१७] इत्येकवचनाधिकारात्, अत्र च युष्मदस्मदपदयोरेकार्थवाचि-
त्वाभावादानात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो
बहुत्वात् ॥

नन्वेवं सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः? न च “यूयमिति प्रत्ययो यु-
ष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रह” इति
वाच्यं, शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् । न ह्यहङ्काराद्यनात्मनो यूयमिति

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति भाष्ये ।

३ क० पा० युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वाभावात् ।

मःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुप-

प्रत्ययविषयत्वमस्तीति चेत्, न, गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् । चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः, तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात्, “न तावदयमेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्” इति भाष्योक्तेश्च । यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्यस्तथापि चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्धयर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ।

आश्रमश्रीचरणास्तु टीकांयोजनायामेवमाहुः । “सम्बोध्यचेतनो युष्मत्पदवाच्यः, अहङ्कारादिविशिष्टचेतनोऽस्मत्पदवाच्यः, तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशानियमो, न लाक्षणिकयोः “युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्भावौ” [८ । १ । २०] इति सूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गात् अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजङ्मात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशो लक्षकत्वाविशेषाद्” इति । यदि तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितं, तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा । तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः । न च पराकत्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वं, न शब्दयोग्यत्वांशस्य गौरवादिति वाच्यं, पराकप्रतीचोविरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् । अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः “इमे वयमास्महे” “इमे विदेहाः” “अयमहमस्मि” इति च प्रयोगदर्शनात्, नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः, इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः । एतेन चेतनवाचित्वा-

१ अयमात्मा एकान्तेन नियमेनाविषयो न । २ युष्मदस्मदोः षष्ठीत्वादिसूत्रे

३ समनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वे संभवति गुरोधर्मस्य तदभाव इति सि-

४ वक्ष्यमाणहेतुर्ह्येन ।

पक्षौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि सुतरामितरेतर

दस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः” अभ्यर्हितं पूर्वमिति न्यायात्” “त्यदा-
दीनि सर्वैर्नित्यम्” [१।२।७२] इति सूत्रेण विहित एकशेषश्च
स्यादिति निरस्तम् “युष्मदस्मदोरिति” सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशे-
षयोरप्राप्तेः, एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्तेश्च । वृद्धास्तु “युष्मदथाद-
नात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरेध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं बोत-
यितुमादौ युष्मद्वहणम्” इत्याहुः । तत्र युष्मदस्मत्पदाभ्यां पराक्प्र-
त्यक्तेनात्मानात्मनोर्वस्तुतो विरोध उक्तः ॥

प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विरोध उक्तः । प्रतीयत इति प्रत्ययो ऽह-
ङ्कारादिनात्मा दृश्यतया भाति, आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्र-
काशतया भाति । गोचरपदेन व्यवहारतो विरोध उक्तः । युष्मदर्थः
प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्ताहमित्यादि व्यवहारगोचरः, अस्मदर्थस्त्व-
नात्मप्रविलापेन “अहं ब्रह्मेति” व्यवहारगोचर इति त्रिधा विरोधः
स्फुटीकृतः । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी, ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ
चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयोस्त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावो
ऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः । ऐक्यास-
म्भवेऽपि शुक्लो घट इति वत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह ॥ विषय
विषयिणोरिति ॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघ्नटयोरिव न तादात्म्य
मिति भावः । युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गो-
चरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्यां आत्मानात्मनोः प्र-
त्यक्पराङ्गभावे चिदचित्त्वं हेतुरुक्तः, तत्र हेतुमाह विषयविषयिणोरि-
ति । अनात्मनो ग्राह्यत्वाच्चित्त्वं आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् ।
अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भावदप्रत्यक्षत्वा-

१ चैतन्यस्य धारकस्य सर्वाधिष्ठानस्थेति बोधत् १ २ अध्यागोपापवादभ्यां निष्क-
पञ्चं प्रपच्यते इति न्यायस्वरूपम् । ३ अहंकारः । ४ चिदात्मा । ५ चिदचित्त्वे ।

भावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयि-

पत्तेरित्यर्थः । यथेष्टं वा हेतुहेतुमद्भावः । नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्य-
 च्छेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन न च विरोधात् तमः प्रकाशवदैक्यस्य
 तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्व-
 र्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत आह
 ॥ तद्वर्माणामपीति ॥ तयोरात्मानात्मनोर्धर्मास्तद्वर्मास्तेषामपि इ-
 तरेतरभावानुपपत्तिः । इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेष्वां धर्माणां भावः संसर्गस्त-
 स्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽ-
 स्ति । स्फाटिके लोहितवस्तुसान्निध्यात् लौहित्यधर्मसंसर्गः । असंगात्म-
 धर्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्य-
 भिप्रेत्योक्तम् ॥ सुतरामिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्वर्मसं-
 सर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह ॥ इत्यत इति ॥ इत्युक्त-
 रीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमायां अभावादतः प्रमाजान्यसंस्कारस्या-
 ध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्वयः । मिथ्याशब्दो
 द्वयर्थः, अपद्भववचनः अनिर्वचनीयतावचनश्चेति । अत्र चापन्हवार्थः ।
 ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपद्रूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्वर्माणाम्
 अनात्मन्यात्मतद्वर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह ॥ अस्मत्प्रत्यय-
 गोचर इत्यादिना ॥ अहमिति प्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा
 तत आत्मानं विवेचयति ॥ विषयिणीति ॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः ।
 साक्षित्वे हेतुः ॥ चिदात्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्म-
 नीत्यर्थः ॥ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति ॥ त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति

१ विषयविषयित्वे चिदचित्त्वं हेतुः, चिदचित्त्वे प्रत्यक्परागभावो हेतुः । २
 विषयविषयित्वे पराक्प्रत्ययभावो हेतुः, प्रत्यक्परागभावे चिदचित्त्वं हेतुः । ३ अथवा
 कपरागभावे चिदचित्त्वं हेतुः, चिदचित्त्वे विषयविषयिभावो हेतुः । इतिरीत्या
 २ धर्माणां विनिमयो नाम स्वधर्म्यतिरिक्तं भानम् । ३ चकारोऽत्राध्यासः

पिं चिदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य

यावत् ॥ नन्वहमिति भासमानबुद्ध्यादेः कथमिदमर्थत्वमित्यत आह
विषयस्येति ॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगा-
द्बुद्ध्यादेर्घटादिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः । अथ वा
यदात्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्कं प्रतीयित्वं ब्रह्मास्मीति
व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तदसिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानत्वात् अह-
ङ्कारवदित्याशङ्क्याह ॥ अस्मत्प्रत्ययगोचर इति ॥ अस्मत्त्रासौ प्रत्य-
यश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं स्फुरणवि-
षयत्वं वा हेतुः । आये, दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तु, पक्षे तदसि-
द्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्कादि युक्तमिति भावः । ननु यदात्मनो वि-
षयित्वं तदसिद्धम् “अनुभवामि” इति शब्दवत्त्वाद् अहङ्कारवदित्यत
आह ॥ विषयिणीति ॥ वांच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः । नायः पक्षे तद-
सिद्धेः । नान्त्यः, दृष्टान्ते तदैकल्यादिति भावः । “देहं जानामि” इति
देहाहङ्कारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदात्माह-
ङ्कारयोरप्यध्यासः स्यादित्यत आह ॥ चिदात्मक इति ॥ तयोर्जा-
ज्याल्पन्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडाल्पाह-
ङ्कारादेर्नाध्यास इति भावः । “अहम्” इति भास्यत्वादात्मवदहङ्का-
रस्यापि प्रत्यक्कादिकं मुख्यमेव, ततः पूर्वोक्तपराक्काव्यसिद्धिरित्याश-
ङ्क्याह ॥ युष्मदिति ॥ अहंवृत्तिभास्यत्वमहङ्कारे नास्ति कर्तृकर्म-
त्वविरोधात्, चिदात्मन्येवं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो
बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्केऽपि पराक्कादिकं मुख्यमेवेति भावः ।
युष्मत् पराक् तत्रासौ प्रतीयत इति प्रत्ययश्चासौ कर्तृत्वादिव्यवहार-
गोचरश्च तस्येति विग्रहः । तस्य हेयत्वार्थमाह ॥ विषयस्येति ॥ पि-

१ का० पा० :- रत्यभेदाध्यासः २ अहंवृत्तिभास्यत्वं हेतुः, अहंवृत्त्यभिव्यक्तविज्ञा-
स्यत्वं वा हेतुस्तत्रेति शेषः । ३ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य ।

तद्वर्माणां चाध्यासः । तद्विपर्ययेण विषयिण-

ञ् बन्धने । विसिनोति बध्नासि इति विषयस्तस्येत्यर्थः । आत्मन्य-
नात्मतद्वर्माध्यासो मिथ्या भवतु, अनात्मन्यात्मतद्वर्माध्यासः किं
न स्यात् ? “अहं स्फुरामि, सुखी” इत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह
॥ तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैत-
न्यं, इत्थम्भावे तृतीया । चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्वर्माणां च योऽह-
ङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति । भवितुं युक्तम्, अध्या-
ससामग्र्यभावात् । न ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः स्नादृश्यमज्ञानं वा-
ऽस्ति । निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञान-
स्य चायोगात् ।

नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्वर्माणामिति भाष्यं कथंमिति चेद्, उ-
च्यते । बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुर-
णम्, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदात्
ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः । तदुक्तं टीकायाम्, “आनन्दो वि-
षयानुभवो नित्यत्वं चैति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथ-
गिवावभासन्ते” इति । अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमते “अहङ्करोमि”
इति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात् प्रमात्वम्, “अहं नर इति
सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति” मतमास्थेयम् । तथा च बन्धस्य
सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरै-
क्यायोगेन विषयासम्भवात् शास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्य-
तात्पर्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथा हि
किमध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभावाद्वा, कारणाभा-
वाच्च इष्ट इत्याह ॥ तथापीति ॥ एतदनुरोधादाद्

स्तद्वर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं यु-
क्तम् । तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताम-

पठितव्यम् । अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति
भावः । न द्वितीय इत्याह ॥ अयमिति ॥ “अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहम्”
इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः । न चेदं प्रत्य-
क्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्, अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमदि-
लिङ्गावधृततात्पर्येण च “तत्त्वमसि” इत्यादिवाक्येनाकर्तृत्वतत्त्वत्व-
बोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्रयात् । न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यै-
व बाध इति वाच्यम् देहात्मवादप्रसङ्गात् । “मनुष्योऽहम्” इति प्र-
त्यक्षविरोधेन “अथायमशरीरः” इत्यादिश्रुत्या देहान्यात्मासिद्धेः ।
“तस्मादिदं रजतम्” इतिवत् सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वश-
ङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्यास्थेयम् । किञ्च ज्येष्ठत्वं पूर्व-
भावित्वं वा? आगमज्ञानं प्रत्युपजीव्यत्वं वा? आद्येन प्राबल्यं । ज्ये-
ष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पञ्चाङ्गाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न
द्वितीयः । आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धंव्यवहारे च संगति-
ग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजी-
व्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बा-
धसंभवादिति ।

यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् “त-
था विद्वान्नामरूपादिमुक्तः”, इति श्रुतिबलात् सत्यस्यैपि ज्ञानान्नि-
वृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति तन्न ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य कापि

१. “उपक्रमोपसंहरावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवाशोपपत्तीच लिंगं तात्पर्यनिर्णये”
इतिभलोकोक्ताः षडुपक्रमादयः । २ निश्चित । ३ अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमित्यादि-
रूपस्य । ४ उपजीव्यते कार्यायाभीयते इत्युपजीव्यं कारणं तस्य भावः तत्त्वम् ।
५ बाधस्योक्तिः ।

न्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतराविवेकेनात्यन्तवि-

सत्यत्वाददर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निर्वृत्त्यदर्शनाच्च, अयोग्यतानि-
 श्रये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् । न च
 सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनाच्चायोग्यतानिश्रयः इति वा-
 च्यम् । तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाशयत्वात्, बन्धस्य च “ना-
 न्यः पन्थाः” इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञान-
 निवर्त्यत्वं निर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् । किञ्च ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं
 नाम सत्यत्वम् ? न तावदज्ञानाज्जन्मत्वम् । “भायां तु प्रकृतिम्” इति
 श्रुतिविरोधात् मायौघविषयोरैक्यात् । नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्य-
 त्वम् । “अस्थूलम्” इत्यादि निषेधश्रुतिविरोधात् । नापि ब्रह्मवद्वा-
 धायोग्यत्वं ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् । अथ व्यवहारकाले बाधशून्य-
 त्वम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागतमध्यस्तत्वम् । तच्च श्रु-
 त्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् । न च तदन-
 न्यत्वाधिकरणे तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् । तत्रोक्ताध्यासस्यैव प्रवृ-
 त्त्यङ्गविषयादिसिद्ध्यर्थमादौ स्मार्यमाणात्वादिति दिक् । अध्यासं द्वे-
 धा दर्शयति ॥ लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते मनुष्योऽहमित्याभिम-
 न्यत इति लोकोऽर्थाध्यासः तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञा-
 नाध्यासो दर्शितः । द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह ॥ अन्योन्य-
 स्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥ जाड्यचैतन्यादिधर्माणां
 धर्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्यो-
 न्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लो-
 कव्यवहार इति योजना । अतः “सोऽयम्” इति प्रमाया नाध्यास-

१ अयमभिप्रायः यदि बन्धे सत्यत्वस्वीकारस्ते मते तदातूपनिषदां सहस्रैरपि बन्ध-
 निर्मि शक्यते बोधयितुं, बन्धो न निवृत्तिप्रतियोगी सत्यत्वात्, आत्मवत् ।
 तस्य निवृत्त्यभावबोधनादिति । २ मायाभासेन जीवेशौ करोति मा-
 यमेव भवतीति श्रुतेस्तयोरैक्यमवसेयम् । ३ बन्धाध्यस्तत्वस्य । ४ अस्य विरोधादज्ञानात् ।

त्वं तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽपि अत्यन्तभेदाभावात्, इति वक्तुमत्यन्तैत्युक्तम् । न च धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः “धर्माश्चेति” व्यर्थमिति वाच्यम् अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् । नन्वात्मानात्मनोः परस्पराध्यस्तत्वे शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह ॥
॥ सत्यानृते मिथुनीकृत्येति ॥ सत्यमनिदं चैतन्यं, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो न स्वरूपस्य । अनृतं युष्मदर्थः तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात् तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति न शून्यतेत्यर्थः ।

नन्वध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य मिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचि “क्त्वा” प्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति चेन्न, अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति ॥ नैसर्गिक इति ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावैनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादिस्वात् कथमनादित्वमिति चेद्, उच्यते । अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्य अवर्तनं कार्यानादित्वमिति, अङ्गीकारात् । एतेन कारणाभावादिति कल्पो निरस्तः संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् । न च पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धम् । अध्यासस्योपादानमाह ॥ मिथ्याज्ञाननिमित्त इति ॥ मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । ज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मतत्त्वावरकतया दोषत्वेनाकाराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरि-

विक्रयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्या- नृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गि-

णामित्केन च निमित्तत्वमिति व्योतयितुं निमित्तपदम् । स्वप्रकाशात्म-
न्यसङ्गे कथमविद्यासङ्ग इति शङ्कानिरासार्थं मिथ्यापदम् । प्रच-
ण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवत् “अहमज्ञ” इत्यनुभवं
सिद्धमज्ञानं दुस्पद्मं कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात् नित्यस्वरूपज्ञा-
नस्याविरोधित्वाच्चेति । यद्वा अज्ञानं ज्ञानाभाव इति शङ्कानिरासार्थं
मिथ्यापदम् । मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानस्य लक्षणं
मिथ्याज्ञानप्रदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति व-
दुन्तं प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वं
न्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं
वा लक्षणम् । ब्रह्मनिरासार्थं मिथ्यात्वमिति । मृदादिनिससार्थमना-
दीति । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थमुपादानत्वे सतीति । संप्रति
अध्यासं द्रढयितुमभिलपति ॥ अहमिदं ममेदमिति ॥ आध्या-
त्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । न चाधिष्ठानारोप्यांश-
द्वयानुपलम्भात् नायमध्यास इति वाच्यम्, “अयो दहति” इतिवत्
“अहमुपलभे” इति दृक्दृश्यांशयोरुपलम्भात् । इदंपदेन भोग्यः संघा-
त उच्यते । “अत्रअहमिदम्” इत्यनेन “मनुष्योऽहम्” इति तादा-
त्म्याध्यासो दर्शितः । “ममेदं शरीरम्” इति संसर्गाध्यासः ॥

ननु देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति चेत्,
सत्यम्, सत्तैर्क्ये सति मिथोऽभेदस्तादात्म्यम् । तत्र “मनुष्योऽहम्”

१ दिवान्धस्योलूकस्य । २ प्रतियोगिप्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोगिस्वरूपान्नातिरि-
च्यते इति चिरंतनतार्किकं प्रति । तन्मते इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरिच्छास्वरूपान्नातिरि-
चा इच्छाया ज्ञानसाध्यत्वांगीकारादेव इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरपि ज्ञानसाध्यत्व-
मिति बोध्यम् । ३ दर्शित इति पूर्वोक्तमज्ञानवर्त्यं चकारं चाध्याहृत्य
दर्शित इति योज्यम् ।

**कोऽयं लोकव्यवहारः ॥ आह कोऽयमध्यासो
नामेति? उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टाव-**

इत्यैक्यांशभानं “ममेदमिति” भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । एवं सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वात् शास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् । एवं च सूत्रेणार्थात् सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षणसम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति ॥ आह ॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः । अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वव्योतनार्थं आहिति परोक्तिः । “आहेत्यादि” “कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः” प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं तदारभ्य संभावनापरम्, “तमेतमविद्याख्यम्” इत्यारभ्य “सर्वलोकप्रत्यक्ष” इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः । लक्षणमाह ॥ उच्यते स्मृतिरूप इति ॥ अध्यास इत्यनुषङ्गः । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि, अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः तस्यायोग्यमधिकरणं परत्रपदार्थः । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभावत्वं तद्वत्त्वं वा? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववति अवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः । इदं च साधनाद्यध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय एकावच्छेदेनेति । संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय स्वसंसृज्यमाने इति पदम् । तेनावभासकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः । भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्या-

१ का० पा० सूत्रिते । २ अवशिष्टमित्यर्थः । ३ अवभासस्याधिकरणानतिरिक्तत्वमते आद्यम्, अतिरिक्तत्वमते द्वितीयम् । ४ स्वसंसर्गवतीत्यर्थः । ५ पृथिवीत्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

मिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्ताविदन्त्वावच्छेदेन रजत-
संसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति नाव्याप्तिः । नन्वस्यलक्षणस्यासम्भवः
शुक्तौ रजतस्य सामान्यभावेन संसर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमाणसत्यर-
जतस्यैव परत्र शुक्ताववभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति वाच्यम्, अन्य-
थाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति
स्मृतिः सत्यरजतादिः तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः स्मर्य-
माणसदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्य-
थाख्यातिरित्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपादयति ॥ पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्टं
दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः । तेन
संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति,
स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात् । न च संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृ-
तित्वापत्तिरिति वाच्यम्, दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन
संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात् । अत्र संप्रयोगशब्देन अधिष्ठानसामान्य-
ज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात् । एवं च दोष-
संप्रयोगसंस्कारबलाच्छ्रुत्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभा-
स्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् । अ-
न्ये तु “ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तम्” इत्याहुः ।
अपरे तु “स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञा-
नविषयत्वं, स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात् पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयप-
रम्, अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात्; तथा च प्रमाणाजन्यज्ञान-
विषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तम्
परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव; तत्र स्म-
माणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिप्रद्वयम्
इत्याहुः । तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास-

भासः। तंकेचिद् “अन्यत्रान्यधर्माध्यास” इति-
वदन्ति। केचित्तु “यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रह-
निबन्धनो भ्रम” इति। अन्ये तु “यत्र यदध्या-
सस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत” इ-
ति। सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्य-
भिचरति। तथा च लोकेऽनुभवः “शुक्तिका
हि रजतवदवभासते एकश्चन्द्रः सद्वितीयवद्”

इति योजना। ज्ञानाध्यप्ते तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास-
त इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः। ननु अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः
कथमुक्तलक्षणासिद्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि “पर-
त्र परावभास” इति लक्षणे संवादायुक्तिभिः सत्याधिष्ठाने मिथ्यार्थाव-
भाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वा अन्यथात्मख्याति-
वादिनोर्मतमाह ॥ तंकेचिदिति ॥ केचिदस्यथाख्यातिवादिनोऽन्य-
त्र शुक्त्यादावन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इ-
ति वदन्ति। आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो ध-
र्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्ती-
त्यर्थः। अख्यातिमतमाह ॥ केचिदिति ॥ यत्र यस्याध्यासो लोक-
सिद्धस्तयोरर्थयोस्तद्विषयोश्च भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः, इदं रूप्यमिति
विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः। तैरपि विशिष्टव्यवहारान्गथानुप-
पत्त्यां विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात् परत्र परावभाससम्भतिरिति भा-
वः। शून्यमतमाह ॥ अन्ये त्विति ॥ तस्यैवाधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्वि-

१ “आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा। तथा निर्वचनख्यातिरित्येत-
त्ख्यातिपञ्चकम्” इत्येवं पञ्च प्राचीनां विप्रतिपत्तयो ज्ञेयाः। २ अन्यथाख्यातिवादि-
नस्तार्किकस्य आत्मख्यातिवादिनो बोद्धव्यं च मतमाहेत्यर्थः। ३ अख्यातिवादिनां
मीमांसकानां मतमाहेत्यर्थः।

इति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो वि-
षयतद्वर्माणाम् ? सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विष-
ये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य

परीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रजता-
देरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षते इत्यर्थः । एतेषु मतेषु परत्र परावभा-
सत्वलक्षणसंवादमाह ॥ सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाख्यातिंत्वादि-
प्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः ।
शुक्लावपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे कुद्धौ वा संज्ञायोगात् शून्यत्वे प्र-
त्यक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधयोगान्मिथ्यात्वमेवैति भावः । आ-
रोप्यमिथ्यात्वेन युक्त्यपेक्षा तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह ॥ तथा चेति ॥
बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः, तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगाद् रज-
तस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरुपा-
धिकेऽहङ्काराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्यायुपाधि-
कस्याध्यासे दृष्टान्तमाह ॥ एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक ए-
वाङ्गुल्या द्विधा भातीत्यर्थः । लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थं 'इति'शब्दः ।
भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति ॥ कथं
पुनरिति ॥ यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं
चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं
न संभवतीत्यभिप्रेत्याह ॥ प्रत्यगात्मनीति ॥ प्रतीचि पूर्ण इन्द्रिया-
ग्राह्ये विषयस्याहङ्कारादेस्तद्वर्माणं चाध्यासः कथमित्यर्थः । उक्तव्याप्ति-
माह ॥ सर्वोऽस्तीति । पुरोऽवस्थितत्वमिन्द्रियसंयुक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽ-
प्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह ॥ युष्मदिति ॥ इदं
प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा गृह्यते" इत्यादि श्रुतिमनुसू-

१ सत्ख्यातिवादिनां मुरारिभिर्भाहीनां मतं खण्डयति । २ अपरोक्षाध्यासाधिष्ठा-
नत्वं व्याप्यम्, इन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्यापकम् ।

च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते । न
तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषय-
त्वात्, अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चा-

त्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वाङ्गीकारे श्रु-
तिर्लक्षितान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः । आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानी-
ते ॥ उच्यते इति ॥ अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिन् ज्ञाने भासमानत्व-
मात्रमध्यासव्यापकम्, तच्च भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्कम्,
तदेव भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वम्, तन्न व्यापकं गौरवादिति मत्वा-
ह ॥ न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति तत्र हेतु-
माह ॥ अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययोऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वा-
दित्यर्थः । अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्म-
त्प्रत्ययोऽहङ्कारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः । न चाध्यासे सति भा-
समानत्वम्, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यम्, अना-
दित्वात् । पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् ।

नन्वहमित्यहङ्कारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम्?
तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्कायोगादित्यत आह ॥ अपरोक्षत्वाच्चे-
ति ॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः । स्वप्रकाशत्वं
साधयति ॥ प्रत्यगिति ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन
प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादा-
त्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधि-
ष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्तया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह ॥ न चायमिति ॥
तत्र हेतुमाह ॥ अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाग्राहेऽपीत्यर्थः । बाल
अविवेकिनः तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो मलिनं पीतमित्येवमप-

यमस्ति नियमः “पुरोऽवस्थित एव विषये विष-
यान्तरमध्यसितव्यमिति” । अप्रत्यक्षेऽपि व्या-
काशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । एवम-
विरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेत-
मेवलक्षणमध्यासं पण्डिता “अविद्या” इति मं-

रोक्षमध्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । ए-
तेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावाच्चाध्यास इत्यपास्तम्, नीलनभसोस्तद-
भावेऽप्यध्यासदर्शनात् । सिद्धान्तं आलोकाकारचक्षुषवृत्तिव्यक्तसा-
क्षिवेद्यत्वं नभस इति ज्ञेयम् । संभावनां निगमयति ॥ एवमिति ॥
ननु ब्रह्मज्ञाननाशयत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति व-
र्ण्यत इत्यत आह ॥ तमेतमिति ॥ अपेक्षितं समाहितं मुक्तलक्षणल-
क्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविवेच्यते इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्य-
त्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह ॥ तद्विवेकेनेति ॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठा-
नस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्त्तिकामाहुरित्यर्थः । तथापि कार-
णाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ त-
स्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः । मूलाविद्यायाः सुषु-
प्तावनर्थत्वाददर्शनात् कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति
भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यां अधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः ।
एवमध्यासस्य लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह ॥ तमेतमिति ॥ तं
वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशा-
स्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र वि-
धिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्युवेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्म-

१ नभसि । २ तथा च परदण्डेन परस्ताडनीय इति न्यायमनुसृत्य परमतसिद्धमा
काशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्यकृद्भिः परिहारः कृत इति बोध्यम् । ३ कार्या विद्या त
च्छब्दार्थः ।

न्यन्ते, तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं “वि-
द्याम्” आहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्त-
त्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि सन्न सम्ब-
ध्यते । तमेतमविद्यारूपमात्मानात्मनोरितरेत-
राध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमाणप्रमेयव्यवहारा

पराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः । एवं व्यवहारहे-
तुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥
अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता संविषय आश्रयो येषां तानि
अविद्यावद्विषयाणीति विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया
अध्यासात्मकप्रमात्राश्रितत्वात् । प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं यद्यपि
प्रत्यक्षं, तथापि मुनरपि कथं केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति यो-
जना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणानिः स्युः? आश्रयदोषादप्रा-
माण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानु-
मानं चाह ॥ “उच्यते” इत्यादिना “तस्मात्” इत्यन्तेन ॥ दे-
वदत्तकर्तृको व्यवहारस्तदायदेहादिष्वहंममाध्यासमूलस्तदन्वयव्यतिरे-
कानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा, यथा मृन्मूलो घट इति प्रयोगः । तत्र
व्यतिरेकं दर्शयति ॥ देहेति ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावेध्यासाभावे व्यव-
हाराभावो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फु-
टत्वान्नोक्तः । अनेन लिङ्गेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररू-
पकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमि-
त्यभिमानमात्राद्व्यवहारः सिद्ध्यतु, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेने-
त्याशङ्क्याह ॥ न हीति ॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं प्रत्यक्षा-
दीत्यादिपदप्रयोगात् । तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो यो व्यवहारो द्रष्टा

लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्रा-
णि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्याव
द्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चे-
ति ? उच्यते । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितं
स्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः स-
म्भवति । न चाधिष्ठानमन्तरेणैन्द्रियाणां व्यव-
हारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन .

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृ-
हीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः । यद्वा तानि समत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः
स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्ता
इति क्लृप्त्ययः साधुः । उन्नरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृक-
त्वात् तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धोदे-
रिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः । इन्द्रियाध्यासैर्नैव व्यव-
हारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह ॥ न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम्
आश्रयः शरीरमित्यर्थः । नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं तेषामाश्रयः
किमध्यासेनेत्यत्राह ॥ न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनध्यस्त आ-
त्मभावः आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः । “असङ्गो हि” इति श्रु-
तेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः । न-
न्वात्मनो देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु । स्वतश्चेतनतया प्र-
मातृत्वोपपत्तेः, न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः कर्णोपरमादिति तत्राह
॥ न चैतस्मिन्निति ॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वं । प्रमा यदि नित्य-
चिन्मात्रं तर्हाश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च । यदि वृत्तिमात्रं, जगदा-

कश्चिद् व्याप्रियते । न चैतस्मिन् सर्वस्मिन्नस-
त्यासङ्गस्यात्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते । न च प्र-
मातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । तस्मादवि-
द्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शा-

न्ध्यप्रसङ्गः वृत्तेर्जडत्वात्, अतो वृत्तीद्वो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमस-
ङ्गस्यैव नो वृत्तिमुत्पन्नत्वादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः ।
देहाध्यासे, तद्वर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः, तर्ह्यैव त्वमनः प्रमातृत्वं मास्तु
इति वदन्तं प्रत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहा-
रार्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति ॥ त-
स्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा प्रमाणप्रशं समाधायाक्षेपं
परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादो-
षत्वादविद्यावदाश्रयाण्यापि प्रमाणान्येवेति योजना । सति प्रमातरि
पश्चाद्भवन्दोष इत्युच्यते यथा काचादि, अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वा-
न्न दोषः, येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः । ननु यदुक्तम-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति तदयुक्तं, विदुषामध्या-
साभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह ॥ पश्चादिभिश्चेति ॥ “च”श-
ब्दः शङ्कानिरासार्थः । किं विद्वत्त्वं “ब्रह्मास्मीति” साक्षात्कारः? उत-
यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानम्? आद्ये “बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यव-
हार” इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये परोक्षज्ञानस्यापरोक्षान्त्य-
निवर्तकत्वात् विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्चादिभिराविशेषादध्यास-
वत्त्वेन तुल्यत्वाद् व्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः । अत्रायं प्र-
योगः विवेकिनोऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात् पश्चादिवदिति । तत्र सं-

१ केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीति प्रश्नम् । २ अविद्यावद्विषयाणि
चेत्प्रमाणानि कथं स्युरिति खण्डनम् । ३ व्यवहारदर्शनात् ।

स्वाणि च । पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि पं-
 श्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति
 शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अं
 नुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषं मभि-
 मुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति पलायि-
 तुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्र-
 त्यभिमुखीभवन्ति, एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्न-
 चित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान् ब-
 लवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान् प्र-
 ति प्रवर्तन्ते । अतः समानः पश्वादिभिः पुरु-
 षाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः । पश्वादीनां च प्र-
 सिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः त-

ग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति ॥ यथाहीति ॥ विज्ञान-
 स्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्ठसाधनगोचरत्वम्, तदेवोदाहरति
 ॥ यथेति ॥ अयं दण्डो मदनिष्ठसाधनं दण्डत्वात् अनुभूतदण्डवत् ।
 इदं तृणमिष्ठसाधनम् अनुभूतजातीयत्वात् अनुभूततृणवत् इत्यनुमा-
 य व्यवहरन्तीत्यर्थः । अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह ॥ एवमिति ॥
 व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनोऽपीत्यर्थः । फलितमाह ॥
 ॥ अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः । समान इति अध्यासकार्यत्वेन
 तुल्य इत्यर्थः । नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति,
 नापि पेषामेतत् प्रत्यक्षम्, अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति नेत्याह
 ॥ पश्वादीनां चेति ॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः

त्सामान्यदर्शनाद्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्र-
त्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्ची-
यते । शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी
नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते,
तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्म-
क्षेत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते ।

अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च । प्राक् तथाभूता-

उपदेशाभावात्, अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
निर्गमयति ॥ तत्सामान्येति ॥ तैः पञ्चादिभिः सामान्यं व्यवहारव-
त्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति
सम्बन्धः । समानत्वं व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात् । त-
त्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति ॥ तत्काल इति ॥ तस्याध्यासस्य
काल एव कालो यस्य स तत्कालः । यदा अध्यासस्तदा व्यवहारः । त-
दभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिभानिति यावत् । अतो व्यवहा-
रलिङ्गाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवयवम् । ननु
लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्ठोमादिव्यवहारस्य ना-
ध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुम-
ङ्गीकरोति ॥ शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासज-
न्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितमुत आ-
त्मतत्त्वज्ञानम् ? आद्ये तस्याध्यासाबाधकत्वात् तत्सिद्धिरित्याह ॥ त-
थापीति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ न वेदान्त इति ॥ क्षुत्पिपासादिग्र-
स्तो जातिविशेषबोहं संसारीति ज्ञानं कर्मण्यपेक्षितं न तद्विपरीता-
त्मतत्त्वज्ञानम्, अनुपयोगात् प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः । शास्त्रीयकर्मणोऽ-

त्मविज्ञानात् प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं-
नातिवर्तते । तथा हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि-
शास्त्राणि आत्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशे-
षाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते । अध्यासो नाम
“अतस्मिंस्तद्बुद्धिरिति” अवोचाम । तद्यथा पुं-
त्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव वि-
कलः सकलो वेति बाल्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति ।
तथा देहधर्मान् स्थूलोऽहं कृशोऽहं गौरोऽहं ति-

ध्यासजन्यत्वं निगमयति ॥ प्राक् तथेति ॥ अध्यासे आगमं प्रमा-
णयति ॥ तथा हीति ॥ यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं
तथाऽऽगमोऽपीत्यर्थः । “ब्राह्मणो यजेत” “अहं वै स्नात्वा भिक्षेत” “अ-
ष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीत” “कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणा-
दिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन् अध्यासं गमयतीति
भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासा-
यां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति ॥ अध्यासो नामेति ॥ उदाहरति ॥
॥ तद्यथेति ॥ तल्लक्षणं यथा स्पष्टं भवति तथोदाह्रियत इत्यर्थः ।
स्वदेहाद्देहेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देह-
विशिष्टात्मन्यध्यस्यति, तद्धर्मज्ञानात् स्वस्मिंस्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्य-
र्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकारा-
च्चेति द्रष्टव्यम् । देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह ॥ तथे-
ति ॥ कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वान्द्व-
र्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् । अज्ञातं प्रत्यग्रूपे साक्षि-

१ ज्ञानमत्र समावर्तनम्, तथा च ब्रह्मचर्यान्त्यस्नानमनुष्ठाय गार्हस्थ्ये भिक्षाष्टनं न
कार्यमिति भावः ।

ष्णामि गच्छामि लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् मूकः काणः क्लीबो बधिरोऽन्धोऽहमिति । तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यतीति । एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकोऽध्या-

णि मनोधर्माध्यासमाह ॥ तथान्तःकरणेति ॥ धर्माध्यासमुक्त्वा तद्देव धर्म्यध्यासमाह ॥ एवमिति ॥ अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्रचारा मनोवृत्तयः प्रातिलोभ्येनासज्जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सञ्चितसुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति प्रत्यक् । एवमात्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह ॥ तंचेति ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानध्यस्तस्याभ्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः । “तद्विपर्ययेणे”ति तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वं चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मनउपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः । बुद्ध्यादौ चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णितध्यासमुपसंहरति ॥ एवमयमिति ॥ अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वम् । अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् ॥ एवमुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु, “न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न

सो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः
सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय
आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरं-
भ्यन्ते । यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा

च सम्प्रतिष्ठेति” । हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह ॥ मिथ्येति ॥ मिथ्या मो-
या तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिश्रेत्येवंस्वरूपः
इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह ॥ कर्तृत्वेति ॥ प्रमाणं निगमयति ॥ स-
र्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकमानम्, अनुमानादिकं
तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्ण-
यित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति ॥ अस्येति ॥ कर्तृत्वार्थनर्थ-
हेतोरध्यासस्य समूलस्याऽऽत्यन्तिकनाशो मोक्षः सं केनेत्यत आह
॥ आत्मेति ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिर्प्र-
तिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः । विद्यायां कारणमाह ॥ सर्वे इति ॥
आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मा-
त्मैक्यं विषयो, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्र-
स्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु प्राणायुपा-
स्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह ॥ यथा
चेति ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य
ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वारा-
त्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति विवक्ष्यते ।
एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्वाच्छास्त्र-
मारम्भणीयमिति दर्शितम् ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ विचारस्य सा

१ का० पा० वक्ष्यते । २ प्रथमसूत्रस्य हि चत्वारि वर्णकानि, तत्राध्यासवर्णकं प्र-
थमम् । अगतार्थवर्णकं द्वितीयम् । अधिकारिवर्णकं तृतीयम् । ब्रह्मण आपातप्रसिद्धि-
वर्णकं चतुर्थम् । वर्णयति गहनमर्थमिति वर्णकं व्याख्यानमिति यावत् ।

च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्या-
मः । वेदान्तेमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासित-
स्येदमादिमं सूत्रम् । १॥०८

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ १ ॥

तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते नाधि-
कारार्थः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ।

क्षादिषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे क-
त्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वादिधेश्च “अथातो धर्मजिज्ञासां” इत्यादि-
ना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविष-
याभावान्धारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते ॥ वेदान्तेति ॥ वेदान्तविषयकपूजि-
तविचारात्मकशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमि-
त्यर्थः । यदि विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न
ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि
तन्त्रेणा नवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्ररुद्दर्शयति ।
तच्च “व्याचिख्यासितस्य” इति पदेन भाष्यकारो बभाषे ॥ ॥ इति
द्वितीयवर्णकम् ॥ ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यतायां वि-
षयप्रयोजनवत्त्वम् आगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याधिकार्थं व्याख्या-
याक्षरव्याख्यामारम्भमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भस-
न्देहे सति अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति
॥ “तत्राथशब्द” इति ॥ सूत्र इत्यर्थः । “मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्ये
ष्वथो अथेति” अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति । तत्र “य योगानुशासनम्”
इत्यत्र सूत्रे यथा अथशब्द आरम्भार्थकः योगशास्त्रमारभ्यत इति
तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह ॥ नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः ।

मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् । अर्था-
न्तरप्रयुक्त एव हि अथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयो-
जनो भवति । पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आन-

किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम्, उत विचारलक्षकम् ? आद्येऽथंशब्दस्या-
सम्भार्यत्वेन ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् स चासङ्गतः,
तस्या अनारभ्यत्वात् । न हि प्रत्यधिकरणम् इच्छा क्रियते किंतु तया वि-
चारः । न द्वितीयः । कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायो-
गात् । अध्याहते च तेनैवारम्भोक्तेरंथशब्दवैयर्थ्यात् क्रिन्त्वधिकारिसि-
द्धयर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति । अधुना सम्भावितमर्थान्तरं दूषयति
॥ मङ्गलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्द-
स्य कर्तृत्वादिनाऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं का-
र्यमिति अथ शब्दः प्रयुक्त इति चेत् सत्यम्, न तस्यार्थो मङ्गलं किं-
तु तच्छ्रवणमुच्चारणं च मङ्गलकृत्यं करोति तदर्थस्त्वांनन्तर्यमेवे-
त्याह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आर्थान्तरम् आनन्तर्यम् । श्रुत्या श्रवणेन शं-
खवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम् ।

“ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भिच्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ ॥”

इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मिथ्येति प्रकृते सति, अथैत-
न्मतम् प्रपञ्चः सत्य इत्यत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथश-
ब्दो दृष्टः । तथात्र किं न स्यादित्यत आह ॥ पूर्वेति ॥ फलतः फल-
स्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति यस्मात्त-
स्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरं सूत्रकृता न
वक्तव्यं, फलाभावात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य

न्तर्याव्यतिरेकात् । सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा
धर्मजिज्ञासापूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्ष-
ते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत् पूर्ववृत्तं नियमेना-
पेक्षते तद्वक्तव्यमास्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् ।
नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजि-

हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीति अपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य
ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, तदीर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति हेतुफलभा-
वज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यं वाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते
तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येवं हेतुत्वप्रती-
तिः । न चाश्वादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति वाच्यम्, त-
योर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः साम-
ग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यम्, अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्त-
रत्वं न वाच्यम्, ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेतिभावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्र-
कृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभेदात्, न पृथग्य-
शब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । यद्वा पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा
यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्त-
ज्ज्ञाने तस्याः ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः । नन्वानन्तर्यार्थ-
कत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशङ्क्याह ॥ सति चेति ॥ यन्नियमे-
न पूर्ववृत्तं पूर्वभावि पुष्कलकारणमिति यावत्, तदेवावधिरिति वक्त-
व्यमित्यर्थः । नन्वस्तु धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पु-
ष्कलकारणमित्यत आह ॥ स्वाध्यायेति ॥ समानं ब्रह्मविचारे सा-
धारणकारणम्, नै पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु संयोगपृथक्कन्यायेन
“यज्ञेन दानेन” इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते”

ज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासो-
पपत्तेः । यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनि-
यमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो वि-
वक्षितः । शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणा-

इति सर्वापेक्षाधिकरणे वक्ष्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्क-
लकारणमिति शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ इह ब्रह्मजिज्ञासायाम् । विशेषो-
ऽसाधारणम् कारणम् । परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ अयमाशयः । न
तावत् पूर्वतन्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलकारणम्,
तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात्, नापि कर्मनिर्णयः, तस्यानुष्ठानहेतुत्वा-
त् । न हि धूमाग्नयोरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति, यथा धर्मज्ञानाद् ब्रह्म-
ज्ञानं भवेत् । यद्यपि शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवस्तथापि तेषां ना-
धिकारिविशेषणत्वम्, अज्ञातानां तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहे-
तुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्याव-
धित्वेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्त्रन्यायविचारो वा नाधि-
रिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । ननु धर्मब्रह्मजि-
ज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथश-
ब्दः । “हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः” इत्यवदानानां क्रम-
ज्ञानार्थाथशब्दवदित्याशङ्क्याह ॥ यथेति ॥ अवदानानामानन्तर्य-
नियमः क्रमो यथाथशब्दार्थस्तस्य विवक्षितत्वाद् न तथेह धर्म-
ब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्र-

१ एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति जैमिन्युषिसूत्रम् । संयोगो वाक्यं तस्य पृथ-
क्त्वं भेद एकस्योभयार्थत्वे नियामक इत्यर्थः । यथा दंभाजुहुयादितिकलासंयुक्तवा-
क्येन कृत्वर्थत्वेन विहितस्यापि दध्नः दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलायविधाना-
त्पुरुषार्थत्वमपि । तथा ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गार्थत्वेन विहितानामपि “यज्ञेन दानेन”
इत्यादि वाक्यैर्ज्ञान साधनत्वमपि स्यादिति भावः । २ अवदानं खण्डनम् ।

(३४).

रत्नप्रभाभासिते. [अ० १ । पा० १ ।]

मानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह ॥ शेषेति ॥ येषामेकप्रधानशेषतायथावदानानां प्रयाजादीनां च , ययोश्च शेषशेषित्वं यथा प्रयाजदर्शयोः , यस्य चाधिकृताधिकारत्वं यथा अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकामस्य ” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा “ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत ” इति दर्शायुत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शायधिकृताधिकारत्वं , तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकाङ्क्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते; नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु “ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहादनी भूत्वा प्रवजेत् ” इति श्रुत्या,

“अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रांश्चोत्पाय धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्” ॥

इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । तन्न । “ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेत्”,

“आसादयति श्रुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे” ।

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां । त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद् एतदुक्तं भवति “यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं तदा ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यं, यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते तदा गृही भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत्, तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत्, वने शुद्धौ प्रवजेदिति” । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रवजेत्” इति तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्भानमिति भावः । ननु मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मास्तु, एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि “ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः” इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदा-

भावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः; फलजिज्ञास्यभेदाच्च ।
 अभ्युदयफलं धर्मज्ञानं, तच्चानुष्ठानापेक्षम् । नि-
 श्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं न चानुष्ठानान्तरापे-
 क्षम् । भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति,
 पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् । इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञा-

र्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम् । तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्व-
 र्गफलकत्वं द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवर्तयोः क्रमो
 विवक्षित इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशङ्क्याह ॥ फलेति ॥ फलभे-
 दाजिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः । यथा सौर्यार्यण-
 प्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसं स्वर्गायुः फलभेदात्, यथा वा कामिचि-
 कित्सातन्त्रयोजिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा तद्वन्मीमांसयोरन क्रमापेक्षेति
 भावः, तत्र फलभेदं विवृणोति ॥ अभ्युदयेति ॥ विषयाभिमुख्येनो-
 देतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमां-
 सायाः फलमित्यर्थः । न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः, किन्तु हे-
 तुतोऽपीत्याह ॥ तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्वि-
 रुद्धमित्याह ॥ निःश्रेयसेति ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं मो-
 क्षस्तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापे-
 क्षत इत्याह ॥ न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति
 भावः । जिज्ञास्यभेदं विवृणोति ॥ भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्यः
 साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह ॥ नेति ॥ तर्हि तुच्छत्वं नेत्याह ॥
 पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्रं हेतुर्यस्य तच्चादित्यर्थः । कृति-
 साध्यत्वात् कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थः ।
 ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह ॥ इह त्विति ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः ।

स्यं नित्यनिर्वृत्तत्वात्, न पुरुषव्यापारतन्त्रं, चो-
दनाप्रवृत्तिभेदाच्च । या हि चोदना धर्मस्य लक्ष-
णं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ।
ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम्, अ-
वबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियु-
ज्यते । यथा अक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे तद्वत् ।
तस्मात् किमपि वक्तव्यं यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञा-

भूतमसाध्यम् । तत्र हेतुः ॥ नित्येति ॥ सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्या-
साध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह ॥ नेति ॥ ध-
र्मवत् कृत्यधीनं नैत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह ॥ चोदनेति ॥ अ-
ज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र चोदना । तस्याः प्रवृत्तिर्बोधकत्वं तद्वैलक्षण्या-
च्च जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ या हीति ॥ लक्षण-
प्रमाणं “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादि-
करणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हि-
तसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधयति । “अयमात्मा ब्रह्म”
इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त-
यति, विषयाभावादित्यर्थः । नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह ॥ न पुरु-
ष इति ॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्यत, इत्यत्र हेतुं पूर्व-
वाक्येनाह ॥ अवबोधस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त-
कमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वात् जा-
ते च विध्ययोगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तक-
मानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदात् न त-
न्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः । एवमथशब्दस्यार्थान्तरा-
सम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्य-

सोपदिश्यत इति । उच्यते । नित्यानित्यवस्तुवि-
वेकः, इहामुत्रार्थभोगविरागः, शमदमादिसाध-
नसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च । तेषु हि सत्सु प्रागपि ध-
र्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं
ज्ञातुं च, न विपर्यये । तस्मादथशब्देन यथोक्त-
साधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते । अतः शब्दो
हेत्वर्थः । यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयःसा-

मित्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपदिश्यते सूत्ररुतेति शेषः । तत्कि-
मित्यत आहं ॥ उच्यत इति ॥ विवेकादीनामगमिकत्वेन प्रामा-
णिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः शमः । बा-
ह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास उ-
परतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं, तितिक्षा । निद्रालस्यप्रमादत्यागेन
मनःस्थितिः समाधानम् । सर्वत्रास्तिकता श्रद्धा । एतत्तत्पदकप्राप्तिः
शमादिसम्पत् । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं
मन्तव्यम् । तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह ॥ ते-
ष्विति ॥ अथ कथंचित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यापि फल-
पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाव्यतिरेकसिद्धिः । अथशब्दव्याख्यामुपसंहरति
॥ तस्मादिति ॥ ननूक्तविवेकादिकं न सम्भवति । “अक्षय्यं ह वै
चातुर्मास्ययाजिनः सुरुतम्” इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन
ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात् । तस्य
लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरि-
हारार्थोऽतःशब्दः, तं व्याचष्टे ॥ अतः शब्द इति ॥ अथशब्देनानन्त-
र्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं

धनानामनित्यफलतां दर्शयति, “तद्यथेह कर्म-
चितोलोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः
क्षीयते” इत्यादिः, तथा ब्रह्मविज्ञानादपि परं
पुरुषार्थं दर्शयति, “ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ” इ-
त्यादिः, तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्म-
जिज्ञासाकर्तव्या । ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञा-
सा । ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं “जन्माद्यस्य म-

यद्वक्तं तस्याधिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोतःशब्द इत्यर्थः ।
उक्तं विवृणोति ॥ यस्मादिति ॥ तस्मादित्युत्तरेण सबन्धः । “यदल्पं
तन्मर्त्यं यत् कृतकं तदनित्यम्” इति न्यायवती “तद्यथेह” इत्यादिश्रुतिः
कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका । तस्मात् “अतोऽन्यदार्तम्” इति श्रुत्या
अनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां स-
म्भावयति ॥ तथेति ॥ यथा वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, तथा
ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः ।
जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमथातः
शब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्य
मित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्व-
यार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथने-
नावयवार्थं दर्शयति ॥ ब्रह्मण इति ॥ ननु “धर्माय जिज्ञासा” इ-
तिवत् “ब्रह्मणे जिज्ञासा” इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति चेत्,
उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा, तस्याः प्रथमं कर्मकार-
कमपेक्षितं पश्चात् फलं, ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः ।
कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति, इच्छायाः कर्मण एव फल-

त इति" । अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्था-
न्तरमाशङ्कितव्यम् । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी
न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाजिज्ञासायाः, जिज्ञा-
स्यान्तरानिर्देशाच्च । ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्र-
ह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते, सम्बन्धसां-

त्वात् । यथा 'स्वर्गस्येच्छा' इत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते तद्वत् ।
अत एव "धर्मजिज्ञासा" इत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति इ-
च्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायां तु विचारस्य
केशात्मकतया प्रथमं फलाकाङ्क्षात् धर्माय जिज्ञासेति चतुर्थी-
समास उक्तः, तथा वृत्तिकारैः "ब्रह्मणे जिज्ञासा" इत्युक्तं चेदस्तु ज्ञात-
त्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह ॥ ब्रह्म चेति ॥
ननु "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भुर्व्रह्म प्रजापति" रिति-
श्रुतिषु लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः
प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह ॥ अत एवेति ॥ जगत्कारणत्वलक्षणप्रति-
पादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ वृच्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति
॥ ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्य-
यवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र
सकर्मकक्रियायाः कर्म ज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वात् । इच्छाया
विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथममापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं न शेष इ-
त्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत् कर्मास्तु ब्रह्म तु शेषितया
सम्बध्यतां तत्राह ॥ जिज्ञास्यान्तरेति ॥ श्रुतं कर्म त्यक्तान्यदश्रुतं
कल्पयन् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः ।
गुढाभिसन्धिः शङ्कते ॥ नन्विति ॥ "षष्ठीशेषे" [२।३।५०]

मान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात्, एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्म-
णः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं
कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात्, न व्यर्थो ब्रह्मा-
श्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेद्, न।
प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात्। ब्र-
ह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात् प्रधानम्। तस्मि-
न् प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञा-
सितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्था-
क्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि। यथा

इति विधानात् षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां स-
कर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्यतीत्यर्थः। अभिसन्धि-
मानन्निबोत्तरमाह ॥ एवमपीति ॥ कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं “कर्तृक-
र्मणोः कृती”ति [२।३।५] सूत्रेण जिज्ञासापदस्य अकारान्त-
त्वेन रुदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशा-
ब्दं कल्पयत इत्यर्थः। शेषवादी स्वाभिसन्धिमुद्धाटयति ॥ न व्यर्थ-
इति ॥ शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति।
तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि तेषा-
मपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति। तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थ-
त्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात्। कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः
प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते। अतो मत्प्रयासो
न व्यर्थः। ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य
तत्त्वादित्यर्थः। तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तम् सूत्रेण मुखतः प्रधान-
स्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्र-

“राजाऽसौ गच्छति” इत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वत् । श्रुत्यनुगमाच्च । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्याः श्रुतयः, “तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म” इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति । तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति । तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः, कर्मफलविषयत्वाद्विच्छायाः ज्ञानेन हि प्रमाणेनावग

तिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती ॥ न प्रधानेति ॥ संगृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति ॥ ब्रह्म हीत्यादिना ॥ “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह ॥ श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वाभाच्चेत्यर्थः । जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह ॥ ज्ञातुमिति ॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशङ्क्याह ॥ अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिष्यस्याखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म; तदेव फलम् । मूलं त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्म एव फलमित्युक्तं तत्राह ॥ फलेति ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपि इच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह ॥ ज्ञानेनेति ॥

न्तुमिष्टं ब्रह्म । ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् । तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । तत् पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ? यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यं, अथाप्रसिद्धं, नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ।

उच्यते । अस्ति तावन्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वज्ञानं वृत्तिः अवगतिस्तत्फलम् इति भेद इति भावः । अवगन्तुमभिव्यञ्जयितुम् । अवगतेः फलत्वं स्फुटयति ॥ ब्रह्मेति ॥ हिशब्दोक्तं हेतुमाह ॥ निःशेषेति ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अवयवार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात् तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ इति तृतीयवर्णकम् ।

प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्धयोर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत् पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः ॥ यदि वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातं, तर्ह्यज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफलमपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते, अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारम्भ्यं शास्त्रमित्यर्थः ।

आपातप्रसिद्ध्या विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति

भावं सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म । ब्रह्मशब्द-
स्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः
प्रतीयन्ते, बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्वस्यात्म-

॥ उच्यत इत्यादिना ॥ प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृत-
त्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः ।
न च “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाच्यम्, ब्रह्मप-
दस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन तद्वटित्वाक्यस्याबोधकत्वादित्याशङ्क्य
ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह
॥ ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥ अस्यार्थः । श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयो-
गान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थो ऽस्तीति ज्ञायते, प्रमाणवाक्ये निरर्थक-
शब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो “महत्त्वरूप” इति व्याकरणान्निश्ची-
यते, “बृहि वृद्धाविति” स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निर्वधिकमहत्त्वमिति
सङ्कोचकाभावात् श्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधि-
कमहत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषवत्त्वं सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति ।
लोके गुणहीनदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः । अतो बृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्प-
त्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदो-
षशून्यत्वं शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं बुद्धत्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो ब-
न्धाभावो मुक्तत्वं च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम्
तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चा-
परिशेषेऽल्पत्वप्रसङ्गेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभा-
दिति । एवं “तत्पदात्प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेनापात्त्वाद्ज्ञानानिर्वर्तकत्वा-
ज्जिज्ञासोपपत्तिः” इति उक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या त-
दुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य योऽयमात्मा तदभेदाद्

त्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वो हि आत्मा-
स्तित्वं प्रत्येति, न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मा-
स्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्मीति
प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्म । यदि लोके ब्रह्मात्म-
त्वेन प्रसिद्धमस्ति ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं
पुनरापन्नम्, न । तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः ।
“देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मा” इति प्राकृता

ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह ॥ सर्वो
हीति ॥ “अहमस्मीति” न प्रत्येति इति न, किन्तु प्रत्येत्येव, सैव
सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः ।

आत्मनः, कुतः सत्तेति शून्यमतमाशङ्क्याह ॥ यदि हीति ॥
आत्मनः शून्यस्य प्रतीतौ “अहं नास्मि” इति लोको जानीयात् । लो-
कस्तु “अहमस्मि” इति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः ।
आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह ॥ आत्मा चेति ॥ “अ-
यमात्मा ब्रह्म” इत्यादि श्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण
स्मारयति ॥ यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्यत्वं
प्राप्तमित्यर्थः । यथा “इदं रजतम्” इति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिस्तद्वत्
“अहमस्मि” इति सच्चैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः
प्रसिद्धिः, नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा, वादिनां विवादा-
भावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति “रजतं रङ्गमन्यद्वा” इ-
ति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसि-
द्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति ॥ नेत्यादि-
ना ॥ सामान्यविशेषभावस्त्वात्मनि सच्चित्पूर्णादिपदवाच्यभेदात् क-
ल्पित इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरूपन्यस्यति

जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः । “इन्द्रियाण्ये-
व चेतनान्यात्मा” इत्यपरे । “मन” इत्यन्ये “इ-
न्द्रियाणिमनोवा” इति तदेकदेशिनः । “वि-
ज्ञानमात्रं क्षणिकम्” इत्येके । “शून्यम्” इत्य-
परे । “अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता
भोक्ता” इत्यपरे । “भोक्तैव केवलं न कर्ता” इ-
त्येके । “अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः” इति केचित् ।

“आत्मा स भोक्तुः” इत्यपरे । एवं बहवो

॥ देहमात्रमित्यादिना ॥ शास्त्रज्ञानशून्याः प्राकृताः । वेदबाह्यमतान्यु-
क्त्वा तार्किकादिमतमाह ॥ अस्तीति ॥ साङ्ख्यमतमाह ॥ भोक्तेति ॥
किमात्मा देहादिरूपः उत तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्न वेति विप्र-
तिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाङ्ख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तापीश्वराद्भिन्नो न
वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर
इति ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति यो-
गिनो वदन्ति ।

भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह ॥ आत्मा स भोक्तुरिति ॥
भोक्तुर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो
वदन्तीत्यर्थः, विप्रतिपत्तीरूपसंहरति ॥ एवं बहव इति ॥ विप्रतिप-
त्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपर-
स्यते; तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनो “ जीवो ब्रह्मैव आत्मत्वाद्

विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः
सन्तः । तत्राविचार्य यत् किञ्चित् प्रतिपद्यमानो
निःश्रेयसात् प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् । तस्माद्
ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमी-

ब्रह्मवत्” इत्यादियुक्तेः, “तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतेश्चाबाधितायाः स-
च्चात् । अन्ये तु देहादिरात्माऽहंप्रत्ययगोचरत्वाव्यतिरेकेण घटादिव-
दित्यादियुक्त्याभासम्, “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” इन्द्रियसंवादे
“चक्षुरादयः ते ह-वाचमूचुः, मन उवाच, योऽयं विज्ञानमयः, असदे-
वेदमग्र आसीत् कर्ता बोद्धा, अनश्नन्नन्यः आत्मानमन्तरां ऽयमयति”
इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । “देहादिरनात्मा भौतिक-
त्वादृश्यत्वात्” इत्यादिन्यागैः “आनन्दभयोऽभ्यासात्” इत्यादिसूत्रै-
श्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयस्तथापि यस्य यन्मते श्र-
द्धाः तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आ-
ह ॥ तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः ।
मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । किंचात्मानमन्यथा ज्ञात्वा त-
त्पापेन संसारान्धकूपे पतेत् ॥ “अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्म-
हनो जनाः” इति श्रुतेः ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदा-
न्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ बन्ध-
स्याध्यस्तत्वेन विषयादिसंज्ञावादगतार्थत्वादधिकारिणभादापातप्रसि-
द्ध्याविषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसापूजिता विचारणा वेदा-
न्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रे-

मांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥

“ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्” इत्युक्तम् । किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म ? इत्यत आह भगवान् सूत्रकारः ।

जन्माद्यस्य यत इति ॥ २ ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो ब-

यसायारम्भत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । नन्विदं सूत्रं शास्त्राद्वहिःस्थित्वा शास्त्रमारम्भयति अन्तर्भूत्वा वा ? आये तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । द्वितीये तस्यारम्भकं वाच्यम् न च स्वयमेवारम्भकं स्वस्मात् स्वोत्पत्तेरित्यात्माश्रयात्, न चारम्भकान्तरं पश्याम इति । उच्यते । श्रवणविधिना आरब्धमिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति । यथाऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुङ्क्ते तद्वदित्यनवयम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥

प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति ॥ ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तच्च सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति ॥ किंलक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपे, नास्त्येव

हुव्रीहिः । जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः । जन्मन-
 श्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रु-
 तिनिर्देशस्तावत्, “यतो वा इमानि भूतानि जा-
 यन्ते” इत्यस्मिन् वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां
 क्रमदर्शनात् । वस्तुवृत्तमपि जन्मना लब्धसत्ता-
 कस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् । “अस्य”

लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेणास्योत्थानादाक्षेपसङ्गतिः । लक्षणयोतिवे-
 दान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्या-
 यपादसङ्गतयः । तथा हि । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इ-
 त्यादिवाक्यं विषयः ॥ तर्हि ब्रह्मणो लक्षणं वक्ति न वेति सन्देहः ।
 तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं सिद्धान्ते तत्सि-
 द्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृ-
 त्वा पृथक् न वक्तव्यम् तदुक्तम्.

“आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्या लक्षणकर्मणि ।

प्रयोजनं न वक्तव्यं, यच्च कृत्वा प्रवर्तते” इति ॥

तथापि स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यं, यत्र पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन
 पूर्वपक्षः तत्रापवादिकी सङ्गतिः । प्राप्तिस्तदार्था चिन्ता । तत्र न व-
 कीर्तिप्राप्तम् । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । न च
 जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् कर्तृरुपादानत्वे दृ-
 ष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षण-
 सिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यम् अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तद-
 भावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा
 प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति वाच्यम्, कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्म-

त्वायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमान-
स्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दो-
षश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् ।
तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति ॥ जन्माद्यस्य यत इतीति ॥
अत्र यद्यपि जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते तथाप्य-
ग्रे “प्रकृतिश्च” इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वो-
पादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कर्तृत्वोभयकारणत्वं लक्ष-
णमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं-
कथं लक्षणमिति चेद्, उच्यते । यथारजतं शुक्लेर्लक्षणं यद्रजतं सा शु-
क्लिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तदस्थं
सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवयवम् । सूत्रं व्याचष्टे ॥ जन्मेत्यादिना ॥
बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि । यथा
चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्रा गावः तद्वदत्रापि । जन्मादीति नपुंसकैकव-
चनयोतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणं, तथा
च जन्मनः समासाथैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ
स तद्वृणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद् ब्रह्मेति ब्रह्मत्व-
विधानमयुक्तम्, स्थितिलयकारणान्निजत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञानुपश-
क्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि
मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो योतित इति ध्येयम् ।
नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह ॥
जन्मनश्चेति ॥ मूलश्रुत्या वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सू-
त्ररुता जन्मन आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचि-
त्वमाशङ्क्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह ॥ अस्येतीति ॥ वियदादि-

१ यथा तार्किकमते अदृष्टवदात्मनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाङ्गीकारेण सुखस्यापि कार्य-
त्वान् तत्प्रतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणाख्यमुपादानत्वं च स्पष्टमेव तथा च
यथा सुखं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनस्तथा ब्रह्मणोपि घटेनैवैतदिति भावः ।

इति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा
निर्देशः । षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था । “य-
त इति” कारणनिर्देशः । अस्य जगतो नाम-
रूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य
प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य

जगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह ॥ षष्ठीति ॥ वि-
यत्पादे महाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । ननु जग-
तो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशङ्क्य तत्कारणत्वं
लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह ॥ यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्त-
मानन्दरूपं वस्तूच्यते । “आनन्दाद्वचेवेति” निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूप-
लक्षणासिद्धिरिति मन्तव्यमाषदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्य ब्रह्मपदानुषङ्गेण त-
च्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह ॥ अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्व-
ज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा कुम्भकारः प्रथमं
कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं, पृथुबुधोदराकारस्वरूपं बुद्ध्वावालिख्य
तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि
स्वेक्षितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह ॥ ना-
मरूपाभ्यामिति ॥ इत्थम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं चेतनजन्यं का-
र्यत्वात् कुम्भवादिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्य-
त्वं निरस्यति ॥ अनेकेति ॥ श्राद्धवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृ-
भोक्तृभेदात् पृथगुक्तिः । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं सर्व एत आ-
त्मानो व्युच्चरन्ति” इति श्रुत्या स्थूलसूक्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां का-
र्यत्वेन जगन्मध्यपतित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्व-
ज्ञत्वं सम्भावयति ॥ प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि व्यवस्थितानि

मनसाम्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्ग-
यतः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः कारणाद्भवति तद्ब्रह्मे-
ति वाक्यशेषः । अन्येषामपि भावविकाराणां
त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह
ग्रहणम् । यास्कपरिपठितानां तु “जायते अ-
स्ति” इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकां-
ले सम्भाव्यमानत्वात् मूलकारणादुत्पत्तिस्थि-
तिनाशा जगतो न गृहीताः स्युरित्याशङ्क्येत त-

देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रवस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य
क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः । देहपातादूर्ध्वं काल उत्तरायणमरणादिनि-
मित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफलग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया ।
तथा च यथा सेवाफलं देशाद्यभिज्ञदातृकं तथा कर्मफलं फलत्वा-
दिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति ॥ मन-
सापीति ॥ नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति कि-
मिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते तत्राह ॥ अन्येषामिति ॥
वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः ननु “देहो
जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति” इति यास्क-
मुनिवाक्यं एतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह ॥ यास्केति ॥ या-
स्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षे-
ण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार तन्मूलकृत्य जन्मा-
दिषट्कारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न
सङ्गृहीतं किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात् सा मा भू-
दिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः । यदि निरुक्तस्या-
पि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थस्तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य

न्माशङ्कीतियोत्पत्तिर्ब्रह्मणस्तत्रैवस्थितिः प्रलय-
श्च तं एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जग-
तो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधाना-
दचेतनादणुभ्यो वाभावाद्वासंसारिणो वोत्पत्त्या-
दि सम्भावयितुं शक्यं, न च स्वभावतः । विशि-
ष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् । एवदेवा-

मूलमस्तु किमन्तर्गुणा निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्तं
कारणं स्यात् तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात्, अ-
तस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति
कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता, सा तर्कपादे विस्तरेण व-
क्ष्यते; अधुना सङ्क्षेपेण तां दर्शयति ॥ न यथोक्तेत्यादिना ॥ ना-
मरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानाव-
सरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाणूनामचेत-
नानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्त्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात्
सर्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावात् जगदारम्भकत्वासम्भव इति भा-
वः । स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतसं प्रत्याह ॥ न चेति ॥
जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव
स्वस्य हेतुरिति स्वभाव, उत कारणानपेक्षत्वम्? नायं, आत्माश्रयात् ।
न द्वितीय इत्याह ॥ विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकाल-
निमित्तानि तेषां कार्यार्थभिरूपादीयमानत्वात् कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं
न युक्तमित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादि-
निमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमी-
श्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्तारं विना
कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन “यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति”

नुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनं- मन्यन्त ईश्वरकारणिनः । नन्विहापि तदेवोपन्य-

व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगत्ति पक्षे कर्तारं साधयत् सत् स-
र्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपम्यस्यति ॥
एतदेवेति ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते, इति
योजना । अथवा एतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेन स्मृत-
सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वमादिश-
व्दार्थः । यद्वा व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतल्लक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः ।
तत्रायं विभागः । व्याप्तिज्ञानात् जगतः कर्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, प्र-
श्नात् स कर्ता सर्वज्ञः जगत्कारणत्वाव्यतिरेकेण कुलालादिवदिति स-
र्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणादिति, अत्र “मन्यन्ते” इत्यनुमानस्याभासत्वं सू-
चितम् । तथाहि । अङ्कुरादौ तावज्जीवः कर्ता न भवति जीवाद्भिन्न-
स्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयात्,
“यत् कार्यं तत्सकर्तृकम्” इति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानु-
माने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात्, “यज्ज्ञानं तन्मनोजन्य-
म्” इति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात्, तस्माद-
तीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमा-
त्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य
भवदीयसूत्ररुताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्त्वादिति वैशेषिकः शङ्कते ॥ न
न्वितीति ॥ ततो “मन्यन्ते” इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । यदि श्रु-
तीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि “तच्च समन्वयाद्” इत्यादिना तासां
तात्पर्यं सूत्ररुत्नं विचारयेत्, तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्ज-
न्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते, नानुमानमिति परिहरति
॥ नेति ॥ किञ्च मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा, यदर्थमस्य शास्त्रस्यास्मिन्, सा

स्तं जन्मादिसूत्रे । न वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात् सूत्राणाम् । वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते । वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिर्नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता । सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदाढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते । श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् । तथाहि “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इति श्रुतिः “पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्ये-

च नानुमानात्, “तन्त्वौपनिषदम्” इति श्रुतेः, अतो नानुमानं विचार्यमित्याह ॥ वाक्यर्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । सम्भवो बाधाभावः । ननु किमनुमानमुपेक्षितमेव, नेत्याह ॥ सत्सु त्विति ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं, विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदाढ्यायापेक्षितमित्यर्थः । दाढ्यं संशयविपर्यासनिवृत्तिः । “मन्तव्यः” इति श्रुत्यर्थस्तर्केण सम्भावनीयइत्यर्थः । यथा कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चौरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयात्, एवमेवेहाविद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्येण “नासि त्वं संसारी” किन्तु “तत्त्वमसि” इत्युपादिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् “स्वरूपं जानीयान्नान्यथा” इति श्रुतिः स्वस्य पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शय-

त एवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद”इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायां, किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणम्, अनुभवावसानत्वाद् भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य, कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्राप्ता-

तीत्याह ॥ पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननापेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत् किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह ॥ नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदिपदान्मनननिदिध्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह ॥ अनुभवेति ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननापेक्षा युक्ता । धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते, न मननादयः, अनुपयोगादित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यं लिङ्गं । पदयोग्येतरपदाकाङ्क्षं वाक्यम् । अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं प्रकरणम् । क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानम् । यथा ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः, दशमन्त्राश्च “इन्द्राग्नीरोचना दिव” इत्याद्याः तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम् । संज्ञासाम्यं समाख्या । यथाऽऽध्व-

ण्यं स्यात्, पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य । कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म । यथा अश्वेन गच्छति पद्म्यामन्यथा वा न गच्छतीति, तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति”, “उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति” इति । विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः विकल्पोत्सर्गापवा-

र्यवसञ्ज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसञ्ज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः, एवं तावद्ब्रह्म न मननाद्यपेक्षं वेदार्थत्वात् धर्मवदित्यनुमाने साध्येत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरित्युक्तम् उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षित्वं चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण सास्यं त्वयोच्येत तर्हि कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधाविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति । विपक्षे बाधकमाह ॥ पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषकृत्यधीन आत्मलाभ उत्पत्तिर्यस्य तद्वावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः । धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति ॥ कर्तुमिति ॥ लौकिकवदित्यर्थः । दृष्टान्तं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ दार्ष्टान्तिकमाह ॥ तथेति ॥ तद्वद्धर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वा अन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह ॥ उदित इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपमाय तत्र विध्यादियोग्यतामाह ॥ निधीति ॥ विधिप्रतिषेधाश्च विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । “यजेत ” “ न सुरां पिबेत् ” इत्यादयो विधिनिषेधाः । ग्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः ग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकउदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः । “ न हिंस्यात् ” इत्युत्सर्गः । “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत ” इत्यपवादः ।

दाश्च । न तु वस्त्वेवं नैवमस्ति नास्तीति वा वि-
कल्प्यते । विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः, न व-
स्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षं, किं तर्हि व-
स्तुतन्त्रमेव तत् । नहि स्थाणावेकस्मिन् स्था-
णुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति । तत्र पुं-
रुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानं, स्थाणुरेवेति तत्त्व-

तथा “आहवनीये जुहोति” इत्युत्सर्गः, “अश्वस्य पदेपदे जुहोति”
इत्यपवाद इति विवेकः, एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टीपातिं वारयति ॥
न त्वित्यादिना भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन ॥ इदं वस्तु एवं नैवं
घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपवि-
कल्पः । ननु वस्तुन्यपि आत्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा
दृश्यन्ते तत्राह ॥ विकल्पनास्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुं-
रुषबुद्धिस्तन्मूला मनस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः न प्रमा-
रूपा इत्यक्षरार्थः । अयं भावः, “धर्मो हि यथायथा ज्ञायन्ते तथा-
तथा कर्तुं शक्यते” इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे
प्रमारूपा एव भवन्ति, तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः
स्युरिति । तत्रापि ओमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ नेति ॥ यदि सिद्धवस्तु-
ज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत तदा सिद्धे विक-
ल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषं, किं तर्हि प्रमाणवस्तुज-
न्यं, तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा
अयथार्था एवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हि स्थाणाविति ॥ स्था-
णुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः । तत्र यद्वस्तु-
तन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं, यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते ॥ तत्रेति ॥ स्था-

ज्ञानं वस्तुतन्त्रत्वात् । एवम्भूतवस्तुविषयाणां
प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् । तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानम-
पि वस्तुतन्त्रमेव भूतवस्तुविषयत्वात् । ननु भू-
तवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमे-
वेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता, न,
इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् । स्वभाव-

णावित्यर्थः । स्थाणावुक्तन्यार्थं घटादिष्वतिदिशति ॥ एवमिति ॥ प्रकृतमा-
ह ॥ तत्रैवं सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्म-
ज्ञानमपि वस्तुजन्यमैव यथार्थं, न पुरुषतन्त्रं भूतार्थविषयत्वात् स्था-
णुज्ञानवादित्यर्थः । अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुन्तन्त्रा, न सिद्धे-
ऽर्थे इति विलक्षण्यात्, न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धे-
ति भावः । ननु तर्हि ब्रह्मप्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् घटा-
दिवत् । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्य सिद्धार्थे त-
स्य मानत्वात् न श्रुतिः, सिद्धार्थे तस्यां अमानत्वेन तद्विचारस्य नि-
ष्फलत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्रामा-
मिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्रामाविति शेषः । अत्र पूर्वपक्षी
प्रष्टव्यः, किं यत् कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, किं वा यत्
कार्यं तत् सकारणमिति ? नायः, व्याप्त्यसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ ब्रह्मण
इन्द्रियाग्राह्यत्वात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्व-
मित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह ॥ स्वभावत इति ॥ “प-
राञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः” इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वा-

१ कार्यमात्रञ्च पक्षीकरणाद् दृष्टान्ता प्रसिद्धा व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः । न च पक्षैकदे-
शो दृष्टान्तः संभवतीति वाच्यम्, एतदनुमानात्पूर्वं ब्रह्मसिद्ध्या तजत्वस्य पक्षैकदेशेऽपि
मिथेनुमशक्यत्वात् । अत एव व्यतिरेकिदृष्टान्तोपि न दर्शनीयः, इतः पूर्वं ब्रह्मसिद्ध्या
तद्वष्टितं ब्रह्मजत्वाभावस्य दृष्टान्तेऽनिश्चितत्वादिति भावः ।

तो विषयाणि इन्द्रियाणि न ब्रह्मविषयाणि ।
 सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मण, इदं ब्रह्मणां स-
 म्बद्धं कार्यमिति गृह्येत । कार्यमात्रमेव तु गृह्य-
 माणं किं ब्रह्मणां सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा स-
 म्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् । तस्माज्जन्मादिसू-
 त्रं नानुमानोपन्यासार्थं किं तर्हि वेदान्तवाक्यप्रद-
 र्शमार्थम् । किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेण ह वि-
 लक्षयिषितम् । “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपस-
 सार अधीहि भगवो ब्रह्मेति” इत्युपक्रम्याह-

चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह ॥ स-
 तिहीति ॥ तच्चास्तीति शेषः । इदं कार्यं ब्रह्मजमिति व्याप्तिप्रत्यक्षं
 ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि का-
 रणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥ कार्यमात्रमिति ॥
 सम्बद्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयला-
 भस्तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया, अनुमानं तु-
 पादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौ-
 तार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
 एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति ॥ किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि लक्ष-
 णार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे
 विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्मज्ञातुकामस्य द्वितीय-
 सूत्रे लक्षणमुच्यते, तथैव श्रुतावपि मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्-
 कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं
 सूत्रस्य दर्शयितुं सोमक्रमं वाक्यं पठति ॥ भृगुरिति ॥ अधिहि

“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञास-
स्व, तद्ब्रह्म” इति । तस्य च निर्णयवाक्यं “आन-
न्दाद्वयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, आनन्दे
न जातानि जीवन्ति, आनन्दं प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति” इति । अन्यान्यप्येवं जातीयकानि वा-
क्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरू-
पकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षि-
प्तं तदेव ब्रह्मयन्नाह ।

स्मारय उपदिशेत्यर्थः । अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षित्वं नानात्वे ब्रह्मत्व-
विधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कार-
णं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा महावाक्यमिति भेदः
किंताहि स्वरूपलक्षणमित्याशङ्क्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतः शब्दार्थः
सत्यज्ञानानन्द इत्याह ॥ तस्य चेति ॥ “यः सर्वज्ञः” “तस्मादेतद्
ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिशाखान्त-
रीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह ॥ अन्यान्यपीति ॥ एवं जातीय-
कत्वमेवाह ॥ नित्येति ॥ तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि
जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विया मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ २ ॥

यस्य निश्चितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः ।

श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥

वृत्तानुवादेन “सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति ॥ जगदिति ॥

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तद्व्यत्यलक्षणं चेति लक्षणद्वयं
जगज्जग्यादिकारणत्वमाद्यम्, सत्यज्ञानानन्तावद्यादिकम् द्वितीयमिति विवेकः ।

चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽन्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्र-
रुता चेतनसृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणक-
त्वात्, यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः यथा कुलाल इति स्थितं ; तदेवार्थिकं.
सर्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रढयन्नाहेत्यर्थः । हेतुद्व-
यस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्वमवान्तरसङ्गतिः । यद्वा वेदस्य नि-
त्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते ।
“अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ-
र्वाङ्गिरसः” इतिवाक्यं विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञ-
त्वं साधयति उत न साधयति इति सन्देहः ; तत्र व्याकरणादिवेद-
दस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्याप्यतान्न साधयतीति ।
पूर्वपक्षे जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तत्सिद्धिः । अ-
स्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्तरि समन्वयोक्तेः श्रुति-
शास्त्राध्यायपादसङ्गतयः । एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊहाः । वेदे-
हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरूपलभ्यते, सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्वि-
का तद्रता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद् अदीपश-
क्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसाम-
र्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्धयति । यद्वा यथा अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञा-
त्वा वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रका-
शाचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वरूपपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वे-
दराशिं तदर्थंश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र
सार्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं तत्र पौरुषेयता, अत्र
च यौगपद्यान्न सा ; अतो वेदकर्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं
नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति ।

॥ शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति हेतुत्वात् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं च इ-

शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥

महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्था-
नोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः स
र्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म । न हीदृशस्य
शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वि-
तस्य सर्वज्ञादन्यतः सम्भवोऽस्ति । यद्यद्वि-
स्तरार्थं शास्त्रं यस्मात् पुरुषविशेषात् सम्भ-
वति, यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेः ज्ञैक-

ति संज्ञतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे ॥ मह-
त इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतो-
ऽर्थतश्च महत्त्वं, हितशासनात् शास्त्रत्वं शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्ष-
णार्थ इति मत्वाह ॥ अनेकेति ॥ “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्रा-
णि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि षडङ्गानि ” इति
दशविद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः तैरुपकृतस्येत्यर्थः । अनेन म-
न्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अबोधकत्वा-
भावादपि प्रामाण्यमित्याह ॥ प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्ति-
मच्चेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरूपादानं कर्तृ च । ननु सर्व-
ज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तयोनेः
सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह ॥ न हीति ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना
कार्यं तदयोगाद्देहोपादानस्य सर्वज्ञत्वम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् ।
न चाविद्यायास्तदापत्तिः । शक्तिमच्चेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्व
विषयादधिकारार्थज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामाय-
णादिवदित्यनुमानान्तरम् । तत्र व्याप्तिमाह ॥ यद्यदिति ॥ विस्तरः

देशार्थमपि, स ततो ऽप्यधिकतरविज्ञान इति-
 प्रसिद्धं लोके, किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभि-
 न्नस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहे-
 तोः ऋग्वेदाद्याख्यस्य सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्ने-
 नैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्वासवद्यस्मान्महतो
 भूताद्योनेः सम्भवः “अस्य महतो भूतस्य निश्च-
 सितमेतद्यद्वेद” इत्यादिश्रुतेस्तस्य महतो भू-
 तस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ।

शब्दाधिक्यम् अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सू-
 चयति; दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । अत्रैषा योजना यद्यच्छास्त्रं
 यस्मादाप्तात् सम्भवति स ततः शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धं
 यथा शब्दसाधुत्वादित्थैकदेशोऽर्थो यस्य तदपि व्याकरणादि पा-
 णिन्यादेरधिकार्थज्ञानात् सम्भवति । यद्यल्यार्थमपि शास्त्रमधिका-
 र्थज्ञानात् सम्भवति तदा “अस्य महत” इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्म-
 हतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादित्रिशि-
 ष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः तस्य सर्वज्ञत्वं स-
 र्वशक्तिमत्त्वं चेति किमु वक्तव्यमिति, तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरा-
 सार्थं श्रुतिस्थनिश्चितपदार्थमाह ॥ अप्रयत्नेनेति ॥ प्रमाणान्तरे-
 णार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः । अत्रानुमानेन “यः सर्व-
 ज्ञ” इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदाढ्याय पाणिन्यादिवद्देदकर्तारि ३ धि मा-
 र्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते, न त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चितश्रुति-
 विरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतृवद्देदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान् विशेषः,
 अध्येता परापेक्षः; इत्थरस्तु स्वरुतवेदानुपूर्वी स्वयमेव स्मृत्वा तथैव

अथवा यथोक्तमृग्वेदादिशास्त्रं योनिः कारणं प्र-
माणमस्य ब्रह्मणो यथावत् स्वरूपाधिगमे ।
शास्त्रादेव प्रमाणात् जगतो जन्मादिकारणं ब्र-
ह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः । शास्त्रमुदाहृतं पूर्व-
सूत्रे “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्या-
दि । किमर्थं तर्हि इदं सूत्रं यावता पूर्वसूत्र एवैवं-
जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो

कल्पादौ ब्रह्मादिभवाविर्भावयन्त्रनावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्जनीयतया
जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवयवम् । अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरं प्रमाण-
जिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनि-
र्णयार्थत्वादेकफलकत्वं सङ्गतिः । “तन्त्वौपनिषदं पुरुषम् ” इति श्रु-
तिर्ब्रह्मणो वेदेकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति संशये, कार्यलिङ्गेनैव लाघवात्
कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात्
ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ शास्त्रयोनित्वा-
दिति ॥ तद्व्याचष्टे ॥ यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं सं-
शयबीजं द्रष्टव्यम् अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं,
सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे
प्रसङ्गान्निर्वाता । किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवेदेककर्तृकताबा-
धान्न लाघवावतारः । न च सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः, एकत्वज्ञा-
नात् सर्वज्ञत्वज्ञानं तत्तत्संदिग्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह ॥ शास्त्रादेवे-
ति ॥ किं तच्छास्त्रमिति तत्राह ॥ शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिप-
ति ॥ किमर्थमिति ॥ ये हेतुना दर्शितं ततः किमर्थमित्यर्थः । ज-
न्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथकसू-

दर्शितम्? उच्यते । तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शा-
स्त्रस्यानुपादानात् जगतो जन्मादि केवलमनु-
मानमुपन्यस्तमित्याशङ्केतः तामाशङ्कं निवर्त-
यितुमिदं सूत्रं प्रवृत्ते ॥ “शास्त्रयोनित्वादिति” ॥
कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते? याव-
ता “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्था-

त्रमित्याह ॥ उच्यत इति ॥३॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मणरा उत कार्यपरा
इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गप्रसङ्गभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वि-
तीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कथं पुनरित्यादिना ॥
“सदेव सोम्य” इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि स-
मन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः,
सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । कथमित्याक्षेपे हेतुः ॥ यावतेति ॥
यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थ-
त्वाद्देवान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थशून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः । सूत्रस्याय-
मर्थः । प्रथमसूत्रे तावद्देवस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य फ-
लवदर्थपरत्वमुक्तम् “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म” इति द्वितीयसूत्रे धर्मे
कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् ।
तत्र “वायुर्वै क्षेपिष्ठा” इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति सं-
शये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थवादेषु धर्मस्याप्रतीतेर-
क्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वं, न चाध्ययनविध्युपात्तानां नि-
ष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तं, तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते ।
व्यापकाभावाद्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्येवेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे “वि-
धिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” इति सूत्रेण सिद्धान्त-

नाम्” इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम्,
 अतो वेदान्तानामानर्थक्यम्, अक्रियार्थत्वात्;
 कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिवि-
 शेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा? न-
 हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति प्रत्य-

माह ॥ क्रियापरत्वमिति ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । “वा-
 युर्वै क्षिप्रतमगामिनीं देवतां तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति”
 इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण “वायव्यं श्वेतमालभेत” इ-
 त्यादि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्ष-
 णया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवाद इति यावत् । नन्वध्ययन-
 विधिगृहीतानां वेदान्तानामानर्थक्यं न युक्तमित्यत आह ॥ कर्त्रिति ॥
 न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः किं तु लोके सिद्धस्य मा-
 नान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्ष-
 त्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां
 प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वन्तत्पदार्थवाक्या-
 नां कर्तृदेवतास्तावकत्वं विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम् । ननु
 कर्म विशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वम्?
 मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह ॥ उपासनेति ॥ मोक्षकामोऽसं-
 ब्रह्माभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” इत्युपासीत इत्युपासनाविधिः ।
 आदिशब्दाच्छ्रवणादयः, तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु श्रुतं
 ब्रह्म विहायाश्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह ॥ न ही-
 ति ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं परिनिष्ठितं कृत्यनापेक्षं सिद्धमि-
 ति यावत् तस्य प्रतिपादनज्ञातस्य वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, माना-

क्षादिविषयत्वात् परिनिष्ठितवस्तुनः । तस्यति-
पादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ।
अत एव “सोऽरोदीत्” इत्यादीनामानर्थक्यं
माभूदिति “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युः” इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् ।
मन्त्राणां च “इषेत्वा” इत्यादीनां क्रियातत्सा-

न्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद् “अग्निर्हिमस्य भेष-
जम्” इति वाक्यवत् विसंवादे वाऽबोधकत्वाद् “अन्नदित्यो यूप” इति
वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो न वेदार्थः मानान्तरयोग्यत्वाद् घटवदित्यु-
क्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह ॥ तदिति ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागीचरे
फलाभावाच्च तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च ।
तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेय-
स्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते, न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि
सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशङ्क्य “आम्नायस्य” इत्यादि-
सङ्ग्रहवाक्यं विवृणोति ॥ अतएवेति ॥ सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवे-
त्यर्थः । “देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीत्” इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य नि-
न्दाद्वारा “बर्हिषि न देयम्” इति सफलनिषेधशेषत्ववद्देदान्तानां वि-
ध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु नार्थ-
वादवादिध्येकवाक्यत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह ॥ मन्त्राणांचे-
ति ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता न कृता
“इषेत्वा” इति मन्त्रे “छिनन्नि” इत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रती-
तेः “अग्निर्मूर्द्धा” इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्या-
दिभिः क्रतौ विनियुक्ताः, ते किमुच्चारमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकु-

धनाभिधायित्वेन कर्मसमर्थायित्वमुक्तम् । न क-
चिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थव-
त्तां दृष्ट्वा उपपन्ना वा । न च परिनिष्ठिते वस्तुस्व-
रूपे विधिः सम्भवति, क्रियाविषयत्वाद्विधेः ।
तस्मात् कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाश-

वन्ति, उत दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावग-
तमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।
“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्र-
वाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवाद् दृष्टे सम्भ-
वति ‘अदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधन-
स्मरणेन द्वारेण’ मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः”
इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा
पदैकवाक्यत्वं विधिभिर्मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवा-
क्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवा-
क्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह ॥ न
क्वचिदिति ॥ वेदान्ता विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः सिद्धार्था वेदक-
त्वान्मन्त्रार्थवादादिवादित्यर्थः, अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति
तत्राह ॥ उपपन्नावेति ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वाद-
ति भावः । तर्हि ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां वि-
ध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह ॥ नचेति ॥ ननु “दध्ना जुहोति” इति सिद्धे
दधनि विधिर्दृष्टस्तत्राह ॥ क्रियेति ॥ दध्नः क्रियासाधनस्यप्रयुज्यमान-
तया साध्यत्वार्थाद्धेयता, निष्क्रयब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधे-
यत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ स्वयमेवारुचिं

नेन क्रियाविधिशेषत्वे वेदान्तानाम् । अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते, तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् । तस्मान्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते उच्यते ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । तत् ब्रह्म सर्वशक्तिं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेव अवगम्यते । कथं? समन्वयात् । सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि “सदेव सौम्येद-

वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथेति ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे ॥ तु शब्द इति ॥ तद् ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकम् इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति ॥ कथमिति ॥ हेतुमाह ॥ संमिति ॥ अन्वयस्तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः तात्पर्यस्य सम्यक्त्वम् अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सम्पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव तथा चाखण्डं ब्रह्म वेदान्तजप्रमाविषयः वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात् । यो यद्वाक्यतात्पर्यविषयः स तद्वाक्यप्रमेयः, यथा कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः । वाक्यार्थस्याखण्डत्वम् असंसृष्टत्वं, वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिता ये पदार्थास्तेषां यः संसर्गः तदगोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम् । प्रलुष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमूहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा । सर्वैरर्थवादपदैरेकस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः ।

मग्र आसीत्”, “एकमेवाद्वितीयम्”। “आत्मा वा
इदमेक एवाग्र आसीत्” । “तदेतद् ब्रह्मापूर्वम-
तपरमन्तरमबाध्यम्” अयमात्माब्रह्म सर्वानु-

नापि हेत्वसिद्धिः । उमक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि
तात्पर्यनिर्णयात् तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं दर्शयति ॥ सदेवेति ॥
उद्दालकः पुत्रमुवाच, “हे सौम्य प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्प-
त्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत्” । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता
निषिध्यते । सच्चातीयविजातीयस्वंगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वि-
तीयम्” इति पदत्रयम् । एवमद्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य “ऐतदात्म्यमिदं
सर्वम्” इत्युपसंहति । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् तथा
“तत्त्वमसि” इति नवकृत्वोऽभ्यासः । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मा-
नान्तरायोग्यत्वात् अपूर्वत्वमुक्तम्, “अत्र वाव किल सत् सौम्य न
निभालयसे” इति सङ्घाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः । “त-
स्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” इति ब्रह्मज्ञानात्
फलमुक्तं विदुषस्तस्य यावत् कालं देहो न विमोक्ष्यते तावदेव देहपा-
तपर्यन्तो विलम्बः । अथ देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते वि-
देहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” इत्या-
द्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो
नास्तीत्युपपत्तिरुक्ता । एवं षड्विधानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि सम-
स्तानि वा प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्यैतरेयकोपक्रमवाक्यं पठति ॥
“आत्मा वै” इति ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्म-
नो निर्विशेषत्वर्यमाह ॥ तदेतदिति ॥ मायाभिर्बहुरूपं तद् ब्रह्म । ए-
तदापरोक्षम् । अपूर्वं कारणशून्यम् । अनपरं कार्यरहितम् अनन्तरं जा-
त्यन्तरम् अस्य नास्तीत्यनन्तरम्, एकरसमित्यर्थः । अबाध्यम् अद्वितीय-

भूः” । “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” इत्यादीनि । न च तद्वतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते । “तत् केन कं पश्येद्” इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः । न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः । “तत्त्वमसि” इति ब्रह्म । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति ॥ अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूः, चिन्मात्रमित्यर्थः । ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्ता आथर्वणवाक्यमाह ॥ ब्रह्मैवेदमिति ॥ यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्वस्तुजातमिदमब्रह्मैवाविदुषां भाति तदमृतं ब्रह्मैव वस्तु इत्यर्थः । आदिपदेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह ॥ न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तं “यत्परः शब्दः स शब्दार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह ॥ न च तेषां मिति ॥ तेषां कर्मशेषस्तावकत्वं न भाति किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव, तत्तत्र विद्याकाले “कः कर्ता केन करणेन कं विषयं पश्येद्” इति श्रुतेरित्यर्थः, अर्थवादानां तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षणतेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म, न वेदार्थ इति तत्राह ॥ न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” इति शास्त्रमन्तरेणेति सम्बन्धः । धर्मो न वेदार्थः साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता तदा ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । यच्चोक्तं निष्फलत्वा-

ह्यात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वा-
त् । यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमि-
ति, नैष दोषः । हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावग-
मादेव सर्वक्लेशप्रहाणात् पुरुषार्थसिद्धेः । देवता-
दिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वे-
ऽपि न कश्चिद्विरोधः । नतु तथा ब्रह्मण उपास-
नाविधिशेषत्वं सम्भवति । एकत्वे हेयोपादेयशू-
न्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपप-
त्तेः । न हि एकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतवि-

द् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूय परिहरति ॥ यात्त्वित्यादिना ॥ रहि-
तत्वाद्भिन्नत्वाद् ब्रह्मण इति शेषः । यदप्युक्तम् “उपासनापरत्वं वेदा-
न्तानाम्” इति तत्र किं प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानामुत सर्वेषामिति ?
तत्रायमङ्गीकरोति ॥ देवतादीति ॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः फलं चादिशब्दा-
र्थः न द्वितीयः विधिशून्यानां “सत्यज्ञानम्” इत्यादीनां स्वार्थे फ-
लवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छे-
षत्वं । ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा ? आद्ये, अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वे-
ऽपि न द्वितीय इत्याह ॥ नतु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावादित्यर्थः ।
“अहं ब्रह्मास्मि” इत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्म-
नः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतज्ञानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपास-
नाशेषत्वमित्याह ॥ एकत्व इति ॥ द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरु-
दये विधानमिति नेत्याह ॥ न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानि-
श्रयो दाढर्यं, संस्कारोत्थं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् ।
“येनेति” उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं

ज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधि-
शेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत । यद्यप्यन्यत्र वेदवा-
क्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टं,
तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषय-
स्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । न
चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं येनान्यत्र दृष्टं नि-
दर्शनमपेक्षेत । तस्मात् सिद्धं ब्रह्मणः शास्त्रप्रमा-
णकत्वम् ।

क्रियार्थकत्वमुपवदति ॥ यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः
तथा च व्यापकाभावाद्देदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वे-
दान्ता न स्वार्थे मानं अक्रियार्थत्वात्, “सोऽरोदीत्” इत्यादिवदित्य-
नुमाने निष्फलार्थकत्वमुपाधिरित्याह ॥ तथापीति ॥ अर्थवादानां
निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्कारणस्य स्वार्थे ब्र-
ह्मात्मनीति शेषः । संप्रलङ्घनकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मान-
त्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । ननु मांभूदेदप्रामा-
ण्यस्य व्यापकं, क्रियार्थकत्वं व्याप्यं तु भविष्यति तदभावाद्देदा-
न्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह ॥ न चेति ॥ येन वेदप्रामा-
ण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत तदेव ना-
स्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्देदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्यामिलिङ्गाद्य-
पेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाता बाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्य-
निश्चयो न क्रियार्थत्वेन “न कूपे पतेद्” इति वाक्ये व्यभिचारादिति
भावः । वर्णकार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ समन्वयादित्यर्थः ।
विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्ता-

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते “यद्यपि शास्त्रप्रमाणं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते, यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते

नामपीति स्थितम् । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या निरस्तम् । सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते, तत्र वेदान्ताः किमुपासनाविधिशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति उत स्वातन्त्र्येणेति ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः । उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तच्चज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिर्नियोगः तस्य विषयः प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकाङ्क्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह ॥ प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपराद्वाक्यात्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ “यूपे पशुं बध्नाति” “आहवनीये जुहोति” “इन्द्रं यजेत” इति विधिषु के यूपादयः, इत्याकाङ्क्षायां “यूपं तक्षत्यष्टालीकरोति” इति तक्षणादिसंस्कृतं दारु यूपः । “अग्नीनादधीत” इत्याधानसंस्कृतोऽग्निराहवनीयः । “वज्रहस्तः पुरन्दर” इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यन्ते तद्वद्ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थमपिशब्दः । मानान्तराज्ञातान्यपि शेषतयोच्यन्ते न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः, प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननूकषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यविषय-

तद्वत् । कुत एतत् ? प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वा-
च्छास्त्रस्य; तथा हि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः, “दृ-
ष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” इति चोदनेति
क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । तस्य ज्ञानमुपदे-
शः । “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः” “आ-
म्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानामि-
ति” च । अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्

स्य ब्रह्मणः कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते ॥ कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारे-
ण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुं प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दि-
श्यात्प्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने, ते च कार्यज्ञान-
जन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह ॥ प्रवृत्ती-
ति ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्प्रतिमाह ॥ तथा हीत्यादिना ॥ कि-
या कार्यं, नियोगो विधिः, धर्मोऽपूर्वमित्यनर्थान्तरम् । को वेदार्थः, इत्या-
काङ्क्षायां शास्त्रभाष्यरुतोक्तम् ॥ दृष्टो हीति ॥ तस्य वेदस्य कार्यं वेदार्थः
इत्यत्र चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह ॥ चोदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञान-
द्वारा प्रवर्तकं वाक्यं चोदनेत्युच्यत इत्यर्थः । शबरस्वामिसंमति-
मुक्त्वा जैमिनिसंमतिमाह ॥ तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञा-
पकम् अपौरुषेयविधिवाक्यमुपदेशः तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः ।
पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति ॥ तद्भूतानामिति ॥
तत्तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गा-
दिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूप-
कार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थं शक्तानि पदोक्तिं कार्यवाचिप-
देन सह पदार्थः स्मृतिद्वारा कार्यमेव वाक्यार्थं बोध्यन्तीति भावः ॥ फलि-

कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयन्नार्थवच्छास्त्रं, त-
च्छेषतया चान्यदुपयुक्तं, तत्सामान्याद्वेदान्ता-
नामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् । सति च विधिपर-
त्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं
विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मविज्ञानं वि-
धीयते इति युक्तम् । नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्य-
मुक्तम् कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः, इह-
तु भूतं नित्यनिर्वृतं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति । तत्र-
धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञान-
फलं भवितुमर्हति । नार्हत्येवं भवितुम् । कार्यं

तमाह ॥ अत इति ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः, अतो विधिनिषेधवाक्यमेव
शास्त्रम्, अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणं, तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं
शास्त्रत्वं, तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु
वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह
॥ सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वये-
ऽर्थभेदः उक्तः, एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जि-
ज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञा-
नस्य विधेयता, मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रसङ्गादवि-
शेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः । अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्ते-
स्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ मुक्तेः कर्मफलाद्वै-
लक्षण्यमासिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । न च तर्हि सफलं कार्यमेव वे-
दान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिद्धेरिति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न च
ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः, ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्ररुता ब्रह्मप्र-

विधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
 “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आत्मापहतपा-
 प्मा सोऽन्वेष्टव्यः सं विजिज्ञासितव्यः” “आ-
 त्मेत्येवोपासीत” “आत्मानमेवलोकमुपासीत”
 “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिषु हि विधाने-
 षु सत्सु “कोऽसावात्मा किं तद् ब्रह्म” इत्याकां-
 डायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उप-
 युक्ताः, “नित्यः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तस्वभावो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्येव-
 मादयः । तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फ-
 लं भविष्यति । कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे तु चस्तु-
 मात्रकथने हानोपादानासम्भवात् “सप्तद्वीपा
 वसुमती” “राजाऽसौ गच्छति” इत्यादिवाक्य-
 वद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् । ननु
 वस्तुमात्रकथनेऽपि “रज्जुरियं नायं सर्पः” इ-

तिपादनादिति परिहरति ॥ नार्हत्येवमिति ॥ ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं-
 स्फुटयति ॥ आत्मा वा इति ॥ “ब्रह्म वेद” इत्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्म-
 वेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकं ज्ञानस्वरूपं
 वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति ॥ नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति-
 तदाह ॥ तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् ब्रह्मवैज्ञानोति परम्”
 इति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः क-
 र्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह ॥ कर्तव्येति ॥

त्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृ-
ष्टम् । तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारि-
त्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् । स्यादेतदेवं
यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः संसा-
रित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत, न
तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुः-
खादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् । “श्रोतव्यो मन्त-
व्यो निदिध्यासितव्यः” इति च श्रवणोत्तरका-
लयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् । तस्मात्
प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्मा-
भ्युपगन्तव्यमिति” ।

विध्यसम्बद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्देदान्तानां वैफल्यं स्या-
दित्यर्थः। नन्विति शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति॥ स्यादिति
एतदर्थवत्त्वमेवं चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह ॥ यदीति ॥ किं-
च, यदि ज्ञानादेव मुक्तिस्तदा श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न-
स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह ॥ श्रोतव्य इति ॥ शब्दा-
नां कार्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात् सिद्धे फलाभावा-
न्मननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति ॥ त-
स्मादिति ॥ वेदान्ता न विधिपराः स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्यवि-
धुरत्वात्, “नायं सर्पः” इति वाक्यवत् “सोऽरोदीत्” “स्वर्गकामो
यजेत” इति ऋक्ययोनिरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति
॥ अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति तन्ने-

अत्राभिधीयते, न, कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वै-
लक्षण्यात् । शारीरं वाचिकं मानसं च कर्म श्रु-
तिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं यद्विषया जिज्ञासा,
“अथातो धर्मजिज्ञासा” इति सूत्रिता । अधर्मो
ऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वात् जि-
ज्ञास्यः परिहाराय । तयोश्चोदनालक्षणयोरर्था-
नर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरी-
रवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयो-
गजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे । मनु-
ष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारत-
म्यमनुश्रूयते । ततश्च तद्वेतोर्धर्मस्य तारतम्यं

त्याह ॥ नेति ॥ मोक्षो न विधिजन्यः कर्मफलविलक्षणत्वादात्मव-
दित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति ॥ शारीरमित्यादिना
वर्णितं संसाररूपम् अनुवदतीत्यन्तेन ॥ अथ वेदाध्ययनानन्तरम् ।
अतो वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्त-
व्य इति सूत्रार्थः । न केवलं धर्माख्यं कर्म किं तु अधर्मोऽपीत्याह ॥
॥ अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फ-
लमाह ॥ तयोरिति ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो
विषयाद्यजन्योऽनात्मवित्स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वा-
दीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्च-
यति ॥ मनुष्यत्वादिति ॥ “स एको मानुष आनन्दस्ततः शतगुणो
गन्धर्वादीनाम्” इति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः । ततश्च सु-
खतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयस्तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमेक-

गम्यते। धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यं। प्रसि-
द्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम्।
तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशे-
षादुत्तरेण पथा गमनम्। केवलैरिष्टापूर्तदत्तसा-
धनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम्। तत्रा-
पि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद्
“यावत्सम्पातमुषित्वा” इत्यस्माद् गम्यते। तथा
मनुष्यादिषु नारकस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदना-

रूपमिति वैलक्षण्यम्। किंच साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव
मोक्षविद्याधिकांरी। कर्मणि तु नानाविध इति वैलक्षण्यमाह ॥ ध-
र्मेति ॥ गम्यते न केवलं किंतु प्रसिद्धं चेत्यर्थः। अर्थित्वं फलकामि-
त्वम्। सामर्थ्यं लौकिकं पुत्रादि। आदिपदाद्विद्वत्त्वं शास्त्रानिन्दित-
त्वं च। किंच, कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह
॥ तथेति ॥ उपासनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षादर्चिंरादिमार्गेण ब्रह्मलोक-
गमनं “तेऽर्चिषम्” इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः।

“अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम्।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च इष्टमित्याभिधीयते” ॥

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च।

अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्याभिधीयते” ॥

“शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम्।

१ कर्मकाण्डे क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागविज्ञानवान् विद्वान् प्राप्नोति न ब्रह्मात्मैकत्ववि-
ज्ञाता, तस्य विध्यकिङ्करत्वात्। अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव
। तथा च विद्वत्स्वाधिकारिविशेषणत्वानङ्गीकारे पशुशूद्रादीनामपि अधिकारो दुर्वारः
स्यात्।

लक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्त-
मानः । तथोर्ध्वगतेष्वधोगतेषु च देहवत्सु दुःखता-
रतम्यदर्शनात्तद्वेतोरधर्मस्य प्रतिषेधकोदनाल-
क्षणस्य तदनुष्ठायिनां च तारतम्यं गम्यते ।
एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं
शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं
संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च
श्रुतिः “न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययो-
रपहतिरस्ति” इति यथा वर्णितं संसाररूपम-
नुवदति । “अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये-

बहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” ॥

तत्रापि ॥ चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं
लोकमनेनेति सम्पातः कर्म, यावत् कर्म भोक्तव्यं तावत् स्थित्वा पुन-
रायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्ध्वगतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु
तदाह ॥ तथेति ॥ इदानीं दुःखतद्वेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन्
अधर्मफलं प्रपञ्चयति ॥ तथोर्ध्वमिति ॥ द्विविधं कर्मफलं मोक्षस्य त-
द्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ अस्मिताकाम-
क्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । “ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्” इत्याद्याः
स्मृतिः काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनता-
रतम्यानुमानं न्यायः । श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ मोक्षो न कर्मफलं
कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वाद्देशधर्मवच्चात्
व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह ॥ अशरीरमिति ॥
वावेत्यधारणे । तच्चतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखेनैव

स्पृशतः इति प्रियाप्रिययोः स्पर्शनप्रतिषेधा-
 च्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षारूपस्याशरीर-
 त्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते । धर्मकार्यत्वे
 हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते । अ-
 शरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेन्न, तस्य स्वा-
 भाविकत्वात् । “अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्व-
 वस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न
 शोचति”^१ “अप्राणो त्यमनाः शुभः” “असङ्गो
 त्ययं पुरुषः” इत्यादि श्रुतिभ्यः । अत एवानुष्ठे-
 यकर्मफलविलक्षणं मोक्षारूपमशरीरत्वं नित्य-
 मिति सिद्धम् । तत्र किञ्चित्परिणामिनित्यं स्या-

स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति
 तन्निषेधाश्लोऽग इत्याह ॥ धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रियं नाम वैषयिकं
 सुखं तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणां विचित्रदानसामर्थ्या-
 दिति शङ्कते ॥ अशरीरत्वमेवेति ॥ आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीर-
 त्वं तस्यानादित्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह ॥ नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेह-
 शून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु एकं नित्यमवस्थितं महान्तं व्यापिनं,
 आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति ॥ विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः
 सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः^१ सूक्ष्मदेहाभावे श्रुति-
 माह ॥ अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, त-
 दधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः श्रुद्ध इत्यर्थः ।
 देहद्वयाभावे श्रुतिः “असङ्गो हि” इति, निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्याना-
 दिभावत्वे सिद्धे फलितमाह ॥ अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणा-

यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न
विहन्यते। यथा पृथिव्यादि जगन्नित्यंत्ववादि-
नां, यथा च साङ्ख्यानं गुणाः । इदं तु पार-
मार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत् सर्वव्यापि सर्व-
विक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिः-
स्वभावम् । यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्र-
यं च नोपावर्तते तदशरीरत्वं मोक्षाख्यम् । “अ-
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

मितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशङ्क्य नित्यं द्वेधा विभज्यते ॥ तत्र-
किञ्चिदिति ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च तन्नित्यं चेति ।
परिणामिनित्यं आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह ॥ इदं-
त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव, कूटस्थस्य
तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थिकं कूटस्थत्वसिद्धयर्थं परिस्यन्दाभा-
वमाह ॥ व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह ॥ सर्वक्रियारहितमि-
ति ॥ फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह ॥ नित्यतृप्तमिति ॥
तृप्तिरनपेक्षत्वं, विशोकं सुखं वा निरवयवत्वान्न क्रिया तस्य भानार्थ-
मपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ठात्, अत्रः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष
इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह ॥ यत्रेति ॥ कालानव-
च्छिन्नत्वाच्चेत्याह ॥ कालेति ॥ कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्य-
तया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह ॥ अन्यत्रेति ॥ अ-
न्यदित्यर्थः । कृतात् कार्यात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्भव्याच्च । च-
काराद्वर्तमानाच्च । अन्यद्यत् पश्यसि तद्वदित्यर्थः । ननु उक्ताः श्रुतयो

अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासां प्रस्तुता । तद्यदि
कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत तेन च कर्तव्येन सा-
ध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत अनित्य एव स्यात् ।
तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थि-
तेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ।
नित्यश्च मोक्षः सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते ।
अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः । अ-
पि च “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” “क्षीयन्ते चा-

ब्रह्मणः कुटस्थासङ्गित्वं ववृन्तु मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्या-
दिति तत्राह ॥ अत इति ॥ तत् कैवल्यं ब्रह्मैव, कर्मफलविलक्षण-
त्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भा-
वः । यद्वा यज्जिज्ञास्यं तद् ब्रह्म अतः पृथक्जिज्ञास्यत्वात् धर्माद्यस्पृष्ट-
मित्यर्थः । अतःशब्दाभावपाटेऽप्ययमेवार्थः ब्रह्मणो विधिस्पर्शं शास्त्र-
पृथक्कं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयाभावात् । न हि ब्रह्मात्मै-
क्यं भेदप्रमाणे जायति विधिपरवाक्याल्लब्धुं शक्यं न वा तद्विना विधेर-
नुपपत्तिः योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः अथ वा मोक्षस्य
नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह ॥ अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म
तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तरूपदिश्यते, समन्वयादित्यर्थः । विपक्षे दण्डं पा-
तयति ॥ तद्यदीति ॥ तत्रैवं सतीति ॥ मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः
॥ अत इति ॥ मुक्तिर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्याभावात् कर्तव्यनियोगा-
भावादित्यर्थः । प्रदीपात् तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य
दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ “यो ब्रह्माहम्”
इति वेद स ब्रह्मैव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने

स्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन” “अभयं वै जनकप्राप्तोऽसि” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति” “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत” इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यौ मध्ये तत्कृत-
कार्यान्तरं वारयन्ति । तथा “तद्वैतत् पश्यन्नृषि-
र्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति ब्र-

तस्मिन् दृष्टे सति अस्य द्रष्टुरनारब्धफलानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमनन्दं विद्वान् निर्भयो भवति द्वितीयाभावात् । “अभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि” । अज्ञानहानात् तज्जीवाख्यं ब्रह्मगुरुपदेशादात्मानमेव “अहं ब्रह्मास्मि” इत्येवेत् विदितवत् । तस्माद्देदनात्तद्ब्रह्म पूर्णमभवत् परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम्, “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः तत्रानुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः, तासां वात्पर्यमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह ॥ तथेति ॥ तद्ब्रह्मैतत् प्रत्यगस्मीति पश्यन् तस्मात् ज्ञानात् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रतिपेदे ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् “अहं, मनुः” इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः । यद्यपि स्थितिर्गानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, तथापि “लक्षणहेत्वोः क्रियाया” [३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानच्चावादेशौ भवत

ह्रददर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्तव्यान्तरवार-
 णायोदाहार्यम् । यथा तिष्ठन् गायतीति तिष्ठति-
 गायत्योर्मध्येतत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति ग-
 म्यते । “त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः
 परं पारं तारयसि; श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य-
 स्तरति शोकमात्मविद्” इति । “सोऽहं भगवः
 शोचामि तन्मा भगवाच्छोकस्य परं पारं तार-
 यतु” इति “तस्मै मृदितकषायाय तमसः प-
 रंपारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः” इति चै-
 वमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमे-

इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं
 कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्त-
 माह ॥ यथेति ॥ किञ्च, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते ज्ञानस्य वि-
 धेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम्, अतो बोधका एव वे-
 दान्ता न विधायका इत्याह ॥ त्वं हीमिति ॥ भारद्वाजादयः षड्ऋष-
 यः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे त्वं खल्वस्माकं पिता
 यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्याप्लवेनास्मां-
 स्तारयसि प्रापयसि ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्नवाक्यमुक्त्वा
 छान्दोग्यमाह ॥ श्रुतमिति ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेष-
 मुपसंहारस्थमिति भेदः । “आत्मविच्छोकं तरति” इति भगवन्तुल्ये-
 स्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, “सोऽहमज्ञत्वात् हे भगवः शोचामि
 तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु”

वात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति तथा चाचार्यप्रणी-
तं न्यायोपबृंहितं सूत्रं “दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापाया-
दपवर्गः” इति । मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मै-
कत्वविज्ञानाद्भवति । न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञा-

इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय
तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शित-
वानित्यर्थः “एतद्यो वेद विहितं गुहायां सोऽविद्याब्रन्धि विकिरति”
इति वाक्यमादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम् ।
तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतिमाह ॥ तथा चेति ॥ “गौरोऽहम्” इति
मिथ्याज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः, दोषापायाद्धर्माध-
र्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः, प्रवृत्त्यपायात् पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः, एवं
पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्त-
रस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः ।
ननु पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” इत्युक्ते सतीतरपदार्थ-
भिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकाङ्क्षायां मिथ्याज्ञाननिवृ-
त्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं व-
दत् सूत्रं सम्मतं चेत् परमतानुज्ञा स्यादित्यत आह ॥ मिथ्येति ॥
“तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः” इत्यंशे सम्मतिरुक्ता, भेदज्ञानं तु “यत्र हि द्वैत-
मिव भवति” इति श्रुत्या भ्रान्तित्वात् “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इ-
ह नानेव पश्यति” इति श्रुत्या अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः ।
ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि भेदज्ञानवन्न प्रमा, सैम्पदादिरूपत्वेन
भ्रान्तित्वादित्यत आह ॥ न चेदमित्यादिना ॥ अल्पालम्बनतिरस्कारे-
णोत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं सम्पद्यथा मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं तत उत्कृ-

नं सम्पद्रूपं, “यथानन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वे देवा
अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” इति । नचाध्या-
सरूपं यथा “मनो ब्रह्म” इत्युपासीत, “आदि-
त्यो ब्रह्म” इत्यादेश इति च मन आदित्यादिषु
ब्रह्मदृष्ट्याध्यासो, नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं
“वायुर्वाव संवर्गः प्राणो वाव संवर्गः” इतिवत् ।
नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत् कर्माङ्गसंस्काररू-
पमासम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्यु-

ष्टा विश्वे देवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् “विश्वे देवा एव मनः” इ-
ति सम्पत्तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति तथा चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभे-
दः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपा-
स्तिरध्यासः । यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनस आदित्यस्य वा । तथा “अहं ब्र-
ह्म” इति ज्ञानमध्यासो नेत्याह ॥ न चेति ॥ आदेशः उपदेशः क्रिया-
विशेषो विशिष्टक्रिया, तथा योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । यथा
प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति संवर्गः; स्वापकाले प्रा-
णो वागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छा-
न्दोग्ये विहितं तथा वृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति नेत्याह
॥ नापीति ॥ यथा “पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति” इति उपांशुयाजाय-
ङ्गस्याज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्म-
नः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह ॥ नाध्याज्येति ॥ प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमा-
ह ॥ सम्पदादीर्हि ॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः
समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्ये-
त् । किं च । एकत्वज्ञानादाज्ञानिकस्य हृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागा-

पगम्यमाने तत्त्वमसि “अहं ब्रह्मास्मि” “अं-
यमात्मा ब्रह्म” इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्र-
ह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पी-
ड्येत । “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः” इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रव-
णान्युपरुध्येरन् । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति-
चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिप-
क्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् । तस्मान्न सम्पदा-
दिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् । अतो न पुरुषः
व्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या, किं तर्हि प्रत्यक्षादि-
प्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव । एवम्भूत-
स्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या श-
क्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् । न च किदि-

दिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफ-
लवाक्यबाधः स्यात् सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् ।
किंच जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टेवान्य-
स्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः । सम्पदादिरू-
पत्वाभावे फलितमाह ॥ अत इति ॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या किं त-
र्हि नित्यैव न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य का-
र्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसा-
ध्यत्वादित्याह ॥ एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात्
पत्न्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवादिति चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वं
उतोपासनायाम् ? नाय इत्याह ॥ नचेति ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रिया-

क्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः । “अन्य-
 देवतद्विदितादथोऽविदितादधि” इति विदिक्रि-
 याकर्मत्वप्रतिषेधात् “येनेदं सर्वं विजानाति तं
 केन विजानीयाद्” इति च । तथोपास्तिक्रियाक-
 र्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति । “यद्वाचानभ्युदितं ये-
 न वागभ्युद्यते” इत्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्य-
 स्य, “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते”
 इति । अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपप-
 त्तिरिति चेन्न, अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपर-
 त्वाच्छास्त्रस्य । नहि शास्त्रमिदन्तया विषयभू-
 तं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति किं तर्हि प्रत्यगात्म-
 त्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वैद्य-

शब्दार्थः, चिदितं कार्यम् अविदितं कारणं तस्मादधि अन्यदित्यर्थः ।
 येनात्मना इदं सर्वं दृश्यं लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्,
 तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । न द्वितीय. इत्याह ॥ तथेति ॥ “यन्मनसा
 न मनुते” इति श्रुत्या लोको मनसा यत् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्व-
 मुक्त्वा “तदेवावेयं ब्रह्म त्वं विद्धि” यत्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमित्यु-
 पासते जनाः नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहा-
 निरिति शङ्कते ॥ अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिरुतावेद्यानि-
 वृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्र-
 ह्मणो वृन्मभिर्भ्यक्तस्फुष्णाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति ॥ ने-
 ति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः । निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः ।
 उक्तं विवृणोति ॥ न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वम् । अविषयतया

वेदितृवेदनादिभेदमपनयति । तथा च शास्त्रं

“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः” ।

“अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्” “न

दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः”

इति चैवमादि । अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्व-

निवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मो-

क्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो-मोक्षस्त-

स्य मानसं वाचिकं कायिकं वा कार्यमपेक्षत इ-

ति युक्तम् । तथा विकार्यत्वे च । तयोः पक्षयो-

अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह ॥ तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्मामतं
चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चै-
तन्यविषय इति मतं स न वेद । उक्तमेव दाढ्यार्थमनुवदति ॥ अवि-
ज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विजानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः ।
अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातुं दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुष-
मनोवृत्तेः साक्षिणं अनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्च-
यरूपायाः साक्षिणं तया न विषयीकुर्या इत्याह ॥ नेति ॥ नन्वविद्या-
दिनिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुं कत्वात् मोक्षस्या-
नित्यत्वं स्यादिति नेत्याह ॥ अत इति ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंस-
स्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः । उत्पत्तिविका-
राभिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलं तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपास-
नासाध्यत्वमित्याह ॥ यस्य त्वित्यादिना तस्मात् ज्ञानमर्कं मुक्ते-
त्यन्तेन ॥ तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दू-
षयति ॥ तयोरिति ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं विकारः । नन्वनित्यत्वनिरा-

मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् । न हि दध्यादि विका-
 र्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके । न चाप्य-
 त्वेनापि कार्यापेक्षा, स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यना-
 प्यत्वात् । स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो ना-
 प्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात् स-
 र्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव । नापि संस्कार्यो-
 मोक्षो येन व्यापारमपेक्षेत । संस्कारो हि ता-
 म संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषाप-
 नयेन वा न तावद् गुणाधानेन सम्भवति, अ-
 नाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि
 दोषापनयेन, नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्ष-
 स्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रि-
 ययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते । यथा-
 ऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वर-

साय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदामिरस्तु नेत्याह ॥ न चेति ॥
 ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा? उभयथाप्यनाप्यत्वात् न क्रियापेक्षेत्याह ॥
 ॥ स्वात्मेत्यादिना ॥ यथा व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, तथा
 मोक्षस्य नेत्याह ॥ नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणा-
 दिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शङ्कते ॥ स्वात्मधर्म इति ॥
 ब्रह्मात्मस्वरूपस्य मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टे-
 ऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ संस्कारो मलनाशः, किमा-
 त्मनि मलः सत्यः कल्पितो वा? द्वितीये ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रिय-

त्वधर्म इति चेन्न, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः ।
यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवाध्मानं ल-
भते । यद्यात्मा क्रियया विक्रियेतानित्यत्वमा-
त्मनः प्रसज्येत । अविकार्योऽयमुच्यते “इति चै-
वमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् । त-
स्मान्न स्वाश्रया क्रियात्मनः सम्भवति । अ-
न्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयात्मा
संस्क्रियते । ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञो-
पवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ।
न देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनः सं-
स्क्रियमाणत्वात् । प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देह-
समवायित्वम् । तया देहाश्रयया तत्संहतएवक्र-
श्चिदविद्यायात्मत्वेन परिगृहीतः संस्क्रियत इति

या; आद्ये क्रिया किमात्मनिष्ठा अन्यनिष्ठा वा? नाद्य इत्याह ॥ न क्रि-
येति ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति ॥ यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये संयो-
गादिविकारमकुर्वती न जायते इत्यर्थः । तच्च वाक्यबाधनं न द्वितीय
इत्याह ॥ अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति या-
वत् । दर्पणं तु सावयवं क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् सं-
स्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्य-
भिचारं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वे-
न गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रिया-
श्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह ॥ नेति ॥

युक्तम् । यथा देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातु-
 साम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलं
 “अहमरोगः” इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, एवं स्नाना
 चमनयज्ञोपवीतादिना “अहं शुद्धः संस्कृतः”
 इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते स संस्क्रियते, स च देहे-
 न संहत एव । तेनैव त्यहं कर्त्राहं प्रत्ययविषयेण
 प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते तत्फलं च स
 एवाश्नाति । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्न-
 ब्रन्न्योऽभिचाकशीति” इति मन्त्रवर्णाद् “आत्मे-
 न्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” इति च ।

कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप-इत्यर्थः । यत्रात्मनि विषये आ-
 रोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः । ननु देहा-
 भिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगादित्यत आह
 ॥ तेनेति ॥ देहसंहतैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्राहमिति भा-
 समानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना
 क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः, मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो
 युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र
 मानमाह ॥ तयोरिति ॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सच्चसंसर्गमात्रेण क-
 ल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुङ्क्ते, स एव शोधि-
 तत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः, देहादियुक्तं प्र-
 मात्रात्मानमिर्त्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मित्यासंस्कार्यत्वमु-
 च्छा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह ॥ एक इति ॥ सर्वभूतेष्व-
 द्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः, तथापि मायावृत्त्वान्न प्रकाशत इ-

तथा “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
भूतान्तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः सा-
क्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इति । “स पर्यगात्
शुक्रमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्”
इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां
च ब्रह्मणो दर्शयतः । ब्रह्मभावश्च मोक्षः । त-
स्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः । अतोऽयन्मोक्षं प्रति
क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्वर्शयितुम् ।

त्याह ॥ गूढ इति ॥ ननु जीवेनासम्बन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न
तु मायागूहनादिति नेत्याह ॥ सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति ॥
देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्षाच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्य-
क्ते कर्तृत्वं स्यादिति चेत्, न । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि
साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः, न । सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति,
साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशुद्ध्यर्थमाह
॥ चेता केवल इति ॥ बोद्धृत्वे सति, अकर्ता साक्षीति लोकप्रसिद्धम् ।
चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः, निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो दोषना-
शो वा संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन
वाच्याः, स एव आत्मा परि सर्वमगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अ-
कायो लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अस्त्राविरः शिराविधुरः अनश्व-
र इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । शुद्धो रा-
गादिमलशून्यः अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः । अत
इति । उक्तस्याभिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति
यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । ननु मोक्षस्यासाध्यत्वे
शास्त्रारम्भो वृथा, न, ज्ञानार्थत्वादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ द्वारा-

तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्ता क्रियाया गन्धमात्रस्या-
प्यनु प्रवेश इह नोपपद्यते । ननु ज्ञानं नाम
मानसी क्रिया, न, वैलक्षण्यात् । क्रिया हि नाम
सा यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । पुरुष-
व्यापाराधीना च यथा “यस्यै देवतायै हविर्गृ-
हीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्वषट् करिष्यन्” इ-
ति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेत्” इति चैवमादिषु ।
ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसं तथापि पुरुषेण क-
र्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं पुरुषतन्त्रत्वात् ।
ज्ञानं तु प्रमाणजन्यं प्रमाणं च यथाभूतवस्तु-
विषयम्, अतो ज्ञानं कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तु-

भावादित्यर्थः । व्याघातं शङ्कते ॥ नन्वेति ॥ तथा च मोक्षे क्रिया-
नुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न विधि-
योग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह ॥ नेति ॥ वैलक्ष-
ण्यं प्रपञ्चयति ॥ क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षैव या चो-
द्यते तत्र सा हि क्रियेति योजना । विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च
क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । “वषट्
करिष्यन् होता सन्ध्यां देवताम्” इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी
ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुनन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्या-
नमपि मानसत्वात् ज्ञानवच्च क्रियेत्यत आह ॥ ध्यानमित्यादिना ॥
तथापि क्रियैवेति शेषः कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रिया-
मुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य स्फुटयति ॥ ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्र-

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने वर्तनात्साध्यव्यापकत्वम् ध्याने मानसत्वहेतुमति चास्यावर्त-
नात्साधनाव्यापकत्वं बोध्यम् ।

मशक्यं केवलं वस्तुतन्त्रमेव, तत् न चोदनातन्त्रं
 नापि पुरुषतन्त्रं, तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य
 महद्वैलक्षण्यम् । यथा च “पुरुषो वाव गौतमा-
 ग्निर्योषा वाव गौतमाग्निः,” इत्यत्र योषित्पुरु-
 षयोरग्निबुद्धिर्मानसीभवति केवलचोदनाजन्य-
 त्वात् क्रियैव सा पुरुषतन्त्रा च । या तु प्रसि-
 द्धेऽग्नावग्निबुद्धिः न सा चोदनातन्त्रा, नापि पु-
 रुषतन्त्रा, किं तर्हि, प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवे-
 ति ज्ञानमेव तन्न क्रिया । एवं सर्वप्रमाणविष-
 यवस्तुषु वेदितव्यम् । तत्रैवं सति यथाभूतब्र-
 ह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् । अत-
 स्तद्विषया लिङादयः श्रूयमाणा अप्यनियो-

मात्वान्न चोदनातन्त्रं न विधेर्विषयः । पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य
 तत्पुरुषतन्त्रं, तस्माद्वस्त्वव्यभिचारादपुंतन्त्रत्वाच्च ध्यानात् ज्ञानस्य म-
 हान् भेद इत्यर्थः । भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह ॥ यथा चेति ॥ अभेदास-
 त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य
 विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावादिधेयक्रियात्वमि-
 ति नेत्याह ॥ एवं सर्वेति ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रि-
 यात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्विध्ययोगादित्यर्थः ।
 तत्रैवं सति लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वमबाधित-
 त्वम् । ननु “आत्मानं पश्येत्” “ब्रह्म त्वं विद्धि” “आत्मा द्रष्टव्यः”
 इति विज्ञाने लिङ्लोट्प्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते, अतो ज्ञानं
 विधेयमित्यत आह ॥ तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये वि-

ज्यविषयत्वात् कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रत्युक्तक्षु-
 रतैक्षण्यादिवत्, अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वा-
 त् । किमर्थानि तर्हि “आत्मा वा अरे द्रष्ट-
 व्यः श्रोतव्यः ” इत्यादीनि विधिच्छायानि
 वचनानि? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी क-
 रणार्थानि इति ब्रूमः । यो हि बहिर्मुखः प्रव-
 र्तेते पुरुष “इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूत्” इ-
 ति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते । तमात्य-
 तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविकात्कार्यकरणसं-
 घातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रो-
 तस्तया प्रवर्तयन्ति “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः”

धयः पुरुषं प्रवर्तयितुं अशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्यसाध्यं
 नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । “ममायं नियोगः”
 इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं
 ब्रह्म विधीयतां नेत्याह ॥ अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपो विषयस्तच्चात्र
 ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तु-
 विषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्यादिफलाभावादित्यर्थः । विधिप-
 दानां गतिं पृच्छति ॥ किमर्थानीति ॥ विधिच्छायानि प्रसिद्धया-
 गादिविधितुल्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधन-
 मिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या या विषयेषु प्रवृत्तिः
 आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह ॥
 ॥ स्वाभाविकेति ॥ विवृणोति ॥ यो हीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु
 सङ्घातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । लोतश्चित्तवृत्तिप्रवा-

इत्यादीनि । तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याहे-
यमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते “इदं सर्वं य-
दयमात्मा” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् के-
न कंपश्येत् केन कं विजानीयात्” “विज्ञातार-
मरे केन विजानीयादयमात्मा ब्रह्म” इत्येवमा-
दिश्रुतिभिः । यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हा-
नाग्रापादानाय वा न भवतीति तत्तथैवेत्यभ्युप-
गम्यते । अलङ्कारोत्थयमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावग-
तौ सत्यां सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ।
तथा च श्रुतिः ।

“आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कांमाय शरीरमनुसंज्वरेत्”
इति ।

“एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च
हः । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रवणादाविति शेषः । श्रवणस्वरूपमाह ॥
तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वं आत्मैवेत्यनात्मबाधेन
आत्मा बोध्यते । आद्वितीयादृश्यात्मबोधे क विधिः तपस्वी द्वैतवनोप-
जीवनः स्थास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह
॥ तथा चेति ॥ “अयं स्वयंप्रेमानन्दः परमात्माहमस्मि” इति । य-
दि कश्चित् पुरुष आत्मानं जानीयात्तदा किं फलमिच्छन् कस्य वा
भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानमनुसंज्वरेत् तप्येतं, भोक्तृभोग्यद्वैताभा-
वात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थश्चेच्छब्दः ।

भारत,, इति च स्मृतिः । तस्मान्न प्रतिपत्तिवि-
धिविषयतया ब्रह्मणः समर्पणम् । यदपि केचि-
दाहुः “प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण के-
वलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति,, इति, तन्नाऔ-
पनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् । योऽसावु-
पनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पा-
द्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः स्वप्रकरणस्थोऽन-
न्यशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा वदितुं

एतद् गुह्यतमं तत्त्वं वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति ॥ यदपिकेचिदिति ॥ कर्तात्मा लोकसिद्धत्वा-
न्न वेदान्तार्थः । तदन्यत् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभा-
वादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्यह ॥ नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्व-
रूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपर-
त्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्धेतुं कार्यबोधमनु-
माय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते
शक्त्यग्रहान्न सिद्धस्य अपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यं “पुत्रस्ते-
जातः” इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादि-
पदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गी-
कारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किञ्च ब्रह्मणो ना-
स्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानात् अथवा
कार्यशेषत्वात् किंवा लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात् ?
तत्रायं पक्षत्रयं निराचष्टे ॥ योऽसाविति ॥ अनन्यशेषत्वार्थमसंसारि
इत्यादि विशेषणं नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्व-
न्तरमात्मत्वमाह ॥ स एष इति ॥ इतिरिदमर्थं “इदं न इदं न”

शक्यं “स एष नेति नेत्यात्मा” इत्यात्मशब्दात्,
आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । य एव
निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् । नन्वात्माहंप्र-
त्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुप-
पन्नम् न, तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् । न त्वहंप्र-
त्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः
सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे तर्कस-
मये वा केनचिदधिगतः सर्वस्यात्मा; अतः स न
केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यो विधिशेषत्वं वा नेतु-
म्, आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयो नाप्युपादेयः ।
सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ।

इति सर्वदृश्यनिषेधेन य. आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । चतुर्थं श-
ङ्कते ॥ नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहङ्कारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषय-
त्वस्य निरस्तत्वान्न लोकसिद्धतेत्याह ॥ नेति ॥ यं तीर्थकारा अपि न जान-
न्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह ॥ न हीति ॥ समस्ततारतम्यव-
र्जितः, तत्तन्मते आत्मानधिगतिव्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निर-
स्यति ॥ अत इति ॥ केनचिद्वादिना प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वा-
न्मानान्तरविरोध इति भावः । साक्षी कर्माङ्गः चेतनत्वात् कर्तृवदिति
तत्राह ॥ विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य घातकत्वा-
न्न कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न
कर्मशेषत्वमित्याह ॥ आत्मत्वादिति ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्व-
माशङ्क्याह ॥ सर्वं हीति ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे ॥ वि-

पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी विक्रिया-
हेत्वभावाच्च कूटस्थनित्योऽत एव नित्यशुद्धबु-
द्धमुक्तस्वभावः तस्मात् “पुरुषात् न परं कि-
ञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” “तन्त्वौपनि-
षदं पुरुषं पृच्छामि” इति चौपनिषदत्वविशेषणं
पुरुषस्योपनिषत्स्वेव प्राधान्येन प्रकाश्यमान-
त्वे उपपद्यते । अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो ना-
स्तीति वचनं साहसमात्रम् । यदपि शास्त्रतात्प-
र्यविदामनुक्रमणं, दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबो-
धनमित्येवमादिः तद्वर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्वि-

क्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचष्टे ॥ अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, नस्वात्मनः, नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थं आत्मा हेय इत्यत आह ॥ तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदि-
ति ॥ काष्ठा सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्-
वत्वाद्देवान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् तत्र श्रुतिमाह
॥ तन्त्वेति ॥ तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानं पुरुषं पूर्णं हे शाकल्य त्वा
त्वां पृच्छामीत्यर्थः । अत इति । उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्ताना-
मात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥
वेदस्य नैरर्थक्ये शङ्किते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् ॥ दृष्टो हीति ॥
तत्र फलवदर्थविबोधनमिति वक्तव्ये धर्मविचार प्रक्रमात् कर्मावबोध-
नमित्युक्तं नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एवानुपलब्धे-
ऽर्थे “तत्प्रमाणमिति” सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां

धिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । अपि च
 “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना-
 म्” इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशान-
 र्थक्यप्रसङ्गः । प्रवृत्तिनिवृत्तिविधिव्यतिरेकेण भू-
 तं चेद्वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थनित्यं
 भूतं नोपदिशतीति को हेतुः । न हि भूतमुपदि-

दर्शयति । “तच्चावशिष्टं ब्रह्मणः” इति न वृद्धवाक्यैर्विरोधं इत्याह
 ॥ तद्वर्मेति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्र-
 भाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुत-
 स्तु लिङ्गार्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यं, लिङ्गार्थश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोच-
 रत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव न क्रियातोऽतिरिक्तं
 कार्यं तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविल-
 क्षणे सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम् ।
 किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्व्याप्तिशब्दवदि-
 त्याह ॥ अपि चेति ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः
 फलभावो वा? आद्य आह ॥ आम्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतद-
 भिधेयराहित्यं नियमेनाङ्गीकुर्वतां “सोमेन यजेत” “दध्ना जुहोति”
 इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । ननु
 केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्तीति ॥ कार्यातिरेकेण
 भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्या-
 दिशब्दः कूटस्थं न वक्तव्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुता-
 क्रियाशेषत्वाद्देति प्रश्नः । ननु दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन कार्यत्वादुपदेशः
 न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशङ्क्य निरस्यति ॥ न हीति ॥ दध्यादेः

श्यमानं क्रिया भवति । अक्रियात्वेऽपि भूतस्य
क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति
चेत्, नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तन-
शक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव । क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं
तस्य । न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति । यदि
नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति । उच्यते, अ-
नवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति; त-
दवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः

कार्यत्वे कार्याभेदशेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्यान्विनस्य दध्यादेः श-
ब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शङ्कते ॥ अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रि-
यार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूत-
स्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा? नाय इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥
दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी
शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तियहणादित्यर्थः । द्वितीयम-
ङ्गीकरोति ॥ क्रियार्थत्वं त्वि ति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रि-
याशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः, न तु ब्रह्मण इति तु शब्दा-
र्थः । ननु भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति
तत्राह ॥ नचेति ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो
नास्तीत्यर्थः । आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शङ्कते ॥ यदीति ॥
यद्यपि दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टं त-
थापि कूटस्थब्रह्मादिनः क्रियाद्वारामावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं
स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वा-
ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह ॥ उच्यते इति ॥ तथैव दध्या-
दिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति वि-

प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासा-
धनवस्तूपदेशेन । अपि च “ब्राह्मणो न हन्तव्यः
इति चैवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रि-
या नापि क्रियासाधनम् । अक्रियार्थानामुपदे-
शोऽनर्थकश्चेत् “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादि-
निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं, तच्चानिष्टम् न
च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यम-

शेषे सत्यपि वेदान्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशस-
म्यमित्यनवयवम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धान्त-
रत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धात् ह-
ननाभावो नञर्थः इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः, इष्टश्चात्र नरकदु-
खाभावः, तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः ।
हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्ववि-
पुरुषो निवर्त्तते, नात्र नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रिया-नत्साध-
नदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रि-
या । अभावत्वान्नापि क्रियासाधनम् । अभावस्य भावार्थाहेतुत्व-
ज्ञावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धान्तं प्रामाण्यमि-
भावः । विपक्षे दण्डमाह ॥ अक्रियेति ॥ ननु स्वभावतो रागतः प्र-
मेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी सङ्कल-
क्रिया बोध्यते, सा च नञर्थरूपा तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते “अहननं वु-
र्यात्” इति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशङ्क्य निषे-
ति ॥ न चेति ॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपं, तच्च हननक्रिय-
निवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यं हननभाव इति यावत् तव्यतिरेके

प्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौ-
दासीन्यव्यतिरेकेण । नञश्चैष स्वभावो यत्
स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयतीति, अभावबुद्धि-

ण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना, मुख्यार्थस्या-
भावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याव्यत्वात् नि-
षेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः । ननु
तदभावं वत्तदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्यात्, “अब्राह्मणः
अधर्मः” इति प्रयोगदर्शनात्, “तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्प-
ता । अप्रशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्तिताः” इत्यनेकार्थत्वादिति
चेत्, न । अनेकार्थत्वस्यान्यास्यत्वादित्याह ॥ नञश्चेति ॥ गवादिशब्दा-
नां तु अगत्या नानार्थत्वं, स्वर्गेषु वाग्वज्रादीनां शक्यपशुसम्बन्धाभावेन
लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्षत्वं युक्तं शक्यसम्बन्धात् । ब्रा-
ह्मणादन्यैस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाय भावस्य नञ्श-
क्यस्य सम्बन्धात्, प्रकृते च आख्यातायोगात् नञ् प्रसज्यप्रतिषेधक, ए-
व न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । यद्वा नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः ।
प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात् प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानां किन्तु प्र-
कृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टं च स्वापे-
क्षया बलवदनिष्ठाननुबन्धि यत्तदेव न तात्कालिकसुखमात्रं विषसं-
युक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः, तथा च “न हन्तव्यः” हननं बलव-
दनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च “हन्तव्यः” इति
हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूय नेत्यभावबोधने बलवदनि-
ष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपवि-
शेष्यसंख्येन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं
बलवदनिष्टासाधनत्वमिति तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति

श्रौदासीन्ये कारणं, सा च दग्धेन्धनाग्निवत्
स्वयमेवोपशाम्यति, तस्मात् प्रसक्तक्रियानिवृ-
त्त्यौदासीन्यमेव “ब्राह्मणेन हन्तव्यः” इत्या-
दिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्र-
तादिभ्यः, तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्याना-

पर्यवसन्नं तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह ॥ अभावेति ॥ चोऽप्य-
र्थः, पक्षान्तरयोती प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः।
बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्र-
वृत्तिः स्यात् इति तत्राह ॥ सा चेति ॥ यथाग्निरिन्धनं दग्ध्वा शा-
म्यति एवं सा नञर्थभावबुद्धिः हननादाविष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रा-
गेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः, रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः।
यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः। पर-
पक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनि-
रासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा। तस्मात्तदभावएव नञर्थ इत्युपसंहरति ॥ त-
स्मादिति ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयककृत्यभावात् कार्याभावस्रच्छा-
ब्दार्थः। यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावाय-
त्तमेवेतिव्याख्येयं स्वतःसिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं
निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम्। तस्य बटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचि-
व्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य “नेक्षेतोयन्तमादित्यम्” इति प्रजापतिव्रत-
मुक्तम्, अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणा-
ङ्गीकृता एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रति-
षेधवाचित्वायोगात् अन्यविरुद्धलक्षकत्व एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादि-
भ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामहे इत्यर्थः। दुःखाभावफलके नञ-
र्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्देदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वंमिति भावः। त-

दिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्य-
म् । यदप्युक्तं कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण व-
स्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात् “सप्तद्वीपा व-
सुमती” त्यादिवदिति तत् परिहृतं, रज्जुरियं ना-
यं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृ-
ष्टत्वात् । ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारि-
त्वदर्शनात् न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्यु-
क्तम्, अत्रोच्यते । नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथा-
पूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुं वेदप्रमाणजनित
ब्रह्मात्मभावविरोधात् । न हि, शरीराद्यात्माभि-
मानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति, तस्यैव वे-
दप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृ-
त्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं
भवतीति शक्यं कल्पयितुम् । न हि, धनिनो गृह-
स्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुः-
खं दृष्टमिति, तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानर-
हितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति ।

ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह ॥ तस्मादि-
ति ॥ वेदान्तानां स्वार्थं फलवत्त्वाद्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः । यदपी-
त्यादिस्पष्टार्थं श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराजी-
वतएव मुक्तिर्दुरपक्वेति सदृष्टान्तमाह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ ब्र-
ह्माहमिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह

न च कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सु-
खं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलि-
त्वाभिमानरहितस्य तदेव-कुण्डलित्वाभिमान-
निमित्तं सुखं भवति । तदुक्तं श्रुत्या “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” इति शरीरे पतिते,-
अशरीरत्वं स्यात् न जीवत इति चेत्, न, सशरी-
रत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् । न स्यात्मानः
शरीरीत्यभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वा अन्य-
तः सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नित्यमशरी-
रत्वं अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम । तत्कृतधर्मा-
धर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत्, न, शरीरस-
म्बन्धस्यासिद्धत्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासि-
द्धेः । शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्तत्कृतत्वस्य-

॥ तदुक्तं श्रुत्येति ॥ जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते ॥ शरीर-
इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वास्तत्त्वधिया तन्नाश-
• रूपशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह ॥ नेत्यादिना ॥ असङ्गत्मस्व-
रूपं त्वशरीरत्वं भ्रान्त्यावृतं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह ॥ नि-
त्यमिति ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शङ्कते ॥ तत्कृतेति ॥
तन्नाशार्थं कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्मा-
धर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्रयादेकस्यासिध्या
द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ नन्वेतदेहजन्यध-
र्माधर्मकर्मण एतदेहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः, पूर्वदेहकर्मण एत-
देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजाङ्कुरवदना-

चेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गादन्धपरम्परैर्वैषा अना-
दित्वकल्पना क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः क-
र्तृत्वानुपपत्तेः । सन्निधानमात्रेण राज्ञप्रभृतीनां
दृष्टं कर्तृत्वमिति चेन्न । धनदानाद्युपाजितभृत्य-
सम्बन्धित्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धन-
दानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वामिसम्बन्धनि-
मित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् । मिथ्याभिमा-
नस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः । एतेन यजमानत्व-
मात्मनो व्याख्यातम् । अत्राहुः, देहादिव्यति-
रिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणो
न मिथ्येति चेत्, न, प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमु-

दित्वान्नायं दोष इत्यत आह ॥ अन्येति ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः । नहि बी-
जादङ्कुरः ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते तद्वदात्मनो देहस-
म्बन्धः पूर्वकर्मरुतः प्रत्यक्षः, नाप्यस्ति कश्चिदागमः प्रत्युत असङ्गो
हीत्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिर्माह ॥ क्रि-
येति ॥ कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रयस्या-
पि कारकसन्निधानात् कर्तृत्वमिति शङ्का दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति
॥ नेति ॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्ये कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः ।
देहकर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो आ-
न्तरुत एवेत्याह ॥ मिथ्येति ॥ ननु “यजेत ” इति विध्यनुपपत्त्यां-
त्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह ॥ एतेनेति ॥ आन्तरुतेन देहादि-
सम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमाब्रह्मबोधाव्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः
प्राप्ताकरा इत्यर्थः । आन्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः

रुयत्वप्रसिद्धेः । यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदो यथा
 केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां-
 सिंहशब्दप्रत्ययभाङ्मुख्योऽन्यः प्रसिद्धस्तश्चा-
 न्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिः सिंहगुणैः
 सम्पन्नः सिद्धः । तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ
 गौणौ भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य तस्य त्वन्य
 त्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः,
 न गौणौ । यथा मन्दान्धकारे “स्थाणुरयं” इत्य
 गृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुवि-
 षयौ यथा वा, शुक्तिकायामकस्मात् “स्जतमि-
 दं” इति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ तद्वद्देहादिस-
 ङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मा
 नात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ, व-
 दितुम् । आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डिता
 नामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ

भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह ॥ नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो
 येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । यस्य तस्य पुंसो गौणौ
 भवतः इत्यन्वयः । शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ तस्य त्विति ॥ भेद-
 ज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः ॥ शब्दप्रत्ययाविति ॥ शब्दः शाब्दबोधश्चेत्य-
 र्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति ॥ यथा मन्देति ॥ यदा संशयमूलयोर्न गौ-
 णत्वं तदा भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह ॥ यथावेति ॥ अकस्मा-
 दिति ॥ अतर्कितादृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः । निरुपचारेण गु-

भवतः । तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववा-
 दिनां देहादेवावहंप्रत्ययो मिथ्यैव न गौणः, त-
 स्मांन्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात् सशरीरत्वस्य
 सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् । तथा च
 ब्रह्मविद्विषया श्रुतिस्तद्यथा “अहिनिर्ल्वयनी
 वल्मीकेमृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते
 अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव”
 इति । “सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवाग-
 वागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव”
 इति च । स्मृतिरपि च “स्थितप्रज्ञस्य का भाषा”
 इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषः
 सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति । तस्मान्नावगतब्र-

णज्ञानं विरेत्यर्थः । देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति, देहा-
 त्मवादिनां तु प्रमेत्यभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह
 ॥ तथा चेति ॥ तत् तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहि-
 निर्ल्वयनीं सर्पत्वक् वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृता सर्पेण त्यक्ता-
 भिमानी वर्तते, एवमेवेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । अथ
 तथा त्वचानिर्मुक्तसर्पवदेवायं देहस्थोऽशरीरः, विदुषो देहसर्पस्य त्व-
 चीवाभिनाभावादशरीरत्वादमृतः प्राणितीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव
 किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयं ज्योतिरानन्द एवेत्यर्थः, वस्तुतोऽचक्षुरपि बा-
 धितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति ॥
 ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात्सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छा-
 स्त्रत्वं निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनन-

ह्यात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् । यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् । यत्तु पुनरुक्तं श्रवणात् पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति, न, अवगत्यर्थत्वात् मनननिदिध्यासनयोः । यदि त्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत भवेत् तदा विधिशेषत्वम् । न तु तदस्ति, मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् । तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सम्भवतीत्यतः स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकं वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धं, एवं च स “त्यथा-

निदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकाराच्च ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह ॥ नेति ॥ श्रवणं ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् प्रधानं मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं नियमादृष्टस्य ज्ञान उपयोगः सर्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तस्तत्राह ॥ यदि हीति ॥ यदिज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म कारकत्वेन विनियुज्येत तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति, प्राप्तावगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः ॥ तस्माद्विध्यसम्भवात् । अतः शेषत्वासम्भवात् । सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिरूप फललाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति ॥ स्वतन्त्रमिति ॥ एवं च सतीति । चोवधारणे उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भ-

तो ब्रह्मजिज्ञासे” ति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते । प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि “अथातो धर्मजिज्ञासे” त्येवारब्धत्वान्न पृथक्शास्त्रमारभ्येत, आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत “अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासे” त्यथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासेतिवत्ब्रह्मात्मैकयावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति, तदर्थो युक्तः शास्त्रारम्भो “ऽथातो ब्रह्मजिज्ञासे” ति । तस्मादहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि । न त्यहेयानुपादेयोद्वेतात्मावगतौ निर्विषया-

गवतो व्यासस्य पृथक्शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानां कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथग्गारम्भ इत्याशङ्क्याह ॥ आरभ्यमाणं चेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, अतो बाह्यधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात् परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ अथेति ॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत गत्वारब्धं तस्मादान्तरधर्मार्थमारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः । स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्वेदद्वैतं तर्हि द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबा-

प्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्ती-
ति । अपि चाहुः ॥

“गौणमिथ्यात्मनो ऽसत्त्वे-पुत्रदेहादिबाधनात् ।

सद् ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।

अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ।

देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः ।

लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात्” इति ॥

धकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः तद्धोधात् प्रागेवं सर्व व्यवहार इ-
त्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति ॥ अपि चेति ॥ सदस्यधितं ब्रह्म पू-
र्णमात्मा विषयानां दत्त इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवम्बोधे जाते सति पुत्र-
देहादेः सत्ताबाधनात् मायामात्रत्वेनिश्चयात् पुत्रदारादिरहमिति स्वी-
यदुःखसुखभाक्कगुणयोगाद्वैणात्माभिमानस्य “नरोऽहं कर्ता मूढः”
इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोरसत्त्वे कार्यं विधिनिषे-
धादिव्यवहारः कथं भवेत्, हेत्वभावात् न कथंचिद्वेदित्यर्थः । न-
न्वहं ब्रह्मेति बोधो बाधितः, अहमर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्या-
शङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध
इत्याह ॥ अन्वेष्टव्य इति ॥ “य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
र्विशोकः सोऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागे-
वाज्ञानाच्चिदातोरात्मनः प्रमातृत्वं, प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेष-
मरणाविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे त-
दाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह ॥ वेहेति ॥ यथा

१ यदागोति यदादत्ते यदासि विषयानिह ॥ यदास्यसततं भावस्तस्मादात्मेति गीयते
इति वृद्धोक्तेः ।

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्र-
योजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्विताना-
मन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसा-
नमुक्तम् । ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदु-
पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् । साङ्ख्या-
दयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्य-
मेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणास्त-
राण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि
योजयन्ति । सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टि-

देहात्मप्रत्ययः कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वै-
दिकैः, तद्वह्नौकिकमध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधा-
भावात् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यतां, वेदान्तानां तु कालत्रयाबाध्य-
बोधित्वात् तच्चावेदकं प्रामाण्यमिति तु शब्दार्थः ॥ आत्मनिश्चया-
त् ॥ आ आत्मनिश्चयादित्याङ् मर्यादायाम् प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽ-
पि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः ।

“रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः ।

कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये” ॥

वृत्तमनूयाक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह ॥ साङ्ख्यादयस्त्विति ॥
भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः, तथापि मानान्तरस्योग्ये ब्रह्मणि श-
क्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्व-
यः, किंतु सर्गायं कार्यं जडप्रकृतिकं कार्यत्वात् घटवत् इत्यनुमानगम्ये
त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवे-
त्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः, अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहस-

विषयेषु अनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयि-
षितम् । प्रधानपुरुषसंयोगानित्यानुमेया इति
साङ्ख्या मन्यन्ते । काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्ये-
भ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमते, अणूंश्च स-
मवायिकारणम् । एवम् अन्येऽपि तार्किका वां-
क्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादि-
न इहोत्तिष्ठन्ते । तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेना-
चार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिमरत्वप्रद-
र्शनाय वाक्याभासयुक्त्यभासप्रतिपत्तयः पूर्व-

भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तं । किञ्च “तैजसा सोम्य
शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ” इत्याद्याः श्रुतयः । शुद्धेन लिङ्गेन कारणस्य
स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्त्रो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह
॥ सर्वेष्विति ॥ नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथम-
नुमानं तत्राह ॥ प्रधानेति ॥ यत्कार्यं तज्जडप्रकृतिकं यथा घटः, य-
ज्जडं तच्चेतनसंयुक्तं यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्र-
धानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः । अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्त-
रमाह ॥ काणादास्तिवति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरू-
पेभ्यो यत् कार्यं तत् बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्तारं परमाणूंश्च यत्
कार्यद्रव्यं तत् स्वयूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमत इत्यर्थः । अ-
न्येऽपि बौद्धादयः “असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादिवाक्याभासः ।
यदस्तु तच्छून्यावसानं यथा दीप इति युक्त्या भासः । एवं वादिवि-
प्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति ॥ तत्रेति ॥
वादिविवाद सतीत्यर्थः ॥ व्याकरणमीमांसान्यायनिवृत्त्यात् पदवाक्य-

पक्षीकृत्य निराक्रियन्ते । तत्र साङ्ख्याः प्रधानं
 त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमाना-
 श्र्याहुः “यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य स
 र्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्ति, इत्यवो-
 चस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं श-
 क्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत् प्रधानस्यापि स्व-
 विकारविषयमुपपद्यते, एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते ।
 कथम् । यन्तु ज्ञानं मन्यसे स सत्त्वधर्मः “सत्त्वा-
 त् सञ्जायते ज्ञानम्” इति स्मृतेः । तेन च सत्त्व-
 धर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषाः सर्वज्ञा
 योगिनः प्रसिद्धाः, सत्त्वस्य हि निरतिशयोक्त-
 र्णं सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् । न केवलस्याकार्यकरण-
 स्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चि-
 ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यं, त्रिगुणत्वात्तु प्रधा-

प्रमाणज्ञत्वं यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्यत्वगौ-
 णत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र साङ्ख्या इति ॥ अपिशब्दावे-
 वकारार्थं सदेवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन
 ब्रह्मपरत्वोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपास्तिः
 सिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न
 चेतनस्येत्याह ॥ तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥ न केवलस्येति ॥ ज-
 न्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न स-
 र्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्थाप्रधानमिति सा-
 ङ्ख्या वदन्ति तदेवावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह

नस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि चिद्यते, इति प्रधानस्याचेतनस्यैव सतः सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु । अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् । न हि सर्वदा सर्वविषयज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत । अथानित्यं तदिति ज्ञानक्रियाया^{उपपत्त्य} उपरमेतापि ब्रह्म । तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति । अपि च प्रागुत्पत्तेः सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते त्वया । न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना । अपि च प्रधानस्यानेकात्मकस्य परिणामसम्भवात् कारणत्वोपपत्तिः मृदादिवत्

॥ त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं तस्य साम्यावस्था तदभेदात् प्रधानमित्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह ॥ न हीति ॥ अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह ॥ अपि चेति ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेषमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थ्यते प्रधानादेः कारणत्वं तर्कपादे

नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इ-
दं सूत्रमारंभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः का-
रणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् ।
कथमशब्दत्वम् । ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात् का-
रणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते “सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रम्य
“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति “तत्तेजोऽसृ-
जत्” इति तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपविकृतं ज-
गत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृ-
तस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजः प्रभृतेः
स्त्रष्टृत्वं दर्शयति । तथा अन्यत्र “आत्मा वा इदं
मेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐ-
क्षत लोकान्सृजा इति “स इमाँल्लोकान्सृजत्”
इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । कचिच्च षोड-

युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति ॥ ईक्षतेर्नाशब्द-
मिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दवाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वान्न
कारणमिति सूत्रयोजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमे-
वाह ॥ बह्विति ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया का-
यभिदाकानिष्यामीत्याह ॥ प्रजेति ॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वा-
युं च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वादित्याह ॥ तदिति ॥ मिषच्चलत् सत्त्वाक्रान्त-

शकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् म धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि । यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति । ननु क्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति, तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य

मिति यावत् । सजीवाभिन्नः परमात्मा “प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौधातुनिर्देशे इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥ इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववच्चमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्वत्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवच्चमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह । तेनेति । सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञा

नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मणः” इत्येवं प्राप्ते इ-
दं सूत्रमारभते ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः का-
रणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् । अशब्दं हि तत् ।
कथमशब्दत्वम् । ईक्षतेः ईक्षितृत्वश्रवणात् का-
रणस्य । कथम् । एवं हि श्रूयते “सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत्” “एकमेवाद्वितीयं” इत्युपक्रम्य
“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति “तत्तेजोऽसृ-
जत्” इति तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपविकृतं ज-
गत् प्रागुत्पत्तेः सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृ-
तस्यं सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजः प्रभृतेः
स्रष्टृत्वं दर्शयति । तथा अन्यत्र “आत्मा वा इदं
मेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐ-
क्षत लोकान्सृजा इति “स इमाँल्लोकान्सृजत्”
इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे । क्वचिच्च षोड-

युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति ॥ ईक्षतेर्नाशब्द-
मिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेदशब्दवाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वाच्च
कारणमिति सूत्रयोजना । तत् सच्छब्दवाच्यं कारणमैक्षत ईक्षणमे-
वाह ॥ ब्रह्मिति ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया का-
यभिदाज्जनिष्यामीत्याह ॥ प्रजेति ॥ एवं तत् सदीक्षित्वा आकाशं वा-
युं च सृष्ट्वा तेजः सृष्ट्वादित्याह ॥ तदिति ॥ मिषच्चलत् सत्त्वाक्रान्त-

शकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत” इति । ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् स धातुनिर्देशः । तेन “यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते” इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि । यत्तु उक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति, तन्नोपपद्यते । न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति । मनूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति, तदपि नोपपद्यते । यदि गुणसाम्ये सन्ति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य

मिति यावत् । सजीवाभिन्नः परमात्मा “प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च” इत्युक्ताः षोडशकलाः, ननु इक्षितपौधातुनिर्देशे इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह ॥ ईक्षतेरिति चेति ॥ इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्ववच्चमिति जैमिनिसूत्रे यथा यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्वत्वं दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवच्चमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाहात्तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः ज्ञानमीक्षणमेव तपः । तपस्विनः फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ एतत्कार्यं सूत्राख्यं ब्रह्म । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञा

ज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत कामं
 रजस्तमोऽव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्ति-
 माश्रित्य किञ्चिज्ज्ञमुच्येत । अपि च नासाक्षि-
 का सत्त्ववृत्तिर्जानाति नाऽभिधीयते । न चा-
 चेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति । तस्मादनु-
 पपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् । योगिनां तु चेत-
 नत्वात् सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमि-
 त्यनुदाहरणम् । अथ पुनः साक्षिनिमित्तमीक्षि-
 तृत्वं प्रधानस्य कल्पेत यथाग्निनिमित्तमयः पि-
 ङ्गदेर्देग्धृत्वम् । तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं
 प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः का-
 रणमिति युक्तम् । यत् पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मु-
 ख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञान-
 क्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादित्यत्रोच्यते । इ-
 दं तावद्भवान् प्रष्टव्यः कथं नित्यज्ञानक्रियत्वे

नत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं निरस्तम् । सम्प्रति न केवलजडवृत्ति
 ज्ञानशब्दार्थः किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं
 तच्चान्धस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति ये-
 नोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति शेषः । ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञ-
 त्वमुक्तमित्यत आह ॥ योगिनां त्विति ॥ सेत्थरं साङ्ख्यमतमाह ॥
 ॥ अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं न ज्ञानकर्तृत्वं ज्ञान-

सर्वज्ञत्वहानिरिति, यस्य हि सर्वविषयावभास-
नक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रति-
षिद्धम्, अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचित् जा-
नाति कदाचिन्न जानाति, इत्यसर्वज्ञत्वमपि
स्यात् नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति । ज्ञान-
नित्यत्वे ज्ञानविषयः स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नापे-
पद्यत इति चेत्, न, प्रतौष्ण्यप्रकाशेऽपि स-
वितरि दहति प्रकाशयति, इति स्वातन्त्र्यव्यप-
देशदर्शनात् । ननु सवितुर्दात्यप्रकाश्यसंयोगे
सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात्, न
तु ब्रह्मणः प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
विषमो दृष्टान्तः । नासत्यपि कर्मणि सविता प्र-
काशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनादेवमसत्यपि
ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशो-
पपत्तेर्न वैषम्यं, कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणि ईक्षितृत्व-

स्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति ॥ इदं तावदिति ॥ स-
र्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शङ्कते ॥ ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्य-
स्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्देवं कल्पयित्वा का-
र्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सदृष्टान्तमाह ॥ न
प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थः । असत्यपि अविवाक्षितेऽपि, ननु प्रकाशते-
रकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्मक-
त्वात् कर्माभावे तदैक्षतेत्ययुक्तमिति तत्राह ॥ कर्मापेक्षायां त्वि-

श्रुतयः सुतरामुपपन्नाः, किं पुनस्तत्कर्म यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवति इति? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः, यत्प्रसादाद्भि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति, न त-

ति ॥ कर्माविवेक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत इति कथं । चित् प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्भूतसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकं ईक्षणं तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति योतयति ॥ सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकबिम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति चेत् । न । कार्यानुकूलज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । न च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणेनेति वाच्यं । वाद्यादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात् किमाकाशेनेत्यतिप्रसङ्गात्, अतः श्रुतत्वाद्वाद्यादिकारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते व्याकर्तुं स्थूली-

चोद्यमवतरति सवितृप्रकाशब्रह्मणो ज्ञानस्व-
रूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः । अपि
चाविद्यादिमतः संसारिणः शरीराद्यपेक्षाज्ञानो-
त्पत्तिः स्यात्, न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्ये-
श्वरस्य । मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपे-
क्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः ।

“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।

परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” ॥ इति ॥

कर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपरकचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपे-
क्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशङ्क्याह ॥ अपि चावि-
द्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञानं तथान्यस्यापीति नियमाभावान्मा-
यिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः । ननु यत् जन्य-
ज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशङ्क्य श्रुतिबाधमाह ॥ म-
न्त्रौ चेति ॥ कार्यशरीरं । करणमिन्द्रियं । अस्येश्वरस्य शक्तिर्माया
स्वकार्यापेक्षया परा, विचित्रकार्यकारित्वाद्विविधा सा त्वैतिहमात्रासि-
द्धान प्रमाणसिद्धेत्याह ॥ श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया
सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं
मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वं तस्य क्रियानामबिम्बत्वेन ब्रह्मणो
जनकताज्ञातृतापि स्वाभाविकीतिवार्थः ॥ अपाणिरपि ग्रहीता । अपा-
दोऽपि जवनः ॥ ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः ।
अध्यमनादिं पुरुषं अनन्तं महान्तं विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शङ्क-

“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्तिवेत्ता

तमाहुरग्न्यं पुरुषं महान्तम्” ॥ इति च ॥

ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरा-
दन्यः संसारी “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतो
ऽस्ति विज्ञाता” इति श्रुतेः । तत्र किमिदमुच्य-
ते संसारिणः शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वर-
स्येति? अत्रोच्यते । सत्यं नेश्वरादन्यः संसारी,
तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव
घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः,
तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो
घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्य-
तिरेकेऽपि, तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमि-
थ्याबुद्धिर्दृष्टा; तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिस-

ते ॥ नन्वेति ॥ ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यविवाराणादीनि श्रुतावत
ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः । औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तवा-
न्नापासिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्ध-
कृतः शब्दतत्तज्जन्यप्रत्ययरूपो व्यवहारः, असङ्कीर्ण इति शेषः । अव्य-
तिरेके कथमसङ्करस्तत्राह ॥ तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धकृते-
त्यर्थः ॥ तथेति ॥ देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेको नाप्यविद्या तया कृत
द्व्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिविम्बो जीवः, विम्बचैतन्यमीश्वर

म्बन्धविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः ।
 दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अना-
 त्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपू-
 र्वेण, सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितत्वमु-
 पपन्नं संसारिणः । यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मक-
 त्वात् मृदादिवत् कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्र-
 ह्मण इति, तत् प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् ।
 यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वो-
 दुं शक्यते न प्रधानादीनां तथा प्रपञ्चयिष्यते
 “न विलक्षणत्वादस्य” इत्येवमादिना ॥ ५ ॥

अत्राह । यदुक्तं, नाचेतनं प्रधानं जगत्कारण-
 मीक्षितत्वश्रवणादिति, तदन्यथाप्युपपद्यते ।

इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । का-
 र्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । नन्वखण्डस्व-
 प्रकाशात्मनि कथमविवेकः तत्राह ॥ दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो दे-
 हादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वा-
 दुरपद्भवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्ति-
 सिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभ-
 वमाह, ॥ दृश्यते चेति ॥ इत्थंभावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत
 इत्यर्थः । पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते न च प्रमयेति वार्थः । कूटस्थ-
 स्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह ॥ यथा त्विति ॥ यच्चवेधे श-
 ब्दशक्तिग्रहायोग इति तन्न । सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोका-
 वगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति

अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात् यथा प्रत्यासन्नपंतनतां नद्याः कूलस्यालक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति । यथा लोके कश्चिच्चेतनः स्नात्वा भुङ्क्ता चापराङ्गे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वा अनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते तस्माच्चेतनवदुपचर्यते । कस्मात् पुनः कारणात् विहाय मुख्यमीक्षित्वमौपचारिकं कल्प्यते? “तत्तेज ऐक्षत” “ता आप ऐक्षन्त” इति चाचेतनयोरस्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् । तस्मात् सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते । उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते ॥

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दब्राह्म्यं तस्मि-

स्थितं । सम्प्रत्युत्तरसूत्रं निरस्याशङ्कमाह ॥ अत्राहेति ॥ अन्यथापि ॥ अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह ॥ यथेति ॥ नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः ॥ उपचारप्राये वचनादिति ॥ गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समान्ना-

त्रौपचारिका ईक्षतिः अप्तेजसोरिवेति तदसत् ।
 कस्मात् । आत्मशब्दात् । “सदेव सोम्येदमग्र
 आसीत्” इत्युपक्रम्य “तदैक्षत” “तत्तेजोऽसृज-
 त” इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा तदेव प्रकृ-
 तं सदीक्षित तानि च तेजोऽबन्नानि देवताशब्दे-
 न परामृश्याह, “सेयं देवतैक्षत” “हन्ताहमि-
 मास्मितस्त्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रवि-
 श्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति । तत्र यदि प्र-
 धानमचेतनं गुणवृत्त्येक्षितं कल्प्येत तदेव प्रकृ-
 तत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवतां
 जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् । जीवो हि नाम
 चेतनः शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता प्रसिद्धे-
 र्निर्वचनाच्च । स कथमचेतनस्य प्रधानस्य आ-
 त्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपं, नाचेत-
 नस्य प्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितु-

तादित्यर्थः । अप्तेजसोरिवाचेतने सति गौण ईक्षतिरिति चेत्, न,
 आत्मशब्दात् सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रार्थमाह ॥ यदुक्तमित्या-
 दिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या इयमीक्षित्री देवता परोक्षा हन्त
 इदानीं भूतसृष्टयनन्तरं इमाः सृष्टास्तिष्ठस्तेजोऽबन्नरूपाः, परोक्षत्वा-
 देवता इति द्वितीयाबहुवचनं, अनेन पूर्वकल्पानुभूतेन जीवेनात्मना
 मम स्वरूपेण ता अनुप्रविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं
 कुरिष्यामीत्यैक्षतेत्यन्वयः । लौकिकप्रसिद्धेर्जीव प्राणधारण इति धातो-

मर्हति; अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ प-
रिगृह्येत, तस्य जीवविषय आत्मशब्दप्रयोग
उपपद्येत । तथा “स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं
सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो”
इत्यत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मान-
मात्मशब्देनोपदिश्य “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इ-
ति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति । अ-
प्तेजसोस्तु विषयत्वाद् अचेतनत्वं नामरूप-
व्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात्, न
चात्मशब्दवत् किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति

जीवति प्राणान् धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः ॥ अथ त्विति ॥ स्वपक्षे
तु बिम्बप्रतिबिम्बयोलोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सत
आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य संच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न
प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान्न प्रधानमिति विधान्तरे-
ण हेतुं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्मः ए-
तदात्मकमिदं सर्वं जगत् तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्,
सः स पदार्थः सर्वस्यात्मा हे श्वेतकेतो, त्वं च नासि संसारी, किं तु
तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः । इत्यत्रोपदिशति अ-
तश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति वाक्यशेषः । यदुक्तमप्तेजसोरिव सत
ईक्षणं गौणमिति तत्राह ॥ अप्तेजसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं
सृष्टिः । आदिपदान्नियमनं अप्तेजसोर्द्विविषयत्वात् सृज्यत्वान्नियम्यत्वा-
च्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं च नास्तीति हेतो-

युक्तं कूलवत् गौणत्वमीक्षित्वस्य । तयोरपि
च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षित्वम् । सतस्त्वा-
त्मशब्दात् न गौणमीक्षित्वमित्युक्तम् । अथो-
च्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः आत्म-
नः सर्वार्थकारित्वात्, यथा राज्ञः सर्वार्थकारि-
णि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इ-
ति; प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्व-
दुपकरोति राज्ञ इव भृत्यः सन्धिविग्रहादिषु व-
र्तमानः । अथैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनवि-
षयो भविष्यति भूतात्मेन्द्रियात्मेति च प्रयोग-
दर्शनात्, यथैक एव ज्योतिःशब्दः ऋतुज्वल-
नविषयः । तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौण-
त्वम् मित्यत उत्तरं पठति ।

युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति योजना; चेतनवत् कार्यकारित्वं गुणः ते-
ज ऐक्षत चेतनवत् कार्यकारीत्यर्थः । यद्वा तेजःपदेन तदधिष्ठानं स-
लक्ष्यते, तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह ॥ तयोरिति ॥ स्यादेतत् यादे सत
ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत इत्यत आह ॥ सतस्त्विति ॥ गौणमुख्य-
योरतुल्ययोः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दा-
च्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः । आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मश-
ब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शङ्कते ॥ अथेत्यादिना ॥ आत्मशब्दः
प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह ॥ अथवेति ॥ नानार्थकत्वे
दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ अथैकज्योतिरिति श्रुत्या सहलदक्षिणाके ऋतौ
ज्योतिष्ठोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिःशब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः ।

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति
 “स आत्मा” इति प्रकृतं सदणिमानमादाय
 “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” इति चेतनस्य श्वेतकेतो-
 मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य “आचार्यवा-
 न् पुरुषो वेद” तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमो-
 क्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” इति मोक्षोपदेशनात् । य-
 दि त्वचेतनं प्रधानं सञ्छब्दवाच्यं तदसीति ग्रा-
 ह्येत् मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति तदा
 विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं
 स्यात् ; नतु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्त-
 म् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मा-
 नमात्मेत्युपदिशेत् प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धा-
 नतयान्धगोलाङ्गूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परि-

तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रव-
 णादिति सूत्रार्थमाह ॥ नेत्यादिना ॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्या-
 ता । अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चित् किल
 दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभ्राषे कि-
 मत्रायुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य त-
 माप्तं मत्वोवाच अहो मद्भागधेयं यदत्र भवान् मां दीनं स्वाभीष्टनग-
 रप्रान्थसमर्थं भाषत इति स च विप्रलिप्सुर्दुष्टगोयुवानमानीय तदी-
 यलाङ्गूलं अन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धं एष गोयुवा

त्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत, तथा सतिपुरुषार्थाद्विहन्येतानर्थं चच्छेत् । तस्माद्यथा स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथा-भूतमुपदिशति तथा मुमुक्षोरपि “ स आत्मा ” “ तत्त्वमसि श्वेतकेतो ” इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् । एवं च सति तत्तपरशुग्रहण-मोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे अहमुक्तमस्मीति विद्यादितिवत् सम्पन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् । तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत ; तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वं, भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन

त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लाङ्गूलमिति स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति ॥ आत्मज्ञानाभावे सति विहन्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् प्रत्युतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः । ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह ॥ एवं च सतीति ॥ अबाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णातो मोक्षो दृष्टः तदृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षो यथा सत्याभिसन्धः तत्तपरशुं गृह्णाति स न दहते अथ मुच्यत इति श्रुत्योपादिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ देहमुत्थापयतीत्युक्तं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये

इति । अपि च कचिद्गौणः शब्दो दृष्ट इति नैताव-
ताशब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या सर्व-
त्रानाश्वासप्रसङ्गात् । अतूक्तं चेतनाचेतनयोः सा-
धारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिःश-
ब्द इति, तन्न, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । त-
स्माच्चेतनविषय एव मुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वो-
पचाराद्भूतादिषु प्रयुज्यते भूतात्मेन्द्रियात्मेति च,
साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं
वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता नि-
र्धारयितुं शक्यते । न चात्राचेतनस्य निश्चायकं
किञ्चित् कारणमस्ति प्रकृतं तु सदीक्षित सन्नि-
हितश्च चेतनः श्वेतकेतुः, न हि चेतनस्य श्वेतके-
तोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम । तस्मा-
च्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते, ज्यो-

सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह ॥ अ-
पि चेति ॥ कचिद्भूत्यादौ सर्वत्राहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो
न स्यादित्यर्थः । चेतनत्वोपचारात् भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादात्म्या-
दित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तं । अस्तु वा अव्यापि-
वस्तूनां साधारणः तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायका-
भावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह ॥ साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतनवाचित्वे
तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदं च निश्चायकमस्तीत्याह ॥ प्रकृतं त्विति ॥
उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ततः किं तत्राह ॥

तिःशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव
रूढः अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्र-
तौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः । अथवा पूर्वसूत्र एवाश-
ब्दं निरस्तसमस्तगौणवत्साधारणत्वाशङ्कत-
या व्याख्याय ततः स्वतन्त्र एव प्रधानकारण-
निराकरणहेतुर्व्याख्येयः “तन्निष्ठस्य मोक्षोपदे-
शा” दिति । तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवा-
च्यम् । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ।

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स
आत्मा” “तत्त्वमसि” इति इहोपदिष्टं स्यात्
स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा

॥ तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिःशब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृ-
ष्टान्तं निरस्यति ॥ ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्यो-
तिष्ठोमे प्रयोगस्तत्राह ॥ अर्थवादेति ॥ “एतानि वाव तानि ज्योतींषि
य एतेऽस्य स्तोमाः” इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, “त्रिवृत्प-
ञ्चदशस्त्रिवृत्सप्तदशस्त्रिवृदेकविंशस्तोमाः” तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गु-
णेन ज्योतिःपदोक्ता ऋक्सङ्घाः, तथा च ज्योतींषि स्तोमा अस्येति
ज्योतिष्ठोम इत्यत्र ज्योतिःशब्दो गौण इत्यर्थः ॥ नन्वात्मशब्दा-
दिति । पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः
कर्तुमुचितः मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थशङ्काया
दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात् । तथा च शङ्को-

भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं
 ब्रूयात् । यथा अरुन्धतीं दिदर्शयिषुः तत्समीप-
 स्थां स्थूलां ताराम् मुख्यां प्रथममरुन्धतीति
 ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव
 ग्राहयति तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् । न चैवमवो-
 चत् । सन्मात्रावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकप-
 रिसमाप्तिर्दृश्यते । चशब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्यु-
 च्चयप्रदर्शनार्थः । सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञावि-
 रोधः प्रसज्येत कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञात-
 मिति प्रतिज्ञानम् । उत तमादेशमप्राक्षः, येना-

त्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥
 निरस्ता समस्ता गौणत्वनानार्थत्वशङ्का बस्यात्मशब्दस्य स तच्छङ्कस्तस्य
 भावस्तत्ता तथा इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ सत आत्मशब्देन जीवाभि-
 न्तत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनि-
 रासे हेतुरित्यर्थः । ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थू-
 लां तारां अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य सत्प-
 दार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शङ्कते ॥ कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं
 नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रश्वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह ॥ चशब्द
 इति ॥ विवृणोति ॥ सत्यपीति ॥ अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति
 वेदानधीत्यागतं संबन्धं पुत्रं पितोवाच, हे पुत्रं उत अपि आदिश्यत
 इत्यादेशः उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमप्यप्राक्षः गुरुनिकटे पृष्ठवान-
 सि यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्यन्वयः
 । नन्वन्धेन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शङ्कते

श्रुतं श्रुतं भवति अमृतं मतं, अविज्ञातं विज्ञा-
 तम्,, इति । “कथं नु भगवः स आदेशो भवति,,
 इति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं
 विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्यं, एवं सोम्य स आदेशो भवति”
 इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च सच्छब्दवा-
 च्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन
 वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति अप्रधा-
 नविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं स-
 च्छब्दवाच्यम् । कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥

॥ कथमिति ॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः, कार्यस्य का-
 रणान्यत्वं नास्तीत्याह ॥ यथेति ॥ पिण्डः स्वरूपं तेन विज्ञातेनेति
 शेषः । तत्र युक्तिमाह ॥ वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेणारभ्यत इति वि-
 कारो वाचारम्भणम् ननु वाचा नामैवारभ्यते न घटादिरित्याशङ्क्य
 नाममात्रमेव विकार इत्याह ॥ नामधेयमिति ॥ “नामधेयं विकारोऽ-
 यं वाचा केवलमुच्यते वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव स
 इति भावः । विकारमिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति
 नेत्याह ॥ मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकं, न कार्यं कारणा-
 द्भिन्नं, अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञाने-
 न तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह ॥ एवमिति ॥ मृद्व-
 द्ब्रह्मैव सत्यं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं फिश्चिन्ना-
 वशिष्यते इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तत्तादात्म्यादिकाराणां ज्ञानं
 भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह ॥ न चेति ॥

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते
 “यत्रैत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा
 सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं
 स्वपितीत्याचक्षते स्वं त्यपीतो भवति” इति ए-
 षा श्रुतिः स्वपितीत्येतत् पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं
 नाम निर्वृक्तिः । स्वशब्देनेहात्माच्यते यः प्रकृतः
 सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवती-
 त्वर्थः । अपिपूर्वस्य एतेर्ल्यार्थत्वं प्रसिद्धं, प्रभ-
 वाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् ।
 मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान्

अस्माकं जीवानां संद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ कुतश्चेति ॥
 पुनरपि कस्मादेतोरित्यर्थः, सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन् अ-
 प्ययश्रवणात् सञ्चेतनमेवेति सूत्रयोजना । एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा
 यत्र सुषुप्तौ स्वपितीति नाम भवति तदा पुरुषः सता सम्पन्न एकी-
 भवति सदैक्येऽपि नामप्रवृत्तिः कथं तत्राह ॥ स्वमिति ॥ तत्र लोक-
 प्रसिद्धिमाह ॥ तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानमपीतो भव-
 तीति तस्मादित्यर्थः । श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ एषेत्यादिना ॥ कथमेता-
 वता प्रधाननिरास इत्यत आह ॥ स्वशब्देनेति ॥ एतेर्धातोर्गत्यर्थ-
 स्यापि पूर्वस्य ल्यार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशङ्क्य
 उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्स्वप्नयोरुपाधिमाह ॥ मन इति ॥ ऐन्द्रि-
 यकमनोवृत्तय उपाधयः, तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणामात्मना सम्ब-

गृहंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति, तद्वासना-
विशिष्टः स्वप्नान् पश्यन् मनःशब्दवाच्यो भव-
ति, स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायाम् उपा-
धिकृतविशेषाभावात् स्वात्मनि प्रलीन इवेति
स्वं त्यपीतो भवतीत्युच्यते। यथा हृदये शब्दनि-
र्वचनं श्रुत्या दर्शितम् “स वा एष आत्मा हृदि
तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयम्” इति, तस्माद्बृहदयमि-
ति, यथा वा अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः “आप एव तदशितं नयन्ते तेज एव तत्पीतं नयते” इति च, एवं “स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवति” इति इममर्थं स्व-
पितिनामनिर्वचनेन दर्शयति । न च चेतन आत्मा

न्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान् पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यभ्रान्तिमा-
पन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति जाग्रद्वासनाश्रयमनोविशिष्टः सन् तैजससं-
ज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान् पश्यन् “सोम्य त-
न्मनः” इति श्रुतिस्थमनःशब्दवाच्यो भवति, स आत्मा स्थूलसूक्ष्मो-
पाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्तेति विशेषाभिमानाभावाद्धीन इत्युपचर्य-
त इत्यर्थः। ननु स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आ-
ह ॥ यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्यैतन्निर्वचनं “तदशितमन्नं द्रवीकृत्य
नयन्ते जरयन्तीत्याप एवाशनायापदार्थः तत्पीतं उदकं नयते शोषय-
ति” इति “तेज एवोदन्यं” अत्र दीर्घश्छान्दसः । एवमिदमपि निर्वच-
नं यथार्थमित्याह ॥ एवमिति ॥ इदं च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह ॥ न

अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत । यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात् स्वशब्देनैवोच्येतैवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत, श्रुत्यन्तरं च “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरम्” इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति, अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणं, न प्रधानम् । कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम् ।

गंतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणवगतिरभविष्यत् क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणम् क्वचिदचेतनं प्रधानं क्वचिदन्यदेवेति ततः कदाचित् प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत्, न त्वेतदस्ति, समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणा-

चेति॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह॥यदीति॥ प्राज्ञेन चिम्बचैतन्येनेश्वरेण सम्परिष्वङ्गो भेदभ्रमाभावेनाभेदइत्यर्थः । तस्य वेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्न चेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह ॥ यदि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्यत् परमाण्वादिकम् ॥ न त्वेतदिति ॥ अवमतिवैष-

वगतिः, यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फु-
लिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे
प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते । “ प्राणेभ्यो दे-
वा देवेभ्यो लोकाः ” इति “ तस्माद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशः सम्भूतः ” इति “ आत्मन एवेदं
सर्वम् ” इति “ आत्मन एष प्राणो जायते ” इति
चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः । आ-
त्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम । महच्च प्रा-
माण्याकारणमेतद्यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकार-
णत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु,
अतो गतिसामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कार-
णम् । कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति

म्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नानादिशः प्रतिगच्छेयुः प्राणाश्च-
क्षुरादयो यथा गोलकं प्रादुर्भवन्ति प्राणेभ्योऽनन्तरं देवाः सूर्यादयस्त-
दनुयाहकाः, तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोका विषया इत्यर्थः । ननु वे-
दान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं
गतिसामान्येनेत्याह ॥ महच्चेति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां
प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ चक्षुरिति ॥ यथा स-
र्वेषां चक्षुषां एकरूपावगतिहेतुत्वं श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं घ्रा-
णादीनां गन्धादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्य-

श्रूयते श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमी-
श्वरं प्रकृत्य “न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके, न-
चे शिता नैव च तस्य लिङ्गम्, स कारणं करणा-
धिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः”
इति, तस्मात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेत-
नं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ “जन्मा-
द्यस्य यत” इत्यारभ्य “श्रुतत्वाच्चे” त्येवमन्तैः
सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि, तेषां सर्वज्ञः
सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारण-
मित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वम् न्यायपूर्वकं
प्रतिपादितम् । गतिसामान्योपन्यासेन च स-
र्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातं

दाढ्यहेतुरित्यर्थः एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं नि-
रस्य चेतनवाचकशब्देनापि निरस्यति ॥ श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्रं व्याच-
ष्टे ॥ स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः “सर्वविच्छब्दज्ञः का-
लकालो गुणी सर्वविद्यः” इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य “स सर्ववित्
कारणं” इति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति सूत्रार्थः । करणाधिपा
जीवास्तेषामधिपः, अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ईक्ष-
णात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह ॥ अन्यद्वेति ॥
॥ ११ ॥ वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति ॥ जन्मादीति ॥ प्र-
थमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्धातत्वात् जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तं सर्ववेदान्तानां
कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम्,
अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे किं कारणमित्यर्थः,

अतः परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति उ-
च्यते, द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते नामरूपविकार-
भेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवे-
र्जितम् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं प-
श्यति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूतत्वेन कं पश्ये-
त्, यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा, अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहुलमुपलब्धेः । तत्र कस्य वाक्य-
स्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः कस्य वा गुणविवक्षां विना
साक्षादेव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकाङ्क्षैव कारणमित्याह ॥ उच्यते
इति ॥ सङ्क्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह ॥ द्विरूपं हीति ॥ नामरू-
पात्मको विकारः सर्वं जगत्तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेष इति
वाक्यार्थः । वाक्यान्युदाहरति ॥ यत्र हीत्यादिना ॥ यस्यां सत्त्व-
ज्ञानावस्थायां द्वैतमिव कल्पितं भवति तत्तदेतरः सन्नितरं पश्यतीति
दृश्योपाधिकं वस्तु भाति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्ममात्र-
मभूत्तदा तु केन कं पश्येदित्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति, यत्र
भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा प-
रमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते, यत्र सगुणे
स्थितो द्वितीयं वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नं, यस्तु भूमा तदमृतं नित्यम्
॥ अथेति ॥ पूर्ववत् व्याख्येयम् । धीरः परमात्मैव सर्वाणि रूपाणि
विचित्य सृष्ट्वा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवसंज्ञो व्यव-
हरन् यो वर्तते, स सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो भवति, निर्गताः
कला अंशा यस्मात्तन्निष्कलं, अतो निरंशत्वात्निष्क्रियं, अतः शान्तम-

त्यन्यद्विजानाति, तदल्पं, यो वै भूमा, तदमृतं,
 अथ यदल्पं, तन्मर्त्यं, सर्वाणि रूपाणि विचित्य
 धीरः, नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते, निष्कलं
 निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं, अमृतस्य परं
 सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं, नेति नेत्यात्मा अस्थूल-
 मनणुमन्ह्रस्वमदीर्घम्” इति “न्यूनमन्यत् स्था-
 नं, सम्पूर्णमन्यत्” इति च, एवं सहस्रशो वि-
 द्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शय-
 न्ति वाक्यानि । तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उ-
 परिणामि निरवद्यं रागादिदोषशून्यं, अञ्जनं मूलतमः सम्बन्धो धर्मा-
 दिकं वा तच्छून्यं निरञ्जनं, किञ्चामृतस्य मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्थ-
 वृत्तिस्थत्वेन परमुत्कृष्टं सेतुं लौकिकसेतुवत् प्राप्तकं यथा दग्धेन्धनो-
 ऽनलः शाम्यति तमिवाविद्या तज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं वि-
 द्यादित्यर्थः ॥ नेति नेतीति ॥ व्याख्यातं । स्थूलादिद्वैतशून्यम् । रूप-
 द्वये श्रुतिमाह ॥ न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनं अल्पं सगुणरूपं नि-
 र्गुणादन्यत् तथा सम्पूर्णं निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः, एकस्य द्विरूप-
 त्वं विरुद्धमित्यत आह ॥ विद्येति ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यं,
 अविद्याविषय उपास्यं सगुणकल्पितमित्याविरोधः । तत्राविद्याविष-
 यं विवृणोति ॥ तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बो-
 धात् प्राक्काले गुडजिह्विकान्यायेन तत्फलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते
 तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्प-
 र्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यं, नामब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फ-
 लं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः उन्नीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति

पास्योपासकादिलक्षणः सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचित् ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित् क्रममुत्तयर्थानि, कानिचित् कर्मसमृद्धयर्थानि, तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः । एक एव तु परमात्मेश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते “तं यथा यथोपासते तदेव भवति” इति श्रुतेः “यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” इति च । स्मृतेश्च ।

“यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय संदा तद्भावभावितः” इति ॥

यद्यप्येक एव आत्मा सर्वभूतेषु स्थावरज-
ङ्गमेषु गूढस्तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यात्
आत्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमा-
विष्कृततारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते “त-

भेदः, ध्यानानां मानसत्वात्, ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च, ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः । ननूपास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह तेषामिति ॥ गुणविशेषाः सत्यकामत्वादयो हृदयादिरूपाधिः । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ एक इति ॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्वरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । तं परमात्मानं, यद्यद्रूपत्वेन लोका राजानमिवोपासते तच्छ्रु-

स्य य आत्मानमाविस्तरां वेद” इत्यत्र । स्मृतावपि

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् । इति

यत्र यत्र विभूत्याद्यतिशयः स स ईश्वर इत्यु-

पास्यतया चोद्यते, एवमिहापि आदित्यमण्डले

हिरण्यः पुरुषः सर्वपाप्मोदयलिङ्गात् पर एवे-

ति, वक्ष्यति; एव “माकाशस्तल्लिङ्गादि” त्यादि-

षु द्रष्टव्यं एवं सद्योमुक्तिकारणमुप्यात्मज्ञानमु-

णवत्त्वमेव तेषां फलं भवति, क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानम् इह यादृशध्या-

नवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव, भगवद्वाक्यमाह

॥ स्मृतेऽथेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपा-

सकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्कः परिहरति ॥ यद्यप्येक इति ॥

उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्य-

रूपा विशेषा भवन्ति तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यग-

र्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । तस्यात्मन आत्मानं स्वरूपमाविस्तरां

प्रकटतरं यो वेद उपास्ते सोऽश्रुते तदिति तरप्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च

निरुष्टोपाधिरात्मैवोपासकः उत्कृष्टोपाधिरीश्वर उपास्य इत्यौपाधिकं

तारतम्यमविरुद्धमिति भावः । अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति ॥ स्मृता-

विति ॥ अत्र सूर्यादिरपि न जीवत्वेनोपास्यता किं त्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं

भवति । तत्र सूत्रकारसम्प्रतिमाह ॥ एवमिति ॥ उदयः असम्बन्धः

एवं यस्मिन् वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तु-

मुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्म-

परमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह ॥ एवं सद्य इति ॥ अन्नमयादि-

कोशा उपाधिविशेषाः, वाक्यगतिस्नात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसं-

पाधिविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितो-
पाधिसम्बन्धविशेषं परापरविषयं परापरविष-
यत्वेन सन्दित्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया
निर्णेतव्यं भवति । यथैव हि ताव “दानन्दमयो-
ऽभ्यासा” दिति, एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपा-
धिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन
ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषु उपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं
परो ग्रन्थ आरभ्यते । यच्च “गतिसामान्यादि”-
त्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं तदपि वाक्यान्त-
राणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविधरीत्स-
कारणनिषेधेन प्रपञ्चयते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥

तैत्तिरीयके “अन्नमयं” “प्राणमयं” “मनो-

हरति ॥ एवमेकमपीति ॥ सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थ-
मप्युत्तरारम्भ इत्याह ॥ यच्चेति ॥ अन्नं प्रसिद्धं प्राणमनोबुद्ध्यः
हिरण्यगर्भरूपाः, बिम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः “तेषां पञ्चानां विकारा
आध्यात्मिका देहप्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः पञ्चकोशाः” इ-
ति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन संशया-
भावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये
च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दम-
य इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह ॥ कस्मादि-
ति ॥ आकाङ्क्षपूर्वकं, अन्नमयादीति श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव,

मयं” “विज्ञानमयं च” अनुक्रम्यान्नायते “त-
स्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा-
नन्दमयः” इति । तत्र संशयः । किमिह आनन्द-
मयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते “यत् प्रकृतं सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति, किंवा अन्नमयादिवत्
ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति, किं तावत् प्राप्तं ब्रह्मणोऽ-
र्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् । क-
स्मात्, अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ।
अथापि स्यात् सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य ए-
वात्मेति न स्यात् प्रियाद्यवयवयोगात्, शारी-
रत्वश्रवणाच्च । मुख्यश्चेदात्मा आनन्दमयः स्या-
न्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् तस्य इह तु “प्रियमेव
शिरः” इत्यादि श्रूयते, शारीरत्वं च श्रूयते “तस्यै-
ष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य” इति तस्य पू-
र्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष
आनन्दमय इत्यर्थः । न च स शरीरस्य सतः
प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः, तस्मात् सं-

पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलं, सिद्धान्ते तु
ब्रह्मोपास्त्येति भेदः, शङ्कते ॥ अथामोति ॥ परिहरति ॥ न स्यादि-
ति ॥ संगृहीतं विवृणोति ॥ मुख्य इति ॥ परमात्मेत्यर्थः, शारीरत्वे-
ऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ जीवत्वं दुर्वारमि-
त्यर्थः । नन्वानन्वपदाभ्यासेऽप्यानन्वमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याश-

सार्यैवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते,
 आनन्दमयोऽभ्यासात्, पर एवात्मानन्दम-
 यो भवितुमर्हति। कुतोऽभ्यासात्। परस्मिन्नेव त्या-
 त्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वाऽभ्यस्यते आनन्दम-
 यं प्रस्तुत्य “रसो वै सः” इति तस्यैव रसत्वमु-
 क्तोच्यते। “रसं त्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति को
 त्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो
 न स्यात्, एष त्येवानन्दयाति, सैषानन्दस्य
 मीमांसा भवति” “एतमानन्दमयमात्मानमुप-
 संक्रामति”। “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कु-
 तश्चन” इति। “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति
 च। श्रुत्यन्तरे च “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति ब्र-

ह्म ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दम-
 यप्रकरणस्थानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक-
 इत्यभिप्रेत्याह ॥ आनन्दमयं प्रस्तुत्येति ॥ रसः सार आनन्द इत्यर्थः
 अयं लोकः यत् यदि एष आकाशः पूर्णः आनन्दः साक्षी प्रेरको न स्या-
 त् तदा को वान्याञ्चलेत् को वा विशिष्य प्राण्याज्जीवेत् तस्मादेष ए-
 वानन्दयाति, आनन्दयतीत्यर्थः। “युवा स्यात् साधुयुवा” इत्यादिना
 वक्ष्यमाणमनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसाना एषा सन्निहिता
 आनन्दस्य तारतम्यमीमांसा भवति, उपसंक्रामति “विद्वान् प्राप्नोति”
 इत्येकदेशिनामर्थः। मुख्यसिद्धान्ते तूपसंक्रमणं विदुषः कोशानां प्र-
 त्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयं शिष्टमुक्तार्थम् आनन्दशब्दाद्ब्रह्मा-
 वगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह ॥ श्रुत्यन्तरे चेति ॥ लि-

ह्यप्येव आनन्दशब्दो दृष्टः, एवमानन्दशब्दस्य
 बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासात् आनन्दमय आत्मा
 ब्रह्मेति गम्यते । यत्तूक्तं अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्र-
 वाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमि-
 ति, नासौ दोषः, आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात् ।
 मुख्यमेव त्यात्मानं उपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धि-
 मनुसरद् अन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढा-
 नामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतता-
 घादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं
 पूर्वेण-पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मा
 इति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं
 मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टत-
 रम् । यथारुन्धतीनिदर्शने बद्धीष्वपि तारास्व-
 मुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु या अन्ते प्रदर्श्यते
 सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दम-
 यस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् । यत्तु ब्रूषे

ङ्गादमुख्यात्मसन्निधेर्बाध इति मत्वाह ॥ नासाविति ॥ सर्वान्तरत्वं
 न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति
 ॥ मुख्यमिति लोकबुद्धिमिति ॥ तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः
 तास्य मूषाकारत्ववत् प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यं तथा मनः
 प्राणाकारं तेन सममित्याह ॥ पूर्वेणोति ॥ अतीतो योऽनन्तर उपा-

प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पना अनुपपन्ना मुख्यस्यात्मनः इत्यतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः । शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदृश्यमानत्वात्, न पुनः साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत्, तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति । कस्मात् । विकारशब्दात्, प्रकृतवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटो विकारार्थत्वात्, तस्मादन्नमयादिशब्दवत् विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्, न, प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः स्मरणान्तत्प्रकृतवचने मयडिति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते, यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमयं उच्यते । आनन्द प्र-

धिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्बलं, अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसन्निधेर्बाध इति भावः ॥ १२ ॥ विकारार्थकमयट् श्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्याह ॥ विकारेत्यादीना ॥ तत्प्रकृतवचने मयडिति तदिति प्रथमासमर्थाच्छब्दात् प्राचुर्य-

चुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन् उ-
त्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्र-
ह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्, तस्मात्
प्राचुर्यार्थं मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थं मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्र-
ह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः “एष ह्येवानन्दया-
ति” इति आनन्दयतीत्यर्थः; यो ह्यन्यानानन्द-
यति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति । यथा
लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरध-
न इति गम्यते तद्वत्, तस्मात्, प्राचुर्यार्थेऽपि
मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा ॥ १४ ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा यस्मात् “ब्र-
विशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट्प्रत्ययो भवतीति
सूत्रार्थः । अत्र वचनग्रहणात् प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः, तादृश-
स्य लोके मयटोऽभिधानाद्यथा अन्नमयो यज्ञ इति, अत्र ह्यन्नं प्रचुर-
मस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाविभक्तियुक्तस्मान्मयट्प्रत्ययः यज्ञस्य प्र-
कृत्यर्थान्नप्राचुर्यवाची दृश्यते न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥
सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ तं-
च्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आ-
नन्दमयस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरणमाह ॥ मान्त्रेति ॥ यस्मादेवं

ह्यविदाप्नोति परम्” इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म” इति अस्मिन्मन्त्रे यत् ब्रह्म प्रकृ-
तं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्मिथारितं, यस्मादा-
काशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजाय-
न्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायाम-
वस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर-
आत्मा, अन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं तन्मान्त्र-
वर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते ऽन्योन्तर आत्मानन्द-
मय इति । मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अ-
विरोधात्; अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये
स्यातां, न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽ-
न्तर आत्माऽभिधीयते । “एतन्निष्ठैव च सैषा
भार्गवी वारुणी विद्या” । तस्मादानन्दमयः प-
र एवात्मा ॥ १५ ॥

कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति
योजना । ननु मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह ॥ मन्त्रे-
ति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति मन्त्रस्तूपेयः तदि-
दमुक्तं ॥ अविरोधादिति ॥ तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः । तर्ह्यन्नमया-
दीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह ॥ न चेति ॥ किं च भृ-
गवे प्रोक्ता वरुणो नोपदिष्टा भृगुवल्ली पञ्चमपर्यायस्थानन्दे प्रतिष्ठिता ततः
स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवद्व्या आनन्दमये निष्ठेत्याह ॥ एतन्निष्ठैवे-
ति ॥ स ईश्वरः तपः सृष्ट्वा लोचनमंतप्यत कृतवानित्यर्थः, अभिध्या-

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा नेतरः । इतर ईश्वरादन्यः संसारी जीव इत्यर्थः । न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते । कस्मात्, अनुपपत्तेः । आनन्दमयं हि प्रकृत्य श्रूयते “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इति “स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” इति । तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्प्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥ १६ ॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी यस्मादानन्दमयाधिकारे “रसो वै सः, रसं त्येवायं लब्ध्वाननन्दी भवति” इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति । न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति । कथं तर्त्यात्माऽन्वेष्टव्यः “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव भवतीत्यु-

नं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अधिकारे प्रकरणे स आनन्दमयो रसः । ननु लब्धलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह ॥ न हि लब्धैवेति ॥ ननु लब्धलब्धयोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते ॥ कथमिति ॥ यावता यतस्त्वयेत्यु-

क्तम् । बाढं । तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभाव-
स्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहा-
दिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः; ते-
न देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्ट-
व्योऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो म-
न्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदे-
श उपपद्यते । प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः स-
र्वज्ञात् परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा “नान्यो-
ऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिना परमेश्वरस्त्वविद्या-
कल्पिताच्छारीरात् कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्या-
दन्यः, यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात् सूत्रेणा-

क्तम् अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः । उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति ॥ बाढ-
मिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशङ्क्य
कल्पितभेदान्न बाध इत्याह ॥ तथापीति ॥ अभेदेपीत्यर्थः लौकिकः
भ्रमः आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमा-
त्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः
विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्यः तदर्थं श्रोतव्यः विज्ञानं निदि-
ध्यासनं साक्षात्कारो वा श्रुत्यन्तरस्थार्थानुवादादपौनरुक्त्यम् । ननु भेदः
सत्य एवास्तु तत्राह ॥ प्रतिषिध्यत इति ॥ अत ईश्वरात् द्रष्टा जी-
वोऽन्यो नास्तीति चेत् जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आ-
ह ॥ परमेश्वर इति ॥ अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताजीवाच्चिन्मात्र
ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठा-
नस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि

काशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो
भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा घटाकाशादुपाधिपरिच्छि-
न्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः । ईदृशं
च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनु-
पपत्ते” “भेदव्यपदेशाच्चे” त्युक्तम् ॥ १७ ॥

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत बहु
स्यां प्रजायेय ” इति कामयितृत्वनिर्देशान्नानु-
मानिकमपि सांख्यपरिकल्पितसचेतनं प्रधान-
मातन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम्। “ईक्ष-
तेर्नाशब्द” मिति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रो-
दाहतां कामयितृत्वश्रुतिं आश्रित्य प्रसङ्गात् पु-
नर्निशक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽऽनन्दमयशब्दः,

मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह ॥ य-
था वेति ॥ ननु सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह ॥ ईदृशं चेति ॥ क-
ल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इति पदाभावात्तदनन्यत्वादिसूत्रणा-
च्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधान-
मानन्दमयमस्तु । तत्राह ॥ कामाच्चेति ॥ अनुमानगम्यमानुमानिक-
म् । पुनरुक्तिमाशङ्क्याह ॥ ईक्षतेरिति ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति वि-

यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबु-
 द्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति तदात्मना यो-
 गस्तद्योगस्तद्वापत्तिः, मुक्तिरित्यर्थः । तद्यो-
 गं शास्ति शास्त्रम् । “यदा त्वेवैष एतस्मिन्नदृश्ये-
 ऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते,
 अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा त्वेवैष एतस्मि-
 न्बुद्धरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति” इति ।
 एतदुक्तं भवति यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्य-
 न्तरम् अतादात्म्यरूपं पश्यति तदा संसारभु-
 यान्न निवर्तते । यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरुक्ते-
 रं तादात्म्येन प्रतिष्ठति तदा संसारभया-
 न्निवर्तते इति; तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते न प्र-
 धानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा तस्मादानन्दमयः
 परमात्मेति सिद्धम् । इदं त्विह वक्तव्यं “स वा

षयसप्तमी, आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्माच्छास्ति
 तस्मान्न प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह
 ॥ तदात्मेति ॥ जीवस्य ब्रह्माभेदो नास्तीत्यत आह ॥ मुक्तिरिति ॥
 अदृश्ये स्थूलप्रपञ्चशून्ये आत्मसम्बद्धमात्म्यं लिङ्गशरीरं तद्रहिते ।
 निरुक्तं शब्दशक्यं तद्भिन्ने । निःशेषलयस्थानं निलयनं माया तच्छू-
 न्ये । ब्रह्मण्यभयं यथा स्यात्तथा यदैव प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टां वृत्तिमेष
 विद्वान्भते अथ तदैवाभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । उत अपि अरमल्पम-
 ल्पमप्यन्तरं भेदं यदैवैष नरः पश्यति अथ तदा तस्य भयमिति योजना

एष पुरुषोऽन्नरसमयः” “तस्माद्वा एतस्मादन्न-
 रसमयात्, अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः”, “त-
 स्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः”, “तस्मादन्योऽ-
 न्तरात्मा विज्ञानमयः” इति च विकारार्थे मयट्
 प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्थजरतीयन्या-
 येन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं
 वा आश्रीयते इति । मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिका-
 रादिति चेत्, न, अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्म-
 त्वप्रसङ्गः । अत्राह युक्तमन्नमयादीनामब्रह्म-
 त्वं तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्य-
 स्यात्त्मन उच्यमानत्वात्, आनन्दमयात् न
 कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते । तेनानन्दमयस्य
 ब्रह्मत्वं, अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्र-
 सङ्गादिति । अत्रोच्यते, यद्यप्यन्नमयादिभ्य इ-
 वानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते तथा-

इति । वृत्तिकारमतं दूषयति ॥ इदं त्विति ॥ इह परव्याख्यायां विकारा-
 र्थके मयटि बुद्धिस्थे सत्यकस्मात् कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मय-
 टः पूर्वं विकारार्थकत्वं, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्थजरतीयं कथमिव के-
 न दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यमित्यन्वयः । प्रश्नं मत्वाशङ्कते
 ॥ मान्त्रेति ॥ स्फुटमुत्तरम् । किमान्तर इति न श्रूयते किं वा वस्तु-
 तोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य आद्यमङ्गीकरोति ॥ अ-
 त्रोच्यते यद्यपीति ॥ विकारप्रायपाठानुगृहीतमयट्श्रुतेः सावयव-

पि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं, यत आनन्दमयं प्र-
कृत्य श्रूयते “तस्य प्रियमेव शिरः, मोदो दक्षि-
णः पक्षः, प्रमोद उत्तरः पक्षः, आनन्द आत्मा,
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति । तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे
प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति तदिह ब्र-
ह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युच्यते तद्विजिज्ञापयिष्येवान्न-
मयादय आनन्दमयपर्यन्ताः । पञ्चकोशाः क-
ल्प्यन्ते, तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्र-
सङ्गः । नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठेत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्र-
तिष्ठेत्यादि, तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं श-
क्यं विज्ञातुं, प्रकृत्वादिति ब्रूमः । नन्वानन्दम-

त्वलिङ्गाच्चेत्याह ॥ तथापीति ॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं प्रियं,
स्मृत्याऽऽमोदः, स चाभ्यासात् प्रकृष्टः प्रमोदः, आनन्दस्तु कारणं
बिम्बचैतन्यमात्मा, शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्य-
र्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ यन्मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहित-
त्वेन सर्वान्तरं ब्रह्म तदिह पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते
तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता, तत्र तात्पर्यं
नास्तीति वक्तुं कल्प्यन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधान-
ब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः । ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छ-
श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ अत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतस्वप्र-
धानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्र-
थमचरमश्रुतशब्दयोरवस्थानुपसङ्गात्विरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छ-

यावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति । अत्रोच्यते तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् । अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं ब्रह्मशब्दसंयोगान्नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति । अपि च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति उक्तेदमुच्यते “तदप्येष श्लोको भवति, असन्नेव से भवति, असद्ब्रह्मेति वेद चेत्, अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुः” इति । अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति । न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्यानन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् । कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दम-

शब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह ॥ नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह ॥ अत्रोच्यते इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह ॥ अन्यतरेति ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तत् तत्र ब्रह्मणि श्लो-

यस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ।
 नैष दोषः पुच्छवत् पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनी-
 डं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतद-
 नेन विवक्ष्यते नावयवत्वम् “एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति श्रुत्य-
 न्तरात् । अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्य-
 वयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् । निर्वि-
 शेषं तु ब्रह्मवाक्यशेषे श्रूयते वाङ्मनसयोरगो-
 चरत्वाभिधानात्, “यतो वाचो निवर्तन्ते, अ-
 प्राप्य मनसा सह”, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न
 विभेति कुतश्चन” इति । अपि चानन्दप्रचुर इ-

कोऽपीत्यर्थः । पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति ॥ कथं पुनरिति ॥ त्व-
 याऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः ब्रह्मण आनन्दमयला-
 ङ्गुलत्वाभावात् पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता प्रतिष्ठाप-
 दयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्मपदस्याप्य-
 वयवलक्षकत्वादित्याह ॥ नैष दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्र-
 मुक्तं प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम् एकं मुख्यं नीडम् अधिष्ठानं सोपादानस्य
 जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितम्
 दृष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह ॥ अपि चेति ॥ यत्र सविशे-
 षत्वं तत्र वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्वि-
 शेषमुच्यत इत्याह ॥ निर्विशेषमिति ॥ निवर्तन्ते अशक्ता इत्यर्थः ।
 सविशेषस्य मृषात्वादभयं च युक्तं, अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्य-
 मेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेष-

त्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते प्राचुर्यस्य लोके
 प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात्। तथाच सति “यत्र
 नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजाना-
 ति, स भूमा” इति भूमि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ता-
 भावश्रुतिरुपरुध्येत। प्रतिशरीरं च प्रियादिभे-
 दादानन्दमयस्यापि भिन्नत्वं, ब्रह्म तु न प्रतिश-
 रीरं भिद्यते “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यान-
 न्त्यश्रुतेः, “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा” इति च श्रुत्यन्तरात्। न चा-
 नेन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते, प्रातिपदिकार्थ-
 मात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः, रसं
 त्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवन्ति, को ह्येवान्यात्कः
 प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, ए-
 ष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भव-
 ति” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन”

श्रुतिबाध उक्तः। दोषान्तरमाह ॥अपि चेति॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधान-
 स्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणं, विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरो-
 धीति तस्याल्पत्वमपेक्षते यथा विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वम्। अ-
 स्तु को दोषस्तत्राह ॥ तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो
 नास्ति, प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोल्पस्याप्यभानात् परं त्वानन्द-
 मयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम्। किं च भिन्न-
 त्वाद् घटवन्न ब्रह्मतेत्याह ॥प्रतिशरीरमिति॥ नन्वभ्यस्यमानानन्द-

“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति चायदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम। तस्माच्छ्रुत्यन्तरे “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनात् “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगो न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम्। यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यास एतमानन्दमयमत्मानमुपसङ्क्रामतीति न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्क्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात्। न त्वानन्दमयस्योपसङ्क्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं निर्दिष्टं भवेत्। नैष दोषः। आनन्दमयोपसङ्क्रमण-

पदं लक्षणयानन्दमयपरं इत्यभ्याससिद्धिरित्यत आह ॥ यदिचेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः तस्मिन् तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः। अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं बाधः ॥ ननु सय एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिध्यतीति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ उपसंक्रमणं प्राप्तिरित्य-

निर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् “तदप्येष श्लोको भवति, यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिना च प्रपंच्यमानत्वात् । या त्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽकामयत, बहु स्यां प्रजायेय” इतीयं श्रुतिरुदाहृता सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति, तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य “रसो वै सः” इत्यादेर्नानन्दमयविषयता । ननु “सोऽकामयत” इति ब्रह्मणि पुलिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते । नायं दोषः । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” इत्यत्र पुलिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । यत्तु भार्गवी वारुणी विद्या “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति तस्यां मयडश्रवणात् प्रिय-

ङ्गीकृत्य विशिष्टप्राम्युक्त्या विशेषणाप्राप्तिफलमुक्तमित्याह ॥ नैष इति ॥ ज्ञानेनाकाशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते बाधावधिप्रत्यगानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह ॥ तदपोति ॥ तदपेक्षत्वादिति कामयितृपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवल्ली समाप्ता भृगुवल्लीवदिति तत्राह ॥ यत्त्विति ॥ या त्वित्यर्थः । मयट्श्रुत्या सावयवत्वादिलिङ्गेन च स्थानं बा-

शिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् ।
 तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत
 एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते, न चे-
 ह सविशेषं ब्रह्म प्रतिषिपादयिषितं वाङ्मन-
 सगोचरातिक्रमश्रुतेः । तस्मादन्नमयादिष्विवा-
 नन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयट् विज्ञेयो न प्रा-
 चुर्यार्थः । सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ब्रह्म पुच्छं
 प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म
 विवक्ष्यते, उत स्वप्रधानत्वेनेति । पुच्छशब्दाद-
 वयवत्वेनेति प्राप्त उच्यते । “आनन्दमयोऽभ्या-
 सात्” । आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्र-
 तिष्ठेति स्वप्रधानमेवं ब्रह्मोपदिश्यतेऽभ्यासात् ।

“असन्नेव स भवति,” इत्यस्मिन्निगमनश्लोके

ध्यमिति भावः । गोचरातिक्रमो गोचरत्वाभावः । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणै-
 त्वन्याय्यकालपनेति सूत्राणि अन्यथा नेतव्यानीत्याह ॥ सूत्राणीति ॥
 पूर्वमीक्षतेः संशयाभावात् इति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्यु-
 क्तम् । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात् संशयोऽस्ती-
 त्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणासिद्धान्तयुक्त्यभावेन पू-
 र्वपक्षयति ॥ पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे स-
 गुणोपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणप्रमितिः फलं वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः
 श्रुत्यादिसङ्गतयः स्फुटा एव, सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं
 लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति विकारोऽवयवः प्रायापत्तिरिति अवयवक्रमस्य
 बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः । अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन

ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् । विकार-
शब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् । विकारशब्देनावयव-
शब्दोऽभिप्रेतः, पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्र-
धानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं तस्य परिहारो वक्त-
व्यः । अत्रोच्यते नायं दोषः प्राचुर्यादप्यवयव-
शब्दोपपत्तेः । प्राचुर्यं प्रायापत्तिरवयवप्रायवच-
नमित्यर्थः । अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पु-
च्छान्तेषु अवयवेषूकेष्वानन्दमयस्यापि शिर-
आदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या
ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह नावयवविवक्षया यत्का-
रणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थि-
तम् । “तद्वेतुव्यपदेशाच्च” । सर्वस्य च विकार-

कल्प्यन्ते नात्र तात्पर्यमस्ति, तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यन-
न्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तं तस्यान-
न्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ तद्वेतुव्यपदेशाच्च ॥ तस्य
ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमय-
स्य जीवस्य कार्यत्वात् प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । मान्त्र-
वर्णिकमेव च गीयते “ब्रह्मविदाप्नोति परं”मिति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरु-
क्ता यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते ब्र-
ह्मपदसंयोगात्, नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । नेतरोऽनुपपत्तेः । इतर
आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः सर्वलघुत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । भे-
दव्यपदेशाच्च । अयमानन्दमयो ब्रह्मरसं लब्ध्वानन्दी भवतीति, भेदो-
क्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चम-

जातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यप-
दिश्यते “इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च” इति न
च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्य-
या वृत्त्याऽवयव उपपद्यते । अपराण्यपि सूत्रा-
णि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण
उपपादकानि द्रष्टव्याणि ॥ १९ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

इदमाम्नायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिर-
ण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश
आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कर्प्या-

स्थानस्थत्वात् भृगुवल्लीस्थानन्दवदित्याशङ्क्याह । “कामाच्च नानु-
मानापेक्षा” काम्यत इति काम आनन्दः तस्य भृगुवल्लीयां पञ्चम-
स्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या, विका-
रार्थकमयद्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्मात्र वैयं स्या-
दित्याशङ्क्याह । “अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति” । गुहानिहित-
त्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यहमेव परं ब्र-
ह्मेति प्रबोधवत् आनन्दमयस्य यदा हीति शास्त्रे ब्रह्मभावं शास्ति, अ-
तो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह ॥ अपरा-
ण्यपीति ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ अथ
य इति ॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्मयो ज्योतिर्विकारः, पुरुषः
पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह ॥ हिरण्येति ॥ प्रणखो
नखाग्रं तेन सहेत्यभिधवावाङ् । नेत्रयोर्विशेषमाह ॥ तस्येति ॥ क-
पेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा

सं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स ए-
ष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित, उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद” इत्यधिदैवतम् । अथा-
ध्यात्मम् “अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते”
इत्यादि । तत्र संशयः । किं विद्याकर्मातिशयव-
शात् प्राप्नोत्कर्षः कश्चित् संसारी सूर्यमण्डले च-
क्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किं वा नित्यसिद्धः
परमेश्वर इति । किंतावत् प्राप्तं संसारीति, कुतः,
रूपवत्त्वश्रवणात् । आदित्यपुरुषे तावद्विरण्य-
श्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतं, अक्षिपुरुषेऽपि तदे-
वातिदेशेन प्राप्यते “तस्यैतस्य तदेव रूपं यद-
मुष्य रूपम् इति । न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं यु-
क्तं “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इति श्रु-
दीप्तिमदेवं तस्य पुरुषस्याक्षिणि सद्योविकसितरक्ताभोजनयन इ-
त्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपं चोक्त्वा नाम करोति ॥
॥ तस्योदिति ॥ उन्नाम निर्वक्ति ॥ स इति ॥ उदित उद्गतः सर्वपा-
प्मास्पृष्ट इत्यर्थः । उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह ॥ उदेति हेति ॥ देव-
तास्थानम् आदित्यमधिकृत्योपास्त्युक्तयनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्या-
पि तदुक्तिरित्याह ॥ अथेति ॥ पूर्वत्र ब्रह्मपदभानन्दमयपदमानन्द-
पदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादि बहुप्रमाणवशान्निर्गुणनिर्णयवद्भूषव-
त्त्वादिबहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्मय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्ग-
त्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति ॥
॥ संसारीति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोर्जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलं, अक्षि-

तेः । आधारश्रवणाच्च “य एषोऽन्तरादित्ये य ए-
षोऽन्तरक्षिणि” इति । न त्वनाधारस्यं स्वमहि-
मप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उ-
पदिश्येत “स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे
महिम्नि” इति “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः”
इति च श्रुती भवतः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च “स ए-
ष ये चामुष्मात् परांचो लोकास्तेषां चेष्टे देव-
कामानां च ” इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा
“स एष चैतस्मादवींचो लोकास्तेषां चेष्टे मनु-
ष्यकामानां च” इत्यक्षिपुरुषस्य । न च परम-
ेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तं “एष सर्वेश्वर एष
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां
लोकानामसम्भेदाय” इत्यविशेषश्रुतेः । तस्मा-
न्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः परमेश्वर इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः,
अन्तस्तद्वर्माणपदेशात् , इति “य एषोऽन्तरादित्ये

णीत्याधारश्रवणाच्च संसारीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह ॥ स एष इति ॥
आदित्यस्थः पुरुषः, अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषामी-
श्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्मादक्ष्णोऽधस्त-
ना ये लोका ये च मनुष्यकामा भोगास्तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते ।
अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः ।
भूताधिपतिर्यमः, भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव । किञ्च जलानामसङ्करा-
य लोके विधारको यथा सेतुरेवमेषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा-

य एषोऽन्तरिक्षिणि” इति च श्रूयमाणः पुरुषः स परमेश्वर एव न संसारी कुतः । तद्वर्मोपदेशात् । तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टास्तद्यथा “तस्योदिति नाम” इति श्रावयित्वा “अस्यादित्यपुरुषस्य नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति, तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” इति । सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहतपाप्मा” इत्यादौ । तथा “चाक्षुषे पुरुषे सैव ऋक् तत् साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म” इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति, सा च परमेश्वरस्योपपद्यते सर्वकारणत्वात् सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यश्या-

हेतुत्वात् सैतुरेष एव, अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे ॥ य ए इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयं, तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवच्चं निष्फलं ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च सर्वपापासङ्गित्वं सर्वात्मैकत्वं तु सफलं जीवे नेतुमशक्यं चेति प्रबलं च “न ह वै देवान् पापं गच्छति” इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति वाच्यम्, श्रुतेरधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फलास्पर्शे वा तात्पर्यात् तेषां साञ्चितपापाभावे “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती”ति अयोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति ॥ सार्वार्थ्यमाह ॥ तथेति । अत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषः पुरुष उच्यते ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः ॥ उ

द्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके
चाध्यात्ममनुक्रम्याह तस्यर्क् साम च गेष्णा-
वित्यधिदैवतं तथाध्यात्ममपि “यावमुष्य गेष्णौ
तौ गेष्णौ” इति। तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते
“तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं त्वेव ते गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयः” इति च लौकिकेष्वपि गा-
नेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति । तच्च परमेश्वर-
परिग्रहे घटते ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवन् ॥

इति भगवद्गीतादर्शनात् लोककामेशितृत्वमपि

कथं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात् साम स्तोत्रम् उक्थादन्यच्छस्त्रमृगु-
च्यते, यजुर्वेदो यजुः, ब्रह्म त्रयो वेदा इत्यर्थः ॥ पृथिव्यग्न्याद्या-
त्मक इति ॥ अधिदैवतमृक् पृथिव्यन्तरिक्षयुनक्षत्रादित्यगतं शुल्कभा-
रूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता, साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगताति-
रुष्णरूपमुक्तं पञ्चविधम् । अध्यात्मं तु ऋग्वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिस्थ-
शुक्लभारूपा चतुर्विधा, साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनील-
रूपं चतुर्विधमुक्तम् । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः ॥ तस्ये-
ति ॥ यौ सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ गेष्णावमुष्यादित्यस्थस्य तावेवा-
क्षिस्थस्य गेष्णौ पर्वणीत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः ।
सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह ॥ तद्य इति ॥ तत्तत्र लोके धनस्य सनि-
र्लाभो येषां ते धनसनयो विभूतिमन्त इत्यर्थः । ननु लोके राजानो गी-
यन्ते नेश्वर इत्यत आह ॥ यद्यदिति ॥ पशुविज्ञादिर्विभूतिः, श्रीः

निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति । यत्तूक्तं
हिरण्यश्मश्रुतिरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपप-
द्यते इत्यत्र ब्रूमः, स्यात् परमेश्वरस्यापीच्छाव-
शान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ।

माया त्वेषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां द्रष्टुमर्हसि ॥

इति स्मरणात् । अपि च यत्र तु निरस्तसर्व-
विशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते भवति तत्र शा-
स्त्रं “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” इत्यादि ।
सर्वकारणत्वात् विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः
परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते “सर्वकर्मा स-
र्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिना, तथा
हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति । यद-
प्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इत्यत्रोच्यते स्वम-
हिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो
भविष्यति सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत् सर्वा-

कान्तिः । ऊर्जितत्वं बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं मदंश एवेति त-
द्गानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः निरङ्कुशमनन्याधीनं, एसा विचित्ररूपा मूर्ति-
र्माया विकृतित्वान्माया मया सृष्टेत्यर्थः । यदुक्तमशब्दमित्यादिवाक्यं
तत् ज्ञेयपरमित्याह ॥ अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुतस्तत्राह ॥ सर्व-
ति ॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते तत्रेत्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्त्यरूप-
वत्त्वं सर्वकर्मेत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना । मर्यादावदैश्वर्य-

न्तरत्वोपपत्तेः । ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्याध्या-
त्माधिदैवतविभागापेक्षमुपासनार्थमेव, तस्मा-
त्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तररूपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति च आदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो
जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी “य आदित्ये ति-
ष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादि-
त्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आ-
त्माऽन्तर्याम्यमृतः” इति श्रुत्यन्तरे भेदव्यपदे-
शात् । तत्र त्वादित्यादन्तरो यं आदित्यो न वे-
देति वेदितुरादित्यात् । विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्त-
र्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते स एवेहाप्यन्तरादित्ये

मीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरीति ॥ ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्माधिदैवतध्या-
नयोर्विभागः पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमि-
त्यर्थः ॥ २० ॥ ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणो
ब्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याह ॥ भेदेति ॥ आदित्यजी-
वादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादित्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थ-
माह ॥ अस्तीति ॥ आदित्ये स्थितरश्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इ-
ति । जीवं निरस्यति ॥ यमिति ॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्रा-
ह ॥ यस्येति ॥ अन्तर्यामिपदार्थमाह ॥ य इति ॥ तस्यानात्मत्व-
निरासायाह ॥ एष त इति ॥ ते तव स्वरूपमित्यर्थः, आदित्यान्त-
रत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात् पर एवादित्यादिस्थानक उद्धी-

पुरुषो भवितुमर्हति श्रुतिसामान्यात् । तस्मात्
परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥

इदमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरि-
त्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं
यन्त्याकाशो त्येवैभ्यो ज्यायान्नाकाशः परायण-
म्” इति । तत्र संशयः । किमाकाशशब्देन परं ब्र-
ह्मभिधीयते, उत भूताकाशमिति । कुतः संश-
यः । उभयत्र प्रयोगदर्शनात् । भूतविशेषे तावत्
सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि
क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते, यत्र वाक्यशेषवशा-
दसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति
यथा “यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्” इति,
“आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा त-
द्ब्रह्म” इति चैवमादौ, अतः संशयः । किं पुनरत्र यु-

थे उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां
पापस्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनं, इह त्वाकाशपदश्रु-
तिः लिङ्गाद्वलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह ॥ आकाशस्तल्लि-
ङ्गादिति ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ शालावत्यो ब्राह्म-
णो जैवलिं राजानं पृच्छति, अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य च क आधार

क्तं भूताकाशमिति, कुतः, तद्वि प्रसिद्धतरेण प्रयो-
गेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति । न चायमाकाशशब्द-
उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुं, अनेकार्थत्व-
प्रसङ्गात् । तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो
भवितुमर्हति । विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सद्-
शमाकाशेन ब्रह्म भवति, न च मुख्यसम्भवे गौ-
णोऽर्थो ग्रहणमर्हति, सम्भवति चेह मुख्यस्यैवा-
काशस्य ग्रहणम् । ननु भूताकाशपरिग्रहे वा-
क्यशेषो नोपपद्यते “सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
नि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इत्यादिः । नैष
दोषो भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण. कारण-
त्वोपपत्तेः । विज्ञायते हि “तस्माद्वा एतस्मादा-
त्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोर-
ग्निः” इत्यादि । ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूता-
न्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि, तस्मा-
दाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमित्येवं प्राप्ते
ब्रूमः, आकाशस्तल्लिङ्गात् । आकाशशब्देनेह ब्र-

इति । राजा ब्रूते आकाश इति हेति ॥ यंदेष आकाश इत्यानन्दत्व-
स्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम् । आकाशो वै नाम-
त्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वहिता उत्पत्तिस्थितिहेतुः,
ते नामरूपे, यदन्तरा यस्माद्भिन्ने यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स इति वा-
र्थः । अत्र पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मात्मना

ह्यणो ग्रहणं युक्तम् । कुतः । तल्लिङ्गात् । परस्य हि
 ब्रह्मण इदं लिङ्गं “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
 आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” इति । परस्माद्ब्र-
 ह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा । न-
 नु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्-
 शितम् । सत्यं दर्शितम् । तथापि मूलकारस्य ब्र-
 ह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं सर्वाणी-
 ति च भूतविशेषणं नानुकूलं स्यात् । तथा “आ-
 काशं प्रत्यस्तं यन्ति” इति ब्रह्मलिङ्गं “आका-
 शो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्” इति
 च जायस्त्वपरायणत्वे ज्यायस्त्वं त्यनापेक्षिकं
 परमात्मन्येवैकस्मिन्नान्नातं “ज्यायान् पृथि-
 व्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान्दिवो ज्याया-
 नेभ्यो लोकेभ्यः” इति, तथा परायणत्वमपि प-
 रमकारणत्वात् परमात्मन्येवोपपन्नतरम् । श्रु-

इति फलम् उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयोक्तेरापादं श्रुत्यादि-
 सङ्गतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वात्
 एवकारश्रुतिबाधः । सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सङ्कोचः स्या-
 दित्याह ॥ सत्यं दर्शितमिति ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव
 सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं
 स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह ॥ त-
 था आकाशमित्यादिना ॥ रातेर्धनस्य दातुः । रातिरिति पाठे बन्धु-

तिश्च भवति “विज्ञानं मानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः प-
रायणम् । इति । अपि चान्तवत्त्वदोषेण शाला-
वत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वक्तुं कामेन
जैवलिनाऽऽकाशः परिगृहीतः, तच्चाकाशमुद्गीथे
सम्पाद्योपसंहरति “स एष परो वरीयानुद्गीथः
स एषोऽनन्तः” इति, तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिङ्गम् ।

यत् पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतः

रित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ
राजा चेति त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः किमुद्गीथस्य पं-
रायणमिति । तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गी-
थस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो
निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शा-
लावत्यस्य पक्षं “मन्तवद्दै किल ते शालावत्य सामे”ति राजा निन्दित्वा-
नन्तमेवाकाशं वक्ति भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोषतादवस्थादित्यर्थः ।
नन्वाकाशोऽनन्त इति नं श्रुतम् इत्याशङ्क्याह ॥ तं चेति ॥ उद्गीथं
आकाश एवेति सम्पादनात् उद्गीथस्यानन्तत्वादिकं न स्वत इति भा-
वः । स उद्गीथावयव उँकार एष आकाशात्मकः परः रसतमत्वादि-
गुणैरुत्कृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ पर इति
अव्ययं सकारान्तं वा, परः कृत्स्नमिति प्रयोगात् । परश्चासौ वरेभ्यो-
ऽतिशयेन वरः परोवरीयान् इत्यर्थः । प्राथम्यात् श्रुतित्वाच्चाकाशश-
ब्दो बलीयानित्युक्तं स्मारयति ॥ यत् पुनरिति ॥ एवकारसर्वशब्दा-
नुगृहीतानन्त्यादिषडुलिङ्गानामनुग्रहाय “त्यजेदेकं कुलस्यार्थे” इति
न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ आकाशप-
दाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन बोधितम् ।

प्रतीयत इति अत्र ब्रूमः, प्रथमतः प्रतीतमपि
 सद्वाक्यशेषगतान् ब्रह्मगुणान् दृष्ट्वा न परिगृ-
 ह्यते । दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः “आ-
 काशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” इत्यादौ । तथा-
 कांशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते
 “ऋचोअक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि
 विश्वे निषेदुः” “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या प-
 रमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” “ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म खं
 पुराणम्” इति चैवमादौ । वाक्योपक्रमेऽपि व-
 र्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता
 ब्रह्मविषयत्वावधारणा । “अग्निरधीतेऽनुवाकम्”
 इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणव-
 कविषयो दृश्यते । तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति
 सिद्धम् ॥ २२ ॥

तत्र युक्तिमाह ॥ दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदादौणाथस्य ब्रह्मणोऽपि
 प्रथमप्रतीतिरस्ति तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति
 भावः । अक्षरे कूटस्थे व्योमन् व्योम्नि ऋचो वेदाः सन्ति प्रमाणत्वेन
 यस्मिन्क्षरे विश्वे देवा अधिष्ठिता इत्यर्थः । ॐकारः कं सुखं ब्रह्म खं
 व्यापकमित्युपासीत श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह ॥ खं पुराणमिति ॥ व्या-
 प्यनादि ब्रह्मेत्यर्थः । कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति छान्दोग्यं, ॐ खं ब्रह्म खं पु-
 राणमिति बृहदारण्यकमिति भेदः । किं च तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं
 नेयं यत्र तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमि-
 त्याह ॥ वाक्येति ॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युप-

अतएव प्राणः ॥ २३ ॥

“उद्गीथे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वाय-
त्ता” इत्युपक्रम्य श्रूयते “कतमा सा देवतेति
प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
नि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सै-
षा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” इति । तत्र संशय-
निर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ; “प्राणबन्धनं हि सो-
म्य मनः प्राणस्य प्राणम्” इति चैवमादौ ब्र-
ह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते, वायुविकारे तु प्र-
सिद्धतरो लोकवेदयोरत इह प्राणशब्देन कंठर-
स्योपादानं युक्तमिति भवतिसंशयः । किं पुन-

संहरति ॥ तस्मादिति ॥ २२ ॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवा-
क्येऽतिदिशति ॥ अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थमु-
द्गीथ इति भाष्यपदम् उद्गीथप्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः । कश्चिद्विश्वा-
कायणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनु-
गताध्यानार्थं तां चेद्देवतामज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मू-
र्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ कतमा सा देवतेति
उत्तरम् ॥ प्राण इति ॥ प्राणमभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते त-
मभिलक्ष्योज्जिहते उत्पद्यन्त इत्यर्थः । अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संश-
यादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति ॥ प्राणेति ॥ मनोऽपाधिको जीवः,
प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति प्राणस्य वायोः प्राणं प्रेरकं
तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पूर्वेण गता-

रत्र युक्तं वायुविकारस्य प्रञ्चवृत्तेः प्राणस्योपा-
दानं युक्तम् । तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इ-
त्यर्वाचाम । ननु पूर्ववदिहापि तल्लिङ्गात् ब्रह्मण-
एव ग्रहणं युक्तमिहापि हि वाक्यशेषे भूतानां
संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं कर्म प्रतीयते । न, मु-
रुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् ।
एवं त्याग्न्यावते “यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं
तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं म-
नः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते”
इति । प्रत्यक्षञ्चैतत् स्वापकाले प्राणवृत्तावप-
रिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते, प्र-
बोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीति । इन्द्रियसार-
त्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसं-
वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः । अपि चादित्योऽ-

र्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते ॥ ननु पूर्ववदिति ॥ अधिका-
शङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह ॥ न मुख्येऽपी-
ति ॥ तर्हि तदा चक्षुरप्येतीति एवम्प्रकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वे-
न्द्रियाणां प्राणे लयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिपादकवा-
क्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह ॥ इन्द्रियसारत्वादिति ॥ “इत्यस्य
शेष रसः,” इति श्रुतेः इन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूता-
नां साराणि तेषां लयायुक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्य-
शेषोपपत्तिरित्यर्थः । अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह ॥ अपि

ब्रह्मोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्रा-
णस्यानन्तरं निर्दिश्येते, न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति
तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं
प्राप्ते सूत्रकार आह । “अतएव प्राण” इति । त-
ल्लिङ्गादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टमत एव तल्लिङ्गात् प्रा-
णशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति, प्राणस्यापि
हि ब्रह्मलिङ्गसम्बन्धः श्रयते “सर्वाणि ह वा इ-
मानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रणमभ्यु-
ज्जिहते” इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्प-
त्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ।
ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्श-
नमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति । अत्रो-
च्यते । स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां
प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते, न सर्वेषां भूता-
नाम् इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवा-
विष्टानां भूतानां “सर्वाणि ह वा इमानि भूता-

चेति ॥ उद्गातृप्रतिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चा-
कायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्येते आदित्य इति होवाच अन्नमिति हो-
वाचेति श्रुतावित्यर्थः । सामान्यं सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रु-
त्या मुख्यप्राणनिर्णये तद्वृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धा-
न्ते ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्ग-
तिरिति विभागः भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्म-

नि” इति श्रुतेः । यदाऽपि भूतश्रुतिः महाभूत-
विषया परिगृह्यते तदापि ब्रह्मलिङ्गत्वमविरुद्ध-
म् । ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबो-
धयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः “यदा
सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन् प्राण ए-
वैकधा भवति तदैवं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्ये-
ति” इत्यत्र तत्रापि तल्लिङ्गात् प्राणशब्दं ब्रह्मैव ।
यत् पुनरन्नादित्यसन्निधानात् प्राणस्याब्रह्मत्व-
मिति तदयुक्तं वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्र-
ह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्या-
किञ्चित्करत्वात् । यत् पुनः प्राणशब्दस्य पञ्च-
वृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं तदाकाशशब्दस्येव प्रतिवि-

कं कार्यमात्रं तस्य लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्तावित्युक्ता भूतशब्द-
स्य रूढार्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह ॥ यदापीति ॥
भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्या श-
ङ्कते ॥ नन्विति ॥ अथ यदा सुषुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकीभवति
तदा एनं प्राणं सविषया वागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्व-
सर्वलयाधारत्वलिङ्गान्नमुख्यः प्राण इत्याह ॥ तत्रापीति ॥ वाक्यान्त-
रसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह ॥ तदयुक्तमिति ॥
एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः तस्य बलं तद्वत्तं लिङ्गं तेनेत्यर्थः । प्राणमेवे-
त्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म
लक्ष्यमित्याह ॥ तदाकाशशब्दस्येवेति ॥ वृत्तिरुत्तामुदाहरणं सं-

धेयम्। तस्मात् सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राण-
स्य ब्रह्मत्वम्। अत्र केचिदुदाहरन्ति “प्राणस्य-
प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति च तदयु-
क्तं शब्दभेदात् प्रकरणाच्च संशयानुपपत्तेः। यथा
पितुः पितेति प्रयोगे अन्यः षष्ठीनिर्दिष्टात्प्रथमा-
निर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत् प्राणस्य
प्राणमिति शब्दभेदात् प्रसिद्धात् प्राणादन्यः
प्राणस्य प्राणम् इति निश्चीयते। न हि स एव
तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति। यस्य च प्रकरणे
यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि स एव तत्र प्रकर-
णनिर्दिष्ट इति गम्यते। यथा ज्योतिष्टोमाधिकारे
“वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्यो-
तिः शब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति तथा परस्य
ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणबन्धनं हि सोम्य मन” इति
श्रुतेः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगम-
येदतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम्।
प्रस्तावदेवतायान्तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया
उपपादिताः ॥ २३ ॥

ज्योतिश्चरणाभिधाता ॥ २४ ॥

इदमामनन्ति “अथ यदतः परा दिवो ज्योति-
शयाभावेनायुक्तमित्याह ॥ अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं

दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमे-
षु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे-
ज्योतिः” इति। तत्र संशयः । किमिह ज्योतिः
शब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते किंवा पर
आत्मेति अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य त-
ल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम्, इह तल्लिङ्गमेवास्ति
नास्तीति विचार्यते । किं तावत् प्राप्तम्, आ-
दित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इ-
ति। कुतः। प्रसिद्धेः, तमो ज्योतिरिति हीमौ श-
ब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्वविषयौ प्रसिद्धौ । चक्षुर्दृ-
त्तेर्निरोधकं शार्वरदिकं तम उच्यते तस्या एवा-

प्रपञ्चयति, ॥ यस्य चेति ॥ २३ ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ छा-
न्दोग्यमेवोदाहरति ॥ इदमिति ॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्यानन्त-
र्योर्थोऽथशब्दः । अतो दिवो ब्रुलोकात् परः परस्ताद्यत् ज्योतिर्दीप्यते
तद्यदिदमिति जाठराग्नावध्यस्यते। कुत्र दीप्यते तत्राह ॥ विश्वत इति ॥
विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्ते-
षूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्वसंसारमण्डलातीतं परं
ज्योतिरिदमेव यदेहस्थमित्यर्थः । अस्य पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदा-
हरणसङ्गतिमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मालिङ्गाभावे-
ऽपि “पादोऽस्येति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति पादसङ्गतिः ।
पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । नन्वज्ञानत-
मोविरोधित्वात् ब्रह्मपि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह ॥
चक्षुरिति ॥ शर्वर्या रात्रौ भवं शार्वरं नीलमिति यावत्, अनेनावर-

नुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिस्तथा दीप्यते, इ-
तीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा । न हि
रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमह-
ति । द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च, न हि चराचरबीजस्य
ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता, कार्य-
स्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्
परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणम् । ननु कार्य-
स्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् द्युमर्या-
दावत्त्वमसमञ्जसम् अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः
प्रथमजम् । न, अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजना-
भावादिति । इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति
चेत्, न, प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरूपा-
स्यत्वदर्शनात् । “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां क-

कत्वाद्वूपवत्त्वाच्च कुड्यवद्भाव रूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योतिः-
श्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह ॥ तथेत्यादिना ॥ भास्वररूपात्मिका दीप्ति-
स्तेजस एवलिङ्गमित्याह ॥ नहीति ॥ मास्तु मर्यादित्याशङ्क्य श्रुतत्वा-
न्मैवमित्याह ॥ परो दिव इति ॥ मर्यादां ब्रूत इति शेषः । ब्रह्मवत्
कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति ॥
नन्विति ॥ एकदेशो ब्रूते ॥ अस्त्विति ॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदती-
न्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अध्ययनविध्यु-
पात्तश्रुतेर्निष्फलं वस्तु नार्थ इत्याक्षेप्ता ब्रूते ॥ नेति ॥ ध्यानं फलमि-
त्याशङ्क्य निष्फलस्य कापि ध्यानं नास्तीत्याह ॥ इदमेवेत्यादिना ॥

रवाणि” इति चाविशेषश्रुतेः। न चात्रिवृत्कृतस्या-
पि तेजसोद्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्, अस्तु तर्हि त्रिवृ-
त्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिःशब्दम्। ननक्तमर्वागपि
दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति, नैष दोषः
सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति
उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते, न
तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पनाभा-
गिनी। “सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु” इति
चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्यं ज्योतिषि उपपद्यतेत-
राम्, “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्यो-
तिः” इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिर-

प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकम् अत्रिवृत्कृतं, तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमु-
क्त्वा तदेव नास्तीत्याह ॥ तासामिति ॥ तेजोऽबन्धानां देवतानामेकै-
कान् द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभाग-
योर्निक्षिप्य तच्चिगुणरज्जुवच्चिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेनस्त्यत्रिवृ-
त्कृतं किञ्चिदित्यर्थः। किञ्चात्र यदतः पर इति यच्छब्देनान्यतः प्रसि-
द्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूयते। न चात्रिवृत्कृतस्य तस्य तत् कचित् प्र-
सिद्धमित्याह ॥ न चेति ॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षी ब्रू-
ते ॥ अस्तु तर्हि ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्या-
दितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः
स एव कौक्षेये ज्योतिषि उपास्यते तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः। ब्रह्मणो-
ऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह ॥ न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य नि-
रवयवस्य विशेषेऽति दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पनाभागे-

ध्यस्यमानं दृश्यते । सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा
भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिर एकं हि शिर
एकमेतदक्षरम्” इति कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः
प्रसिद्धमब्रह्मत्वं “तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिः”
इति चौण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् “तदेत-
त् दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत” इति च श्रुतेश्चक्षु-
ष्यः श्रुतो भवति, य एवं वेदेति चरूपफलश्रव-
णादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमि-
ष्यते । न चान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणा-
काशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् । न च पूर्वस्मि-
न्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं
सर्वं भूतम्” इति छन्दोनिर्देशात् । अथापि कथ-

नीयुक्ता न त्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं
तत्राह ॥ सारूप्येति ॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः
शिरोदृष्टिः श्रुता तथा जाठराग्नावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति
जडज्योतिष्ट्वं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्पर्शनेनौष्ण्यज्ञानं प्रसिद्धं सै-
षा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णापिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रु-
तिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तदेतदिति ॥ ज्योति-
रित्यर्थः । चक्षुष्यश्चक्षुर्हितः सुन्दरः, श्रुतो विख्यातः । न चान्यदपी-
ति ॥ ब्रह्मालिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः । ननु त्रिपादस्यामृतं दि-
वीति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशङ्क्याह ॥ न
चेति ॥ ननु सर्वात्मकत्वामृतत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह ॥ अथा-
पीति ॥ कथञ्चिच्छन्दोद्गारेत्यर्थः । दिवि दिव इति विभक्तिभेदान्न

श्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात्, एव-
मपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति तत्र हि “त्रि-
पादस्यामृतं दिवि” इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रू-
यते, अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” इति द्यौ-
र्मर्यादात्वेन । तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्य-
मित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् ।
कुतः, चरणाभिधानात्, पादाभिधानादित्यर्थः ।
पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं “तावा-
नस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य
सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इत्यनेन

प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । प्रकृतेर्जातं प्राकृतं कार्यमित्यर्थः । आचारं नि-
रस्यति ॥ पादेति ॥ गायत्री वा इदं सर्वं भूतं वाग्वै गायत्री येयं
पृथिवी यदिदं शरीरं यदस्मिन् पुरुषे हृदयमिमे प्राणा इति भू-
तवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षडभिरक्षरैश्चतुष्पदा गा-
यत्रीति । यदुक्तं तावान् तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चोऽस्य गायत्र्यनुग-
तस्य ब्रह्मणो महिमा विभूतिः, पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः, अतः प्रपञ्चा-
ज्यायानधिकः । आधिक्यमेवाह ॥ पाद इति ॥ सर्वं जगदेकः पादो-
ऽशः “विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इति स्मृतेः ।
अस्य पुरुषस्य दिवि स्वप्रकाशस्वरूपे त्रिपादमृतरूपमस्ति, दिवि
सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति, कल्पिताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्त-
मस्तीत्यर्थः । यथा लोके पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति
बोधनार्थं त्रिपादमृतमित्युक्तं न त्रिपाच्चं विवक्षितमिति म-
न्तव्यं । अतः पर इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववा-

मन्त्रेण । तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्यु-
सम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धात्नि-
र्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते । तत् परित्यज्य प्राकृ-
तं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्र-
सज्येयाताम् । न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मा-
नुवृत्तिः, परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनु-
वर्तिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्र-
तिपत्तव्यम् । यत्तूक्तं “ज्योतिर्दीप्यते” इति च
एतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं
दोषः, प्रकरणात् । ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्द-
योरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपल-
क्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्त-

क्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ तत्रेति ॥ ननु यदाग्नेयोऽष्टाक-
पाल इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह ॥ तत्परि-
त्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या यदो-
ऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितं, इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्ब-
न्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयायत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि
स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह ॥ न केवलमिति ॥
सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपर-
मित्यर्थः ॥ प्रकरणादिति ॥ प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपा-
दत्वादिक्लृप्त्यर्थः । अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबोधो न युक्त इति
निरस्तं ॥ अविशेषत्वादिति ॥ ब्रह्मव्यावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन ते-
जसा चैतन्मेनेद्धः प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति तं बृहन्तमवेद-

पति तेजसेद्वः” इति च मन्त्रवर्णात् । यद्वा नायं
ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्दृतेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते।
अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषा-
स्ते मनोज्योतिर्जुषताम्” इति चातस्माद्यद्यत् क-
स्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिःशब्देनाभिधीयते ।
तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तज-
गदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिःशब्दः । “तमे-
व भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भाति” “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते
अमृतम्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । यदप्युक्तं द्युम-
र्षादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति, अ-
त्रोच्यते, सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्र-
देशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते । ननु क्तं निष्प्रदे-
शस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इ-

विन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यङ्गी-
कृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह ॥ यद्देति ॥ गा-
ष्ठान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः ।
“आज्यं जुषतां पिबतां मनो ज्योतिःप्रकाशकं भवति” इत्याज्यस्तु
तिः । यथा गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति तथा सर्वस्य स्व-
निष्ठं भानं स्यादित्यत आह ॥ तस्य भासेति ॥ तत्कालामवाच्छिन्नं
ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूतमायुरमृतमिति च देवा उपासत इ-
त्यर्थः । ज्योतिषोऽग्निस्त्वत् द्युमर्षादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्म-

ति। नायं दोषः, निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधि-
विशेषसम्बन्धात् प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः ।
तथा त्यादित्ये चक्षुषि हृदये इति प्रदेशविशेषस-
म्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते, एतेन वि-
श्वतः पृष्ठेष्वित्याधारबहुत्वमुपपादितम् । यद-
प्येतदुक्तम् औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये
कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात् परमपि दिवः
कार्यं ज्योतिरेवेति तदप्ययुक्तम्, परस्वापि ब्रह्म-
णो नामादिप्रतीकत्ववत् कौक्षेयज्योतिः प्रतीक-
त्वोपपत्तेः । “दृष्टञ्च श्रुतञ्च इत्युपासीत” इति तु
प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति । यद-
प्यल्पफलश्रवणान्नं ब्रह्मेति तदप्यनुपपन्नम् । न
हि इयते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियतेनेति नियमे
हेतुरस्ति । यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं
ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष
इत्यवगम्यते । यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रती-

णो युक्तमित्याह ॥ अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः, आ-
रोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह ॥ परस्या-
पीति ॥ भविष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । तं यथा यथोपासते त-
था फलं भवतीति श्रुतेरित्याह ॥ न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपा-
स्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह ॥ यत्र हीति ॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः ।
ध्येयं तु नाऽनेत्याह ॥ यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमतीत्य-

कविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते तत्र संसार-
 गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते “अन्ना-
 दो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद” इत्याद्यासु
 श्रुतिषु । यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्र-
 ह्मलिङ्गमस्ति तथापि पूर्वस्मिन् वाक्ये दृश्यमानं
 ग्रहीतव्यं भवति । तदुक्तं सूत्रकारेण ज्योतिश्चर-
 णाभिधानादिति । कथं पुनः वाक्यान्तरगतेन
 ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिःश्रुतिः स्वविषयात् प्र-
 च्याव्य शक्या व्यावर्तयितुम् । नैष दोषः । “यद-
 तः परो दिवो ज्योतिः” इति प्रथमतः पठितेन य-
 च्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञाय-
 माने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन प-
 रामृष्टे सति अर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मवि-
 षयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रति-
 पत्तव्यम् ॥ २४ ॥

न्नादः, अन्नस्यासमन्ताद्वाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति वसुदान इ-
 ति गुणविशेषसम्बन्धं यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति ना-
 म्ना वागुत्तमा मनो वा प्रतीकं वाचोभूय इति प्रतीकविशेषध्यानश्रुति-
 संग्रहार्थमाद्यपदं सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ अथ
 प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह ॥ नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसा-
 मर्थ्येन स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्वत्त्वेन परामृष्टे सती-
 तियोजना । अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । छन्दोऽभिधानाद्-

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतो-
ऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभि-
हितमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं कि-
ञ्च” इति गायत्र्याख्यस्य छन्दसोऽभिहितत्वा-
दिति तत् परिहर्तव्यम् । पुनश्छन्दोऽभिधानान्न
ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावत् “तावा-
नस्य महिमा” इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म द-
र्शितं । नैतदस्ति । “गायत्री वा इदं सर्वं” इति
गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदय-
वाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय “सैषा चतुष्पदा षड्वि-
धा गायत्री” तदेतदृचाभ्यनूक्तं “तावानस्य म-
हिमा” इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गाय-
त्र्यामुदाहृतो मंत्रः कथमकस्माद्ब्रह्मचतुष्पादभि-
दध्यात् । योऽपि तत्र “यद्वै तत् ब्रह्म” इति ब्रह्म-
शब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वात् छन्दोविषय
एव । “य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद” इत्यत्र हि

ह्यप्रकृतं नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति ॥ कथमिति ॥ शंकां साधयति
॥ नैतदित्यादिमा ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातं ॥ य एता-
मेवमिति ॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्यामेव मुक्तरीत्या यः कश्चिद्देव त-
स्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा च वेदोक्तं गायत्र्यां

वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते । तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् । नैष दोषः । तथा चेतोऽर्पणनिगद्यत्, तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते “गायत्री वा इदं सर्वं” इति । न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति । तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म निर्दिष्टं, तदिह “सर्वं” इत्युच्यते । यथा “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति । कार्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः । “तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” । इत्यत्र, तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते “एतं त्वेव बब्रूचा महत्युक्थे मीमां-

ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः ॥ गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां बीजमनुपपत्तिमाह ॥ न ह्यक्षरेति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह ॥ कार्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति वाच्यं स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथा हि दर्शनमिति सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बब्रूचा ऋग्वेदिनो महत्युक्थे शस्त्रे तदनुगतमुपासते । एतमेवाग्निरहस्ये तमेतमग्निरित्यध्वर्यवं उपासत इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते । एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रते क्रतौ उपासते, इति तैत्तिरीयके दृष्टमित्यर्थः । गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्या-

सन्ते एतमग्रावध्वर्यव एतं महाव्रते छन्दोगाः”
इति । तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्
वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं, तदेव ज्योतिर्वाक्ये-
ऽपि परामृश्यते, उपासनान्तरविधानाय । अपर
आह साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते
संख्यासामान्यात् यथा गायत्री चतुष्पदा षड-
क्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् । तथाऽन्यत्रापि
छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामा-
न्यात् प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा “ते वा एते
पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तः तत्कृतं” इत्युपक्र-

ह ॥ अपर इति ॥ साक्षादेव वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत् पूर्वं तू-
पास्यतया गायत्रीपदेनाजहलक्षणया गायत्री ब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते ।
न च गायत्री सर्वमित्यन्वयासम्भवः । घटो रूपीति पदार्थैकदेशे
व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने
सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा च सूत्रे सिद्धान्तभागस्या-
यमर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पाच्चगुणसामान्याच्चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते
येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव निगदात्, अभिधाना-
त्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना तथा हि दर्शनमिति शेषं
व्याचष्टे ॥ तथेति ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वा-
यौ लीयन्ते । अध्यात्मं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसि प्राणमपि यन्तीत्युक्तं
ते वा एते पञ्चान्ये आधिदैविकाः, पञ्चान्ये आध्योत्मिकास्ते मिलि-
त्वा दशसंख्याकाः सन्तः कृतमित्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्रेताद्वापर-
कलिसंज्ञकानि चत्वारि यूतानि क्रमेण चतुरङ्गत्र्यङ्गद्व्यङ्गैकाङ्गानि त-

म्याह “सैषा विराडन्नादिनी” इति। अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानं सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति । पूर्वस्मिन् वाक्ये

प्रकृतं ब्रह्मेति यतो भूतादीन् पादान् व्यपदिशति । भूतपृथिवीशरीरहृदयादीनि हि

निर्दिश्याहं “सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री”

इति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो

भूतादयः पादा उपपद्यन्ते । अपि च ब्रह्मानाश्र-

यणे नेयमृक् सम्बध्येत “तावानस्य महिमा”

इति । अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीय-

त्र कृतं दशात्मकं भवति चतुर्ष्वकेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात्, तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं

कृतत्वं वाय्वादीनामुपक्रम्याह ॥ सैषेति ॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनि-

र्देशः, विराट्पदं छन्दोवाचकं “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुते; दशत्व-

साम्येन वाय्वादयो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशत्वद्वारा वाय्वादिषु क-

ृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयं, तत्र विराट्त्वध्यानात् सर्वमस्यान्नं भवति

“अन्नं विराट्” इति श्रुतेः कृतत्वध्यानादन्नादो भवति कृतयूतस्या-

न्नादत्वात् । कृतं हि स्वीयचतुरङ्केषु त्र्यङ्कादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव

लक्ष्यते । अत एव कृतजयादितरयूतजयः श्रुत्युक्तः । कृताय विजिता-

याधर्माः संयन्तीति, अयो यूतं कृतसंज्ञोऽयः कृतायः स विजितो ये-

न तस्मै, अधरेयाः त्र्यंकादयः अयाः संयन्ति उपनमन्ते तेन

ते “ पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दि-
वि ” इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः पुरुषसूक्तेऽपीयमृ-
क् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते । स्मृतिश्च ब्रह्मण
एवं रूपतां दर्शयति “ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकां-
शेन स्थितो जगत् ” इति “ यद्वै तद्ब्रह्म ” इति च
निर्देशः । एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते । “ ते वा

जिता भवन्तीत्यर्थः । एवञ्च सा वाग्वादिदशात्मिका एषा कृतश-
ब्दिता विराडन्नं कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः ॥ सर्वथापीति ॥ गा-
यत्रीति पदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः । अत्रापर आहे-
त्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति । अजहल्लक्षणापक्षे हि
वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायति च प्रायते चेति निरुक्तनामकञ्च
गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरं गौणपक्षे गायत्रीत्यांगोत्तदु-
भयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयं, एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागो-
ऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम् ।
ननु “ गायत्री वा इदं सर्वं ” इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणेत्या-
शङ्क्य वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वायनेकबलवत् प्रमाणसंवादेन ब्रह्म-
णि तात्पर्यावगमादित्याह ॥ भूतादिपादेति ॥ पदार्थमाह ॥ इत-
श्चेति ॥ सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति ॥ भूतप्रथिवीति ॥ अत्र सूत्रभा-
ष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गायत्रीति सम्मतं षडक्षरैश्चतुष्पास्त्वं वृ-
त्तिकारोक्तप्रसिद्धं चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ ब्रह्म-
परसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह ॥ पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य
छन्दवाचित्वमुक्तं निरस्यति ॥ यद्वै तत् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि ब्र-
ह्मोक्तावित्यर्थः हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्ध्वं च पञ्चसुषयः सन्ति तेषु ब्रह्मस्थाः
नहन्नागरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्च

एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इति च “ हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति । तस्मादस्ति पूर्वस्मिन् वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म । तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात् प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र “त्रिपादस्यामृतं दिवी”ति सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनरथ यदतः परो दिव इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन तस्मादुपदेशभेदात् न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति तत् परिहर्तव्यं । अत्रोच्यते, नायं दोष उभयस्मिन्नद्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितं । तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणा द्वारपालत्वादब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह ॥ पञ्च ब्रह्मेति ॥ दिवि दिव इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह ॥ तत्परिहर्तव्यमिति ॥ परिहारं प्रतिजानीते ॥ अत्रेति ॥ सूत्रे नञर्थं वदन् परिहारमाह ॥ नायमिति ॥ एवं सर्वत्र व्याख्येयं । प्रधानप्रातिपदिकार्थाद् द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः, कथञ्चिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यथा वृक्षाग्रं स्वलग्न-भागवच्छिन्नस्येनस्याधारः सन्नेव स्वालग्नभागवच्छिन्नस्य तस्यैव

प्यविरोधात्, उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्य-
न्ते चोपदेशेन प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते। यथा लोके
वृक्षाग्रे सम्बधोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो
दृश्यते, वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति
च, एवं दिव्येव सत् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्य-
ते। अपर आह यथा लोके वृक्षाग्रेणासम्बद्धोऽपि
श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो
वृक्षाग्रात् परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परम-
पि सत् ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते। तस्मादस्ति पू-
र्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानं। अतः पर-
मेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दमिति सिद्धं ॥ २७ ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौप्रीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रत-

मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्र-
ह्म दिवो मर्यादात्वं तदलगाकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति कल्पयित्वा दिवः
परमित्युच्यत इत्यर्थः। यदाकाशेन अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्च-
म्या दिवो मर्यादात्वंमेव मुख्यं तदा गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या
सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह ॥ अपर इति ॥ सम्ब-
द्धं प्रत्याधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति असम्बद्धं प्रति मर्या-
दात्वं मुख्यमधुनोच्यते। दिवः परमपीति भेदः। तस्माज्ज्योतिर्वाक्य-
मुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ प्राणस्तथानुगमा-
त् ॥ दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषका-

र्दनारूपायिका “प्रतर्दनो ह वै देवो दासिरिन्द्रस्य
 प्रियं धामोपजगाम युद्धेन च पौरुषेण च” इ-
 त्यारभ्यान्नाता । तस्यां श्रूयते “स होवाच प्रा-
 णोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व”
 इति, तथोत्तरत्रापि “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति, तथा
 “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादि
 अन्ते च “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरो-
 ऽमृतः” इत्यादि । तत्र संशयः, किमिह प्राणश-
 ब्देन वायुमात्रमभिधीयते, उत देवतात्मा, उत
 जीवः, अथवा परं ब्रह्मेतिानन्वत एव प्राण इत्यत्र
 वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्म-
 लिङ्गमस्ति “आनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्यादि क-
 थमिह पुनः संशयः सम्भवति । अनेकलिङ्गदर्श-

रेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम तं ह इन्द्र उवाच प्रतर्द-
 न वरं ते ददामीति स होवाच प्रतर्दनः, यं त्वं मर्त्याय हिततमं मन्य-
 से तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति तत इन्द्र इदमाह प्राणोऽस्मी-
 त्यादि मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वंमुक्तं निर्विशेषचिन्मात्रं निर-
 स्यति ॥ तं मामिति ॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राण-
 त्वे लिङ्गमाह ॥ अथेति ॥ वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयान-
 न्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं
 खल्वित्युक्तं । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिङ्गमाह ॥ न वाचमिति ॥ आन-
 न्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह ॥ अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु

नादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपल-
 भ्यते सन्ति हि इतरलिङ्गान्यपि । “मामेव वि-
 जानीहि” इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् इ-
 दं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । “न
 वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यादि” त्यादि जी-
 वलिङ्गं, अत उपपन्नः संशयः । तत्र प्रसिद्धो वा-
 युः प्राण इति प्राप्ते, उच्यते, प्राणशब्दवाच्यं
 ब्रह्म विज्ञेयं । कुतः । तथानुगमात् । तथा हि पौ-
 र्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां स-
 मन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते, उपक्रमे
 तावत् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः । प्रतर्दनः पर-
 मपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप “त्वमेव मे वृणी-
 बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरेणमित्यगतार्थमाह ॥ अनेकलिङ्गेति ॥
 पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तं, न तर्था-
 ह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्वलमस्ति । मिथो विरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चा-
 यकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वं प्र-
 धानप्रातिपादिकार्थबलात् विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वे-
 न प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यताभङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वा-
 स्तु । पूर्वपक्षे प्राणायनेकोपास्तिः, सिद्धान्ते प्रत्यग्ब्रह्मधारिति वि-
 वेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह ॥ त-
 था हीति ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि ता-
 त्पर्यनिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति ॥ उपक्रम इत्यादिना ॥
 यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । स यः कश्चित् मां ब्रह्मरूपं

ष्वयं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे” इति ।
 तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं प-
 रमात्मा न स्यात् । न त्वन्यत्र परमात्मज्ञा-
 नात् हिततमप्राप्तिरस्ति “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” इ-
 त्यादिश्रुतिभ्यः । तथा “स यो मां वेद न ह
 वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्ते-
 येन न भ्रूणहत्यया” इत्यादि च ब्रह्मपरिग्र-
 हे घटते, ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः ।
 “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे”
 इत्याद्यासु श्रुतिषु, प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवो-
 पपद्यते । न त्वचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं स-
 म्भवति । तथोपसंहारेऽपि “आनन्दोऽजरोऽमृतः”
 इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् स-
 म्भवन्ति “स न साधुना कर्मणा भूयान् नो ए-
 वासाधुना कनीयानेष त्वेव साधु कर्म कारयति”
 “तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासा-
 धु कर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनी-
 षते” इति “एष लोकपाल एष लोकाधिपतिरेष

वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषा लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन
 न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते ज्ञानाग्निना कर्मतूलराशेर्दग्ध-
 त्वादित्याह ॥ स य इति ॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं

लोकेशः” इति च । सर्वमेतत् परस्मिन् ब्रह्मण्या-
श्रीयमाणे अनुगन्तुं शक्यते न मुरुये प्राणे । त-
स्मात् प्राणो ब्रह्म ॥ २८ ॥

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मस-
म्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥ २९ ॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति तदाक्षिप्यते, न परं ब्र-
ह्म प्राणशब्दम् । कस्मात्, वक्तुरात्मोपदेशात् । व-
क्ता हीन्द्रोनाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषः
स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे “मामेव विजानी-
हि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” इत्य-
हङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः
प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं
सम्भवति “अवागमनाः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । त-
था विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्विधर्मै-
रात्मानं तुष्टाव “त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनं, अरुन्मु-
खान् यतीन् शालावृकेभ्यः प्रायच्छम्” इत्येव-

तत्कारयितृत्वं निरङ्कुशैश्वर्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहङ्कारवा-
देन स्वात्मवाचकशब्दैराचक्षे, उक्तवान् इत्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रो-
पासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि शीर्षाणि य-
स्येति त्रिशीर्षा त्वष्ट्रः पुत्रोऽविश्वरूपोनाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि ।
रौति यथार्थं शब्दयतीति रुत् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुङ्मुखा-

मादिभिः । प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते,
 “प्राणो वै बलम्” इति हि विज्ञायते बलस्य चेन्द्रो
 देवता प्रसिद्धा । या च काचन बलकृतिरिन्द्रक-
 र्मैव तदिति हि पठन्ति । प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिह-
 तज्ञानत्वाद्देवतात्मनः सम्भवति, अप्रतिहत-
 ज्ञाना देवता इति हि वदन्ति । निश्चिते चैवं देव-
 तात्मोपदेशे हिततमत्वादिवचनानि यथासम्भ-
 वं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि । तस्माद्वकुरि-
 न्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रति-
 समाधीयते । अध्यात्मसम्बन्धभूमा त्वस्मिन्नि-
 ति । अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धस्त-
 स्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते ।

“यावदध्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायुः”

स्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् यतीनरण्यश्चभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः ।
 इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह ॥ प्राणत्वं चेति ॥ पठन्ति लौकिका अपी-
 त्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो
 हितप्रदातृत्वाद्विततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येवं व्याख्येयानीत्याह
 ॥ निश्चितं चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते
 उत विग्रहः । आये वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धं, न द्वितीय इत्याह
 ॥ अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स
 सम्बध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतनावसम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्या-
 त्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः । आयुस्त्र देहे प्राणवायुसञ्चारः । अस्ति-
 त्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह ॥ अ-

इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुः-
 प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति न देव-
 ताविशेषस्य पराचीनस्य । तथाऽस्तित्वे च प्रा-
 णभां निःश्रेयसमित्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्रा-
 णं दर्शयति । तथा “प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं
 परिगृह्योत्थापयति” इति, “न वाचं विजिज्ञा-
 सीत वक्तारं विद्यात्” इति चोपक्रम्यं “तद्यथा
 रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः” ए-
 वमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञा-
 मात्राः प्राणेऽर्पिताः “स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा-
 नन्दोऽजरोऽमृतः” इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरन-
 भिभूतं प्रत्यगात्मानं मेवोपसंहरति “स म आत्मे-

स्तित्व इति ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियस्था-
 पकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह ॥ तथेति ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं
 दर्शितमित्याह ॥ इति चोपक्रम्येति ॥ तत्तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि
 कल्पनायां यथा दृष्टान्तः लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाभ्योर्म-
 ध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा नेमिरर्पिता नाभौ चक्रपिण्डिकायाम-
 रा अर्पिता एवम्भूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि मीयन्ते इति मात्राः भो-
 ग्याः शब्दादयः पञ्चेति दशभूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु दशस्वर्पिताः इन्द्रि-
 यजाः पञ्चशब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधी-
 न्द्रियाणि नेमिवत् ग्राह्यम् । ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभि-
 स्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह ॥ प्राणेऽर्पिता इति ॥ स प्राणो
 मम स्वरूपमित्याह ॥ स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न

ति विद्यात् ” इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे
साधुः न पराचीनपरिग्रहे । “अयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूः” इति च श्रुत्यन्तरं । तस्मादध्यात्मस-
म्बन्धबाहुल्यात् ब्रह्मोपदेश एवायं न देवतात्मो-
पदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः ॥

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३०

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वे-
नाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्य-
न्नुपदिशति स्म मामेव विजानीहीति । यथा त-
द्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे, अहं मनुर-
भवं सूर्यश्चेति तद्वत्, “तद्यो यो देवानां प्रत्यबु-
ध्यतं स एव तदभवत् ” इति श्रुतेः । यत् पुनरुक्तं
“मामेव विजानीहि” इत्युक्त्वा विग्रहधर्मेन्द्र-
आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति तत्परिहर्त-
व्यं । अत्रोच्यते । न त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्र-
स्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः, यस्मादेवंकर्माहं तस्मा-
न्मां विजानीहीति, कथं तर्हि, विज्ञानस्तुत्यर्थ-

तु ब्रह्मणि । तत्राह ॥ अयमिति ॥ २९ ॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति
॥ कथमिति ॥ सूत्रमुत्तरं । तद्व्याख्याति ॥ इन्द्र इति ॥ जन्मान्तररु-
न्ध्रश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतःसिद्धं दर्शनमर्षं विज्ञेयेन्द्र-
स्तुत्यर्थं उपन्यासः न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति ॥ कथमिति ॥

त्वेन । यत् कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसानि उप-
पन्नस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति, “त-
स्य मे तत्र लोम च न मीयते स यो मां वेद न ह
वै तस्य केन च कर्मणा लोको मीयते” इत्यादि-
ना । एतदुक्तं भवति यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि
कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न
हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचि-
दपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति । विज्ञेयं तु ब्र-
ह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणं । तस्मात्
ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासा-
न्नैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ३१ ॥**

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न परा-
चीनस्य देवतात्मन उपदेशस्तथाऽपि न ब्रह्म-
वाक्यं भवितुमर्हति । कुतः । जीवलिङ्गान्मुख्य-
प्राणलिङ्गान् । जीवस्य तावदस्मिन् वाक्ये वि-
स्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते “ न वाचं विजिज्ञासीत

ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह ॥ विज्ञानेति ॥ नियामकं ब्रूते ॥ यदि-
ति ॥ परेण तस्य मे इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह ॥ एत-
दुक्तमिति ॥ तस्मात् ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र
इत्यत आह ॥ विज्ञेयं त्विति ॥ ३० ॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न

वक्तारं विद्यात्” इत्यादि अत्र हिवागादिभिः
 करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य
 विज्ञेयत्वमभिधीयते तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि ।
 “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्यो-
 त्थापयती”ति । शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य ध-
 र्मः । प्राणसंवादे वागादीन् प्राणान् प्रकृत्य “ता-
 न् वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापद्यथाऽहमेवै-
 तत् पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद् वाणमवष्टभ्य
 विधारयामि” इति श्रवणात् । ये त्विमं शरीरं प-
 रिगृह्येति पठन्ति तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं
 वापरिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्र-
 ज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नं मुख्येऽ-
 पि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्न-
 मेव । जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्म-

स्यात्तत्राह ॥ शरीरधारणं चेति ॥ सर्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रे-
 ष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच यस्मिन्नु-
 त्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण
 वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्य-
 प्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वासौ तान् वागादीन् व-
 रिष्ठः प्राण उवाच यूयं मोहमापद्यथं यतोऽहमेवैतत् करोमि । किं
 तत् पञ्चधा प्राणापानादिभावेनात्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति
 वानं तदेव वाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्याश्रित्य धारयामीत्यर्थः । दिव-
 चनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राहयामित्याह ॥ जीवमुख्येति ॥

नोः सहवृत्तित्वेनाभेदेन निर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते “यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः” इति, “सहस्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” इति। ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्मात् भिद्येत, तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयेयातां न ब्रह्मेति चेत्, नैतदेवं, उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति । न चैतदेकस्मिन् वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तं, उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि वाक्यैककत्वमवगम्यते । “मामेव विजानीहि” इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मिन् प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” इत्युक्त्वाऽन्ते “स एष प्राण एव प्रज्ञात्माऽऽनन्दोऽजरोऽमृतः” इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते । तत्रार्थैक-

अभेदनिर्देशमाह ॥ यो वा इति ॥ भेदमाह ॥ सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात्, न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्ग इत्याह ॥ नैतदेवमिह्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यं जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवा-

त्वं युक्तमाश्रयितुम् । न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यं दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः । आश्रितत्वाच्चान्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात् प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः । इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते । यत्ने मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितं “इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति तदसत्, प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात् परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्, “न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” इति श्रुतेः । यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितं, तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति, न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः “तत्त्वमसि”

कथार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं शक्यं । न वा तदुचितमित्याह ॥ न च ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ आश्रितत्वाच्चेति ॥ अन्यत्रात एव प्राण इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वादिहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् ब्रह्मपरएव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह ॥ यत्स्वित्यादिना ॥ यस्मिन्नेतौ प्रेर्यत्वेन स्थितौ तेनेतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः । विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ह्येतत्त्वमुच्यते तस्य

“अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादिश्रुतिभ्यः । बुद्ध्या-
द्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सन् जीवः
कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यन्ते तस्योपाधिकृतविशेषप्र-
रित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं “न वाचं वि-
जिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” इत्यादिना प्रत्य-
गात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते ।
“यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म-
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” इत्यादि च श्रुत्य-
न्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्म-
त्वं दर्शयति । यत् पुनरेतदुक्तं “सह त्येतावस्मि-
न् शरीरे वसतः सहोक्तामतः” इति प्राणप्र-
ज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ।
नैष दोषः । ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धि-
प्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोप-
पत्तेः । उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्व-
रूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरण-
मविरुद्धं । अथवा नोपासात्रैविध्याश्रितत्वादिह

लोकसिद्धत्वात्, किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते तद्बोधाभिमुख्याय
लिङ्गादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह ॥ यद्वा चेति ॥ येन चैतन्येन वागभ्यु-
द्यते स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तच्चम्पद-
वाक्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दि-
श्यत इत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिरुन्म-

तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः । न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते । कथं । उपासात्रैविध्यात् । त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण प्रज्ञाधर्मेण स्वधर्मेण चातत्र “आयुरमृतमित्युपास्वायुः प्राणः” इति “इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” इति “तस्मादेतदेवोक्तमुपासीत” इति च प्राणधर्मः । अथ “यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकीभवन्ति तत् व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकम-

तेन व्याचष्टे ॥ अथवेति ॥ उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तं । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्ट्वं देहापेक्षया तस्यानुक्तेरवस्थानादमृतत्वमुत्थापयतीत्युक्त्येत्वमिति प्राणधर्मः । जीवधर्मानाह ॥ अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युक्त्यनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्यधिष्ठानचिदात्मना तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तं वागेवेत्यादि चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुर्हादित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नाया असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरं, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यं । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेवास्थाः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहार्धमदूदुहत् पूरयामास, बागिन्द्रियद्वारा नाम प्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्भूत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्था । तस्याः पु-

इमदूदुहत् तस्यै नाम परस्तात् प्रतिविहिता भू-
 तमात्रा प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि
 नामान्याप्नोति” इत्यादिः प्रज्ञाधर्मः । “तां वा
 एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा
 अधिभूतं यद्धि भूतमात्रा न स्युः न प्रज्ञामात्राः
 स्युः यद्धि प्रज्ञामात्राः न स्युः न भूतमात्राः स्युः
 न त्वन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत्, नो एतन्ना-
 ना तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभिवरा अ-

नर्नाम किल चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिता भूतमात्रा रूपावर्थ-
 रूपापरस्तादपरार्धे कारणं भवति ज्ञानकरणाद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं
 बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थदृष्टत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्र-
 तिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह ॥ प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिद्वारा
 चिदात्मा वाचमिन्द्रियं समारुह्य तस्याः प्रेरको भूत्वा वाचां करणेन
 सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि प-
 श्यतीत्येषं द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वा-
 ध्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति सर्वाधारत्वानन्दत्वादिव्र-
 ह्मधर्म इत्याह ॥ ता वा इति ॥ दशत्वं व्याख्यातं, प्रज्ञा इन्द्रियजाः
 ता अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्तन्ते प्रज्ञामात्रा इन्द्रियाणि ग्राह्यभूत-
 जातमधिकृत्य वर्तन्ते इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं साध-
 यति ॥ यदिति ॥ तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ ग्राहेण ग्राह्यस्वरू-
 पं न सिध्यति किन्तु ग्राहकेण । एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सि-
 ष्यति, तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नं कि-
 न्तु चिदात्मन्यारोपितमित्याह ॥ नो इति ॥ तदर्थेत्यादि कृतव्या-

र्पिता एवमेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः
 प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञा-
 त्मा” इत्यादिब्रह्मधर्मः । तस्मात् ब्रह्मण एवैत-
 दुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं
 विवक्षितम् । अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इ-
 त्यादौपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितं, इ-
 हापि तद्युज्यते वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्या-
 मेकार्थत्वावगमात् प्राणप्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमा-
 च्च । तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धं ॥ इति श्री-

ख्यानं । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अन्यधर्मेणान्यस्यो-
 पसानं कथमित्याशंक्याऽऽश्रितत्वादित्याह ॥ अन्यत्रापीति ॥ उ-
 पाधिर्जीवः । तत् अन्यधर्मेणोपासनम् इयमसङ्गता व्याख्या, तथा-
 हि न तावदारुण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तकरणवत्, उपासात्रयविशिष्ट-
 स्म-ब्रह्मणो विधिः संभवति सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात्, नापि ब्रह्मानु-
 वादेनोपासात्रयविधिः वाक्यभेदात्, न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपा-
 सनं विधीयत इति वाच्यं, तादृशविधिवाक्यस्यात्राश्रवणात्, न च
 तमायुरमृतमित्युपास्वेति, अत्र मामिति जीवेनायुरिति प्राणेनामृत-
 मिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यं, सर्व-
 षां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्मश्रुतेश्च । प्राणो वा अमृतमिति प्राणस्यै-
 वामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिलुब्धे न वक्तारं विद्यात्, एतदे-
 वोक्तमुपासीत स म आत्मेति विद्यादिति जीवप्राणब्रह्मोपासन-
 विधयः, अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यं तच्चायुक्त-
 मुपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माद् ज्ञेयप्रत्यग् ब्रह्मपरमिदं

सू० ३१।अ० ११।] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (२१५)

मच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगवत्पाद-
कृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

वाक्यमित्युपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ इति श्रीमत्परमहंसपंरिब्रा-
जकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसा-
व्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

नमः परमात्मने । प्रथमे पादे जन्माद्यस्य
यत् इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादि-
कारणं ब्रह्मेत्युक्तम् । तस्य समस्तजगत्कारण-
स्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वश-
क्तित्वं सर्वात्मकत्वमित्येवंजातीयका धर्मा उक्ता
एव भवन्ति । अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषाञ्चि-
च्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानि-
चिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दित्यमाना-
नि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि । पुनरप्यन्यानि वा-
क्यानि अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानि सन्दित्यन्ते किं परं
ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विदर्थान्तरं किञ्चि-
दिति । तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते ।

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

इदमाम्नायते । “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्ज-

नमः परमात्माने ।

श्रीरामं सिद्धमन्तारं गुहाशयिनमन्तरम् ।

अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥

पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रथम इति ॥
जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तरं
पादद्वयं प्रवर्तत इति हेतुहेतुमद्भावः सङ्गतिः । कथं पादभेद इत्याश-
ङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्ट-
ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः

लानिति शान्त उपासीत अथ खलु क्रतुमयः
 पुरुषो यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति त-
 थेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्रा-
 णशरीराभारूपः” इत्यादि । तत्र संशयः । किमि-
 ह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्य-
 त्वेनोपदिश्यते, आहोस्वित् परं ब्रह्मेति । किं
 तावत् प्राप्तं शारीर इति । कुतः । तस्य हि कार्य-
 करणाधिपतेः प्रसिद्धो मनआदिभिः सम्ब-

पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद इति
 भावः । छान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ तस्माज्जायत इति तज्जं ; तस्मि-
 न् लीयत इति तल्लं, तस्मिन्निति चेष्टत इति तदनं तज्जञ्च तत्तल्लञ्च त-
 तदनञ्चेति, तज्जलान् कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यप-
 दस्य तच्छब्दस्य लोपः, तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः, इ-
 ति शब्दो हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव तद्विवर्त्तत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणि मि-
 त्त्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः स क्रतु-
 मुपासनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह
 ॥ अथेति ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पविकार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविका-
 रत्वं स्फुटयति ॥ यथेति ॥ इह यद्व्यायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना त-
 द्ध्येयरूपेण जायत इत्यर्थः ॥ क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः ।
 क्रतोर्विषयमाह ॥ मन इति ॥ ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोभयं प्राणशरीरं
 भारूपं सत्यसङ्कल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मलिङ्गैर्ब्रह्मलि-
 ङ्गबाध उक्तः, न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति, किन्तु प्रकरणं ।
 तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धं । अतो जीवलिङ्गं बलीय इति
 प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ शारीर इत्यादिना ॥ श्रुतिमाशङ्क्या-

न्यो न तु परस्य ब्रह्मणः “अप्राणो त्थमनाः शु-
 भ्रः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु “सर्वं खल्विदं ब्र-
 ह्म” इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं कथमिह शारीर
 आत्मोपास्य इत्याशङ्क्यते । नैष दोषः । नेदं वा-
 क्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरं । किं तर्हि । शमविधि-
 परम् । यत् कारणं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जला-
 निति शान्त उपासीतित्याह । एतदुक्तं भवति ।
 यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव तज्जत्वा-
 तल्लत्वात्तदनत्वाच्च । न च सर्वस्यैकात्मत्वे रा-
 गादयः सम्भवन्ति, तस्माच्छान्त उपासीते-
 ति । न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्र-
 ह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते, उपासनं तु सं क्रतुं
 कुर्वीतित्यनेन विधीयते । क्रतुः सङ्कल्पो ध्यान-
 मित्यर्थः । तस्य च विषयत्वेन श्रूयते “मनो-
 मयः प्राणशरीरः” इति जीवलिंगम् । अतो ब्रह्मो
 जीवविषयमेतदुपासनमिति । “सर्वकर्मा सर्व-
 कामः” इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीववि-

न्यथासिद्ध्या परिहरति ॥ नैष दोष इति ॥ शमविधिपरत्वे हेतु-
 माह ॥ यत् कारणमिति ॥ यत् एवमाह तस्माच्छमविधिपरमि-
 त्यन्वयः ॥ न च शमेति ॥ शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तेरि-
 त्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह ॥ सर्व-
 कर्मेति ॥ सर्वाणि कर्माणि यस्य सर्वे कामा भोग्या यस्य सर्वगन्धः

षयमुपपद्यते । “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीया-
 न् ब्रूहिर्वा यवाद्वा” इति च हृदयायतनत्वमणी-
 यस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नाष-
 रिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः । ननु “ज्यायान् पृथिव्याः”
 इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते, इति, अत्र ब्रू-
 मः, न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेक-
 स्मिन् समाश्रयितुं शक्यं विरोधात्; अन्यतरा-
 श्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयि-
 तुं । ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यति ।
 निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तन-
 मेतद् ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीव-
 विषयमेव । तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव
 उपास्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, परमेव ब्रह्म मनोम-
 यत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् । कुतः । सर्वत्र प्रसि-
 द्धोपदेशात् । यत् सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्म-
 शब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च सर्वं स्व-

सर्वरस इत्यादिरादिशब्दार्थः ॥ आराग्रमात्रस्येति ॥ तोत्रप्रोतायः-
 शलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वो-
 पदेशान्न जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह ॥ सर्वत्रेति ॥ यत्र फलं नो-
 च्यते तत्र पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यं । यद्यपि निराकाङ्क्षं
 ब्रह्म तथापि मनः प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति समाप्तान्त-
 र्गतसर्वमात्मनः सन्निहितविशेष्याकाङ्क्षाद् ब्रह्म सम्बध्यते । “स्योनं

त्वदं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमय-
त्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् । एवं-
च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः । ननु
वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न
स्वविवक्षया, इत्युक्तं । अत्रोच्यते । यद्यपि शम-
विधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं तथापि मनोमय-
त्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म सन्निहितं भव-
ति । जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनोपात्त
इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तु-
रभावात्नेच्छार्थः संभवति तथाप्युपादानेन फ-
लेनोपचर्यते । लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं
ते सदनं कृणोमि” इति संस्कारार्थसदनस्य निराकाङ्क्षस्यापि तस्मिन्
सादेति साकाङ्क्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥
स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्नि-
हित इत्यत आह ॥ जीवस्त्विति ॥ इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं
न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्त्ययोग्यत्वात् फलाभावाच्च, अतो
विश्वजिन्मयायेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुब-
न्धीति भावः, किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह ॥ न चेति ॥
अन्यतराकाङ्क्षानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय इति स-
मुदायार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः स च
प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षोपचार इत्याह ॥ तथाप्युपादानेनेति ॥ न

भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद-
 विवक्षितमिति, तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं वि-
 वक्षितं भवतीतरदविवक्षितं । उपादानानुपादा-
 ने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते ।
 तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेय-
 त्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्
 ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थि-
 तिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात् परमात्मन एवा-
 वकल्पते । परमात्मगुणत्वेन च “य आत्माऽपह-
 तपाप्मा” इत्यत्र “सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः”
 इति श्रुतं “आकाशात्मा” इत्यादिनाऽऽकाशव-
 दात्मास्येत्यर्थः । सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभव-
 त्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः । “ज्यायान् पृथि-
 व्याः” इत्यादिना चैतदेव दर्शयति । यदाप्या-
 काश आत्माऽस्य इति व्याख्यायते तदापि सं-
 भवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण
 आकाशात्मत्वमत एव सर्वकर्मेत्यादि । एवमिहो-
 पास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ।

न्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह ॥
 उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं
 शब्दधर्मः । उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः ॥ तद्विहे-
 ति ॥ तत् तस्मात् तात्पर्यवच्चादित्यर्थः । सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह ॥ त-

यत्पुनरुक्तं “मनोमयः प्राणशरीरः” इति जीव-
 लिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति, तदपि ब्रह्मण्युप-
 पद्यत इति ब्रूमः । सर्वात्मत्वाद्वि ब्रह्मणो जीवस-
 म्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भ-
 वन्ति । तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः
 “त्वं ह्यो त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी
 त्वं जीर्णो दण्डेन षञ्चसि त्वं जातो भवसि वि-
 श्वतोमुखः” इति । “सर्वतः पाणिपादं तत्सर्व-
 तोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमा-
 वृत्य तिष्ठति” इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शु-
 भ्रः” इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया । इयं तु मनो-
 मयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशे-
 षः । अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहो-
 पास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणिविवक्षितानां गुणानामु-
 था चेति ॥ जीर्णः स्थविरो यो दण्डेन षञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव-
 यो जातो बालः स त्वमेव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्ये-
 ति सर्वतः श्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयस्तस्येति सर्वात्म-
 त्वोक्तिः ॥ २ ॥ ननु जीवधर्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते तर्हि ब्रह्मधर्मा एव
 जीवे किमिति न योज्यन्ते । तत्राह ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्रं व्याचष्टे
 ॥ पूर्वेणेति ॥ सर्वात्मत्वादिरुक्तन्यायः । कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने

पपत्तिरुक्ता, अनेन शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्य-
ते । तुशब्दोऽवधारणार्थः । ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन
मनोमयत्वादिगुणं, न तु शारीरो जीवो मनोम-
यत्वादिगुणः, “यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशा-
त्माऽवाक्यानादरो ज्यायान् पृथिव्याः” इत्ये-
वञ्जातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्य-
न्ते शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः । नन्वीश्वरो-
ऽपि शरीरे भवति । सत्यं । शरीरे भवति न तु श-
रीर एव भवति । “ज्यायान् पृथिव्या ज्याया-
नन्तरिक्षादाकाशवत् सर्वगतश्चनित्यः” इति च
व्यापित्वश्रवणात् । जीवस्तु शरीर एव भवति ।
तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ३॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, य-
स्मात् कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति “एतमिति प्रे-
त्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति प्रकृतं,

सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पिता इति भावः, वागेव वाकः सोऽ-
स्यास्तीति वाकी न वाकी अवाकी अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः
कामोऽस्य नास्तीत्यनादरः नित्यतृप्तं इत्यर्थः । ज्यायस्त्वायानुपपत्तौ शरीर
इति परिच्छेदो हेतुः सूत्रोक्तः । स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह ॥ स-
त्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्म-

मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन
प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । अभिसंभवितास्मीति
शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन । अभिसं-
भवितास्मीति प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च सत्यां
गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः, तथोपा-
स्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव, तस्मा-
दपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मा-
च्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे
“यथा ब्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाक-
तण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुषो हिरण्मयः”
इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः स-
प्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति । तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्र-
थमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्या-
त्मनोऽभिधायकः, तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मनोर्भेदेन दर्शयति “ईश्व-
कर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह ॥ तथोपास्येति ॥ ४ ॥ एकार्थत्वं
प्रकरणस्य समानत्वं । अन्तरात्मन्निति विभक्तिलोपश्छान्दसः शब्द-
योर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्मृ-

रः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्
 सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” इत्याद्या ।
 अत्राह । कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽ-
 न्यो यः प्रतिषिध्यते, “अनुपपत्तेस्तु न शारीरः”
 इत्यादिना । श्रुतिस्तु “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा
 नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” इत्येवञ्जातीयका पर-
 मात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति । तथा स्मृतिरपि
 “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” इत्ये-
 वञ्जायीयकेति । अत्रोच्यते । सत्यमेवमेतत् पर
 एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छि-
 द्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते । यथा घट-
 करकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परि-
 छिन्नवदवभासते तद्वत् । तदपेक्षया च कर्मत्वक-
 र्त्तत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते प्राक् “तत्त्व-
 मसि” इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् । गृहीते त्वा-
 त्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्ति-
 रेव स्यात् ॥ ६ ॥

तौ हृदिस्थस्य जीवान्नेदोकेरत्रापि हृदिस्थो मनोमय ईश्वर इत्याह
 ॥ स्मृतेश्चेति ॥ भूतानि जीवान् यन्त्रं शरीरं । अत्र सूत्ररुता सत्य-
 भेद उक्त इति आन्तिनिरासापेक्षेत्यधिकरणे निरस्तंमपि चोद्यमुद्भा-
 व्यं निरस्पति ॥ अत्राहेत्यादिना ॥ त्वदुक्करीत्या वस्तुत एकत्वमेव
 भेदस्तु कल्पितः, सूत्रेष्वनूयत इत्याह ॥ सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भ-

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चे-
न्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

अर्भकमल्पमोको नीडं एष मे आत्मान्तर्हृदय-
मिति परिच्छिन्नायतनत्वात्। स्वशब्देन चाणीया-
न्ब्रीहिर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशात्, शारीर ए-
वाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते न सर्वगतः पर-
मात्मेति यदुक्तं तत् परिहर्तव्यं, अत्रोच्यते। नायं
दोषः। न तावत् परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्व-
व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते, सर्वगतस्य तु सर्व-
देशेषु विद्यमानत्वात् परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽ-
पि कयाचिदपेक्षया संभवति, यथा समस्तवसु-
धाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यप-
दिश्यते। कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरो-
ऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति। निचा-
य्यत्वादेवमिति ब्रूमः। स एवमणीयस्त्वादिगुण-

कमोको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादार्थिकमल्पत्वं
अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमित्याह ॥ स्वशब्देनेति ॥
नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति ॥ न तत्रवदिति ॥ कथमपि ब्रह्मभावा-
पेक्षयाऽपीत्यर्थः। परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तस्यागे च
ब्रह्माण एवोपास्यत्वमायासीति भावः। विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्त-
माह ॥ यथा समस्तेति ॥ सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षापरिच्छेदो-

गणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्र-
ष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिस्तत्रास्य
बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम्। सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपा-
स्यमानः प्रसीदति। व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्। य-
था सर्वगतमपि सद् व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षया-
ऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि।
तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणी-
यस्त्वं च न पारमार्थिकम्। तत्र यदाशङ्क्यते ह-
दयायतनत्वाद् ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रति-
शरीरं भिन्नत्वाद् भिन्नायतनानां च शुक्रादीना-
मनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्म-
णोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति॥७

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८॥

व्योमवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदय-
सम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शरीरादविशिष्टत्वात् सु-

क्विदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः। ननु किमिति हृदयमेव प्राये-
णोच्यते तत्राह ॥ तत्रेति ॥ हृदये परमात्मनो बुद्धिवृत्तिर्ग्राहिका भव-
ति। अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः। व्योमदृष्टान्तासि-
ना शङ्कनकताऽपि काचित् छिन्नेत्याह ॥ तत्र यदाशङ्क्यते इत्यादि-
ना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योमः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥
ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां
व्याचष्टे ॥ व्योमवदिति ॥ ब्रह्म भोक्तृ स्यात् हार्दत्वे सति चेतनत्वा-

खदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एक-
त्वाच्च । न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा सं-
सारी विद्यते “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” इत्यादि-
श्रुतिभ्यः । तस्मात् परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्ति-
रिति चेत् । न । वैशेष्यात् । न तावत् सर्वप्राणिहृद-
यसम्बन्धाच्छारीराद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गो वैशे-
ष्यात् विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः । एकः
कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसांधनः सुखदुःखादिमांश्च,
एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः । एत-
स्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य । यदि
च सन्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्य-
सम्बन्धोऽभ्युपगम्येत आकांशादीनामपि दाहा-
दिप्रसङ्गः । सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावे-
तौ चोद्यपरिहारौ । यदप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मा-
न्तराभावात् शारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्र-
सङ्ग इति अत्र वदामः इदं तावद्देवानां प्रियः प्र-

जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति ॥ न वैशेष्यादिति ॥ धर्मा-
धर्मवच्चमुपाधिरित्यर्थः अयमेव विशेषो वैशेष्यं स्वार्थे ण्यञ् प्रत्ययः वि-
शेषस्यातिशयार्थो वा धमदिः स्वाश्रमे फलहेतुत्वमतिशयः, तस्मादि-
ति सूत्रार्थः । किं च विभवो बहव आत्मान इति वादिनामेकस्मिन् दे-
हे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माजित एव देहे भोग इति परिहारश्च
तुल्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह ॥ सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्तप्रामेव

ष्टव्यः कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यव-
 सित इति । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मि नान्योऽतोऽ-
 स्ति विज्ञातेत्यादि शास्त्रेभ्य इति चेत्, यथांशा-
 खं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजर-
 यतीयं लभ्यम् । शाखं च तत्त्वमसीत्यपहतपाप्म-
 त्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशत् ।
 शारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति । कुतस्त-
 दुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागृही-
 तं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमि-
 त्तः शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य
 ब्रह्मणः संस्पर्शः । न हि बालैस्तलमलिनतादि-
 भिव्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशि-
 ष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति । तदाह “न वै-

भोगसाङ्कर्यमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य ते-
 न भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह ॥ यथाशास्त्रमिति ॥ अ-
 र्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्थजरती-
 यन्यायः स चात्र न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्या भोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं
 श्रुत्यैवाभेदसिद्धयर्थं भोक्तृत्ववारणादित्याह ॥ शाखं चेति ॥ नन्वेकत्वं
 मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या बाधः स्यात् । किन्तु त्वदुक्त्या
 गृहीतमित्याशङ्क्य बिम्बप्रतिबिम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृ-
 त्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह ॥ अथ गृहीतमित्यादिना ॥
 कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यास्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति
 ॥ तदाह ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं

शेष्यात्” इति । नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन
ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गो वैशेष्यात् । विशेषो हि
भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञा-
नकल्पित उपभोगः, सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् । न
च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञा-
नदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि
शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भव-
त ओदनः मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र
सः” इति । अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽ-
त्ता प्रतीयते । तत्र किमग्निरत्ता स्यादुत जीवोऽ-
थवा परमात्मेति संशयः, विशेषानवधारणात्, त्र-
याणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्र-

ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥
यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगदोदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेच-
नमोदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया
वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म इत्या इत्थं ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं को वेद, चि-
त्तशुद्ध्यायुपायं विना कोऽपि न जानातीत्यर्थः संशयबीजमाह ॥ वि-
ज्ञेयेति ॥ स त्वमग्निं प्रब्रूहीत्यग्नेः येयं प्रेते विचिकित्सेति जीवस्य
अन्वयं चर्मादिति ब्रह्मणः प्रश्नः । लोकादिमग्निं तमुवाच्येत्यग्नेः, हन्त त
इदं वक्ष्यामीतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो

भोपन्यासोपलब्धेः । किं तावत्प्राप्तं? अग्निरत्ते-
 ति । कुतः । “अग्निरन्नादः” इति श्रुतिप्रसिद्धि-
 भ्याम् । जीवो वाऽत्ता स्यात् “तयोरन्यः पिप्पलं
 स्वाद्वत्ति” इति दर्शनात् । न परमात्मा “अनश्न-
 न्नन्यो अभिचाकशीति” इति दर्शनादित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः, अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः ।
 चराचरग्रहणात् । चराचरं हि स्थावरजङ्गमं
 मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य
 चाद्यस्य न परमात्मनोऽन्यः कात्स्न्येनात्ता स-
 म्भवति परमात्मा तु विकारजातं संहरन् सर्वम-
 तीत्युपपद्यते । नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्य-
 ते, तत् कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादी-
 यते । नैष दोषः । मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्रा-
 णिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद् ब्रह्मक्षत्रयोश्च
 प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः । यत्तु परमात्म-

भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति ॥ ॥ किं तावदिति ॥
 अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह ॥ जीवो वेति ॥ पूर्वपक्षे जीवोपासि-
 सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवा-
 चीति पूर्वपक्षः, सिद्धान्तस्तु ब्रह्मक्षत्रशब्दैरुपस्थापितकार्यमात्रे गौण
 ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं प्रसिद्धौदनगतं
 विनाशयत्वं मृग्यते गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात् । तथाच सर्व-
 स्वं विनाशयत्वेन भक्षणमिच्छादीन्मरोऽवेत्याह ॥ नैष दोष इति ॥ तदस्य

नोऽपि नातृत्वं सम्भवति “अनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति” इति दर्शनादिति अत्रोच्यते, कर्मफ-
लभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य सन्निहित-
त्वात् न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकं, सर्ववेदा-
न्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्र-
सिद्धत्वात् ; तस्मात् परमात्मैवेहात्ता भवितुम-
र्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति यत् का-
रणं प्रकरणमिदं परमात्मनः “न जायते म्रियते
वा विपश्चित्” इत्यादि । प्रकृतग्रहणं च न्याय्यं
“क इत्था वेद यत्र सः” इति च दुर्विज्ञानत्वं पर-
मात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ११

कठवल्लीष्वेव पठ्यते

सन्निहितत्वादिति पिप्पलं स्वाद्वतीति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ।
॥ १॥ १० ॥ अतृवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह ॥ गु-
ह्यामिति ॥ ऋतमवश्यम्भावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य क-
र्मणो लोके कार्ये देहे परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थ्यं हृदयं
परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ
छायास्तपस्त्वग्निश्चोविरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रि-

“अतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थ्ये । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः” ॥

इति । तत्र संशयः । किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ, उत जीवपरमात्मानाविति । यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात् कार्यकरणसंघाताद् विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः” इति पृष्टत्वात् । अथ जीवपरमात्मनौ, ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति, तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद” इति पृष्टत्वात् । अत्राह आक्षेप्ता

नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानं चेति त्रित्वं बोध्यम् बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात् । संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह ॥ यदीत्यादीना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीत्यन्ये, अतत्त्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्त्वं जानीषामित्यर्थः ॥ तदपीति ॥ परमात्मस्वरूपमपीत्य-

उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः । कस्मात् । ऋत-
 पानं कर्मफलोपभोगः सुकृतस्य लोक इति लि-
 ङ्गात् । तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति नाचे-
 तनाया बुद्धेः । पिबन्ताविति च द्विवचनेन द्वयोः
 पानं दर्शयति श्रुतिः । अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्ता-
 वन्न सम्भवति । अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षो-
 ऽपि न सम्भवति चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपा-
 नासम्भवात् । “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति”
 इति मन्त्रवर्णादिति । अत्रोच्यते । नैष दोषः । छ-
 त्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रि-
 त्वोपचारदर्शनात्, एवमेकेनापि पिबता द्वौ पिब-
 न्तावुच्येयातां । यद्वा जीवस्तावत् पिबति, ईश्वर-
 स्तु पाययति पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते । पाचयि-
 तर्यपि पकृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् । बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्र-

र्थः उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति ॥ अत्राहेति ॥ छत्रिप-
 देन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह ॥ अ-
 त्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह
 ॥ यद्वेति ॥ नियतपूर्वभाविरुतिमन्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः
 साधारणं यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः अत्र प्रकृ-
 तिर्मुल्यार्था प्रत्यये लक्षणामिश्राऽस्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः प्रकृ-
 त्या त्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे पिबन्ताविति क-
 र्तृवाचिपदेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह ॥ बु-

होऽपि सम्भवति करणे, कर्तृत्वोपचारात्, एधांसि
 पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् । न चाध्यात्माधिकारे-
 ऽन्यौ कौचिद्वावृतं पिबन्तौ सम्भवतः, तस्माद्बु-
 द्विजीवौ स्यातां जीवपरमात्मानौ वेति संशयः ।
 किं तावत्प्राप्तं बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । कुतः । गुहां प्र-
 विष्टाविति विशेषणात् । यदि शरीरं गुहा यदि
 वा हृदयमुभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावु-
 पपद्येते । न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो
 विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुं । “सुकृतस्य लोके”
 इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति । परमात्मा
 तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते । “न
 कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति श्रुतेः । छाया-
 तपाविति च चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते
 छायातपवत् परस्परस्य विलक्षणत्वात् । तस्मा-
 द्बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।

द्वीति ॥ एधांसि काष्ठानि पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं प्र-
 कृतिस्तु मुख्यैवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत
 आह ॥ नचेति ॥ ब्रह्मक्षेत्रपदस्य सन्निहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपर-
 त्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृ-
 ष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदिति ॥ गोचरं फलं । एकस्मिन् जा-
 तिमिति श्रुते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यम् । व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवात्
 न विजातीयं प्रातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन

विज्ञानात्मपरमात्मानाविहोचयेयाताम् । कस्मा-
त् । आत्मानौ हि तौ उभावपि चेतनौ समान-
स्वभावौ, सङ्ख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव
लोके प्रतीतिर्दृश्यते, अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य
इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः पुरु-
षो वा, तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञा-
नात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेत-
नः परमात्मैव प्रतीयते । ननूक्तं गुहाहितत्वदर्श-
नान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति । गुहाहितत्व-
दर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः ।
गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत् परमात्मन
एव दृश्यते । “गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणं”, “यो वे-
द निहितं गुहायां परमे व्योमन्”, “आत्मानम-
न्विच्छ गुहां प्रविष्टं” इत्याद्यासु । सर्वगतस्या-
पि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न वि-
रुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव । सुकृतलोकवर्तित्वं तु
छत्रित्ववेदकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् ।

सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति वाच्यं, चेतनत्वस्य जीवस्वभा-
वस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीयस्यान्तरङ्गजाति-
मन्स्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह ॥ सङ्ख्याश्रवणे
चेति ॥ गुहायां बुद्धौ स्थितं गह्वरे अनेकानर्थसङ्कुले देहे स्थितं पुरा-
णमनादिपुरुषं विदित्वा हर्षशोकौ जहाति परमश्रेष्ठे व्योमन् हार्दा-

छायातपावित्यप्यविरुद्धम् । छायातपवत् पर-
स्परविलक्षणत्वात् संसारित्वासंसारित्वयोः ।
अविद्याकृतत्वात् संसारित्वस्य पारमार्थिकत्वा-
च्चासंसारित्वस्य, तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ
गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥
कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते ।

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव स-
म्भवति “आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव
तु” इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपक-
कल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयो-
र्गन्तारं कल्पयति । “सोऽध्वनः पारमाप्नोति त-
द्विष्णो परमं पदम्” इति परमात्मानं गन्तव्यं क-
ल्पयति । तथा “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहांहि-

काशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वद सोऽभ्रुते सर्वान् का-
मानित्यन्वयः, अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तृगन्त-
व्यत्वादिकं लिङ्गमाह ॥ विशेषणाच्चेति ॥ स जीवोऽध्वनः संसार-
मार्गस्य परमं पारं किं तत्, विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं
स्वरूपमाप्नोतीत्यर्थः । दुर्दर्शं दुर्ज्ञानं तत्र हेतुर्गूढमायावृत्तं मायानुप्र-
विष्टं यश्चाद् गुहानिहितं गुहाद्वारा गह्वरेष्ठं, एवं बहिसागतमात्मानम-
ध्वान्तमोक्षः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमा-
धानं वेदान्तविगमो महावाक्यजा वृत्तिः तस्मादिदित्वेत्यर्थः । ऋतपान-

तं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन दे-
वं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति” इति पूर्वस्मि-
न्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ ।
प्रकरणं चेदं परमात्मनः । ब्रह्मविदो वदन्तीति
च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते, त-
स्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् । एष एव
न्यायो “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया” इत्येव-
मादिष्वपि । तत्रापि त्वध्यात्माधिकारान्न प्रा-
कृतौ सुपर्णावुच्येते “तयोरन्यः पिप्पलं स्वा-
द्वत्ति” इति अदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति ।
“अनश्नन्नन्योअभिचाकशीति” इत्यनशनचेतन-
त्वाभ्यां परमात्मा । अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृ-
द्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि “समाने वृक्षे पुरुषो नि-
मग्नोऽनीशया शोचति मुद्यमानः । जुष्टं यदा प-

मन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
उपसंहरति ॥ तस्मादिहेति ॥ उक्तन्यायमतिदिशति ॥ एष इति ॥
द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्य-
नियामकभावेनेति सयुजौ । सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ समान-
मेकं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः । गुहां प्रविष्टा-
विति यावत् । एतावात्मानौ । तच्छिङ्गुदर्शनादित्याह ॥ तयोरन्य इति ॥
विशेषणाच्चेत्याह ॥ अनन्तरे चेति ॥ अनीशया स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या दे-
हनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमाह ॥ मुद्यमान इति ॥

श्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥
 इति । अपर आह । द्वासुपर्णेति । नेयमृगस्याधि-
 करणस्य सिद्धान्तं भजते पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेना-
 न्यथाव्याख्यातत्वात् । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्व-
 तीति सत्त्वम् । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्य-
 नश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञा-
 विति, सत्त्वशब्दो जीवः क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति
 यद्युच्येत, तन्न । सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरण-
 शारीरपरतया प्रसिद्धत्वात् तत्रैव च व्याख्यात-
 त्वात् । “तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं

नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरि-
 पाकदशायामीशमन्यं विशिष्टरूपाद्भिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन
 पश्यति तदाऽस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो वीतशोको
 भवतीत्यर्थः । द्वा सुपर्णेति वाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितम् ।
 अधुना कृतां चिन्तामुद्घाटयति ॥ अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिविल-
 क्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति शङ्कते ॥ सत्त्वशब्द
 इति ॥ बुद्धिजीवौ चेत् पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह ॥ नापीति ॥
 पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्येत, न ह्यत्र
 संसारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृति-
 भ्यां चायमर्थो युक्त इति शेषः । तावता मन्त्रव्याख्यामात्रेण । एवमेव
 जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रे-
 णोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । अवि-
 याविदुषि किमपि स्वकार्यं नाध्वंसते न सत्त्वादयति, ज्ञानाग्निना स्व-

शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ”
 इति । नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते । न
 त्वत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसार-
 धर्मेणोपेतो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मा-
 पेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः “अनश्नन्न-
 न्यो अभिचाकशीतीत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यतिज्ञः”
 इति वचनात् । “तत्त्वमसि”, “क्षेत्रज्ञं चापि मां
 विद्धि” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । तावता च वि-
 द्योपसंहारदर्शनमेवावकल्प्यते “तावेतौ सत्त्वक्षेत्र-
 ज्ञौ”, “न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते”
 इत्यादि । कथं पुनरस्मिन्पक्षे “तयोरन्यः पि-
 प्लवं स्वाद्व त्तीति सत्त्वम् ” इत्यचेतने सत्त्वे भो-
 कृत्वं वचनमिति । उच्यते । नेयं श्रुतिरचेतनस्य
 सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता । किं तर्हि
 चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावातां व-
 क्ष्यामीति । तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे
 भोक्तृत्वमध्यारोपयति । इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं

स्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य
 ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते ॥ कथमिति ॥ बुद्धेर्भोक्तृ-
 त्वोक्तावतात्पर्यात् नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह ॥ उच्य-
 त इति ॥ तदर्थं ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपती-
 त्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह ॥ इदं

सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते, परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति, अचेतनत्वात् सत्त्वस्य, अत्रिक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य, अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति । तथा च श्रुतिः “यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति १२॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति तद्यद्यस्मिन्न सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छ-

हीति ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्धयविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविषयकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह ॥ तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति तदा द्रष्टृत्वादिकं, न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः । तस्मादृतं पिबन्ताविति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय इति स्थितम् ॥ १२ ॥ अन्तर उपपत्तेः ॥ उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ तदक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतोऽस्मिन् क्षिप्तं वर्त्मनी पद्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिक-

ति” इत्यादि श्रूयते । तत्र संशयः । किमयं प्रति-
 बिम्बात्माऽक्षयधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञा-
 नात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताऽथवेश्वर
 इति । किं तावत् प्राप्तं, छायात्मा पुरुषप्रतिरूप
 इति । कुतः । तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः “य एषो-
 ऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति च प्रसिद्धवदुपदेशा-
 त् । विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् । स
 हि चक्षुषा रूपं पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवति,
 आत्मशब्दश्चास्मिन् पक्षेऽनुकूलो भवति । आ-
 दित्यपुरुषो ना चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते “र-
 श्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति श्रुतेः । अ-
 मृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथञ्चित् सम्भ-
 वात्, नेश्वरः, स्थानविशेषनिर्देशादित्येवं प्राप्ते
 ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षण्यभ्यन्तरः पुरुष इहो-

त्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्र पिबन्ताविति प्रथम-
 श्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि
 दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नेया
 इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ छायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः
 सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् प्रसिद्धवदिति चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः ।
 सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह ॥ विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ म-
 नो ब्रह्मेतिवत्, एष ब्रह्मेति इति वाक्यस्येतिपदशिरस्कत्वान्न स्वा-
 र्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यत्र इतिपदस्य प्रत्य-

पदिष्ट इति । कस्मात् । उपपत्तेः । उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् । आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वर उपपद्यते “स आत्मा तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृत् श्रुतौ श्रूयते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलितोऽपहतपाप्मादिश्रवणात् तथाक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं “तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति” इति श्रुतेः । संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते “एतं संयद्वाम इत्याचक्षते” । “एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति । एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति” इति च । अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

यपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर एवेति ॥ बहुप्रमाणसंवादस्तात्पर्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां दृश्यत्वलिङ्गं बाध्यमित्याह ॥ संयद्वामेति ॥ वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषमभिलक्ष्य संयन्ति उत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह ॥ वामनीरिति ॥ नयति फलानि लोकान् प्रापयतीत्यर्थः । भामानि भानानि नयत्ययमित्याह

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत् सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽ-
 क्ष्यल्पस्थानमुपपद्यते इति । अत्रोच्यते । भवेदे-
 षाऽनवकल्पिः यद्येतदेकं स्थानमस्य निर्दिष्टं
 भवेत् । सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि
 स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि “यः पृथिव्यां तिष्ठन्”
 इत्यादिना । तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं “यश्चक्षु-
 षि तिष्ठत्” इति । स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्र-
 हणेतैतद्वर्शयति । न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं
 ब्रह्मणो निर्दिश्यमानं निर्दिश्यते, किं तर्हि नाम-
 रूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणो-
 ऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते, “तस्योदिति नाम
 हिरण्यश्मश्रुः” इत्यादि निर्गुणमपि सत् ब्रह्म
 नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोप-
 दिश्यते इत्येतदप्युक्तमेव । सर्वगतस्यापि ब्रह्मण
 उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम-
 म इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

॥ भामनीरिति ॥ सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थाननामरू-
 पानां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वोक्तिरत्र न दोष इति
 सूत्रयोजना । अनवकल्पिः अकल्पकल्पना तदा भवेद्यद्यत्रैव निर्दिष्टं
 भवेदित्यन्वयः । नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशङ्क्य यु-
 क्तिमाह ॥ निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्म ब्रह्ममित्या-

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यं, किं ब्रह्मास्मिन् वाक्येऽभिधीयते न वेति । 'सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् । सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" इति तदेवेहाभिहितं, प्रकृतपस्त्रिहस्य न्याय्यत्वात्, "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ताः" इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् । कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति । उच्यते ।

ह ॥ सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः । ननु प्रकरणात् प्रबलेन दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितः छायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ उपकोसलो नाम कश्चित् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् पैरिचचार । तमनुपदिश्य देशान्तरगते जाबाले गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तं आचार्यस्त्विति । तवात्मविद्याफलावाप्तये मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणागत्य य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वामर्चिरादिका गतिरुक्ता । तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यतां वाच्या, सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गाद्बलवदिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे ॥ उच्यत इति ॥ प्राणश्च सूत्रात्मा बृहस्पद्ब्रह्मेति यत् तज्ज्ञानामि कं विषयसुखं खं च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं वा शक्नोमीत्यर्थः । खं कथम्भूतं यत् कं तदेव खमिति सुखेन

“प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” इत्येतदग्नीनां वच-
नं श्रुत्वोपकोसल उवाच। “विजानाम्यहं यत्प्रा-
णो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि”, इति। तत्रेदं
प्रतिवचनम्। “यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव क-
म्” इति। तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लो-
के। यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची
नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मश-
ब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्राये तस्युक्त इति
प्रतीतिः स्यात्। तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियस-
म्पकजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात्। यदि त-
स्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं
सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात्। इतरेतरविशेषितौ
तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः। तत्र द्वि-
विशेषितस्य खस्य भूतत्वनिरासः। तथा कं कथम्भूतं यत् खं तदेव
कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेक-
मुखेनाह ॥ तत्र खमित्यादिना ॥ आत्मविद्येति श्रुतिविरोधात् प्रतीक-
ध्यानमत्रानिष्टमिति भावः ॥ सामय इति ॥ आमयो दोषः। साधनपारत-
न्त्र्यानित्यत्वादिः तत्सहित इत्यर्थः। प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रह-
णे फलितमाह ॥ इतरेतरेति ॥ विशेषितार्थकावित्यर्थः। नन्वेकं ब्रह्मै-
वात्र ध्येयं चेद् ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह ॥ तत्रेति ॥ विशेष-
णत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः। ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तत्त्व-
मिति विग्रहः। अध्येयत्वे को दोषस्तत्राह ॥ इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या
समुणविद्यात्वावगमादिति भावः। आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्र-

तीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवो-
 च्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्
 सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात्, तन्माभूदित्यु-
 भयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं “कं ब्रह्म खं
 ब्रह्म” इति। इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्ये-
 यत्वम्। तदेवं वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्मोप-
 दिष्टम्। प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वं स्वं
 महिमानमुपदिश्य “एषां सोम्य ते अस्मद्विद्या-
 ऽऽत्मविद्या च” इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दि-
 ष्टमिति ज्ञापयन्ति। “आचार्यस्तु ते गतिं वक्तो”
 इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरवि-
 वक्षां वारयति। “यथा पुष्करपलाशे आपो न
 श्लिष्यन्ते, एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिष्यते”
 इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुप-
 घातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्श-
 यति। तस्मात् प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां

कृतं ब्रह्मेत्याह ॥ प्रत्येकं चेति ॥ पृथिव्यग्निरन्ध्रमादित्य इति मम
 चतलस्त्रनवो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश। आपो दिशो नक्षत्राणि
 चन्द्रमा इति अन्वाहार्यपचन उवाच। प्राण आकाशो यौर्विबु-
 दिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति भावः। इष्यमस्माकमग्नीनां
 विद्या प्रत्येकमुक्त्वा आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्र-
 ह्मेत्युक्तेत्यर्थः। उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मछायात्मा गुरुणोच्यतां वक्तृभेदा-

संयद्दामत्वादिगुणतां च उक्त्वा अर्चिरादिकां त-
द्विदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमते “य एषोऽक्षि-
णि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाच” इति १५

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरौ यस्मात् श्रु-
तोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो
या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ “अथोत्तरे-
ण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानम-
न्विष्ट्यादित्यमभिजयन्ते, एतद्वै प्राणानामाय-
तनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरा-
वर्तन्ते” इति । स्मृतावपि ।

“अग्निज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।

दिति तत्राह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ एकवाक्यतानिश्चयादकृभेदेऽपि
नार्थभेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद्ग्रहस्य सगुणब्र-
ह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्रा-
भिधानात् लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह ॥ इतश्चेति ॥ यस्माद् दृश्यते त-
त्तस्मादिहेत्यन्वयः । श्रुतिमाह ॥ अथेति ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः ।
स्वधर्मस्तपः तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्या-
नवियमेत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा । आदित्यद्वारा सगु-
णब्रह्मस्थानं गच्छन्ति एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टिसमष्टिरूपाणामाय-
तनं लिङ्गात्मकं द्विरप्यगर्भरूपं वस्तुतस्त्वेतदमृतादिरूपं निर्गुणं स-
र्वाधिष्ठानम् । अतः कार्यब्रह्म प्राप्यतत् स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुख्यन्त

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” ॥

इति । सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते । “अथ यदु चैवास्मिन् शव्यं कुर्वन्ति यदुच-
नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति” इत्युपक्रम्य “आदि-
त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत् पुरुषोऽमान-
वः स एतान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ ए-
तेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते”
इति । तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽ-
क्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत् पुनरुक्तं “छायात्मा विज्ञानात्मा देव-

इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता एषमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः ॥
अस्मिन्नुपासके मृते सति यदि पुत्रादयः शव्यं शवसंस्कारादिकं कु-
र्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान्
क्रमेण गच्छन्ति । अर्चिषमग्निं ततोऽहरङ्कः शुक्लपक्षं तत् उत्तरायणं
तस्मात् संवत्सरं ततो देवलोकं ततो वायुं वायोरादित्यं ततश्चन्द्रं
चन्द्राद्विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो
ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशि-
ष्टो देवपथो गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद्ब्रह्मपथश्च । एतेन कार्यं ब्रह्मप्र-
तिपद्यमाना उपासका इमं मानवं मनोः सर्गं आवर्तं जन्ममरणा-
वृत्तियुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ चक्षुरासीदतीति उ-
पगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिध्यतीति भावः ।

तात्मा वा स्यादक्षिस्थानः” इति । अत्रोच्यते,
 न छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति । कस्मात् ।
 अनवस्थितेः । न तावत् छायात्मनश्चक्षुषि नि-
 त्यमवस्थानं सम्भवति । यदैव हि कश्चित्
 पुरुषश्चक्षुरासीदति तदा चक्षुषि पुरुषच्छा-
 या दृश्यतेऽपगते तस्मिन्न दृश्यते, “य ए-
 षोऽक्षिणि पुरुषः” इति च श्रुतिः । सन्निधा-
 नात् स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वे-
 नोपदिशति । न चोपासनकाले स छायाकरं क-
 ञ्चित् पुरुषं चक्षुःसमीपे सन्निधाप्योपास्त इति
 युक्तं कल्पयितुम् । “अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष्ट-
 नश्यति” इति श्रुतिश्छायात्मनोऽप्यनवस्थित-
 त्वं दर्शयति । असम्भवाच्च । तस्मिन्नमृतत्वादी-
 नानां गुणानां न छायात्मनि प्रतीतिः । तथा विज्ञा-
 नात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्ब-
 न्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् । ब्र-

किञ्च व्यवधानात् स्वाक्षिस्थ उपास्यः । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं
 सम्भवतीत्याह ॥ य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपा-
 स्तिरित्यत आह ॥ न चेति ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः । युक्तिसिद्धान-
 वस्थितत्वे श्रुतिमाह ॥ अस्येति ॥ छायाकरस्य बिम्बस्य नाशमद-
 र्शनमनुसृत्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः । जीवं निरस्यति ॥ तथेति ॥ जा-
 त्यन्वयाप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्त-

ह्यणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृद-
यादिदेशविशेषसम्बन्धः । समानश्च विज्ञाना-
त्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः । यद्य-
पि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाप्य-
विद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं
भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते । संयद्वाम-
त्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव । देवता-
त्मनस्तु “रश्मिभिरेषोऽस्मिन् प्रतिष्ठितः” इति
श्रुतेः यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् तथाप्यात्म-
त्वं तावन्न सम्भवति पराग्रूपत्वात् । अमृतत्वोद-
योऽपि न सम्भवन्ति उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् । अ-
मरत्वंमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् । ऐ-
श्वर्यमपि परमेश्वरायत्नं न स्वाभाविकं, “भीषा-
स्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निः
श्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति मन्त्रवर्णा-
त् । तस्मात् परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्ये-
तव्यः । अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपा-

मित्यर्थः ॥ दृष्ट इति ॥ श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्यो अजायत सू-
र्योऽस्तमेति” इति वाक्यं अमरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याशङ्क्या-
ह ॥ अमरत्वमपीति ॥ भीषा भयेनास्मादीश्वराद्वायुश्चलति । अग्निश्चै-
न्द्रश्च स्वस्वकार्यं कुरुतः । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां नि-
कटे भावसीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्ययुक्तं तत्राह ॥ अस्मिन्निति ॥

दानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्या-
ख्येयम् ॥ १७ ॥

**अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यप-
देशात् ॥ १८ ॥**

“य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भू-
तान्यन्तरो यमयति” इत्युपक्रम्य श्रूयते “यः
पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यां अन्तरो यं पृथिवी न वे-
द यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमय-
त्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इत्यादि । अत्र
“अधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभू-
तमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्त-

दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधा-
नात् । तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासना स्तुत्यर्थ उच्यते
इत्यर्थः । तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति
सिद्धम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ वृ-
हदारण्यकवाक्यमुदाहरति ॥ य इति ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रतीयमा-
नार्थमाह ॥ अत्रेति ॥ यः पृथिव्यामित्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अ-
धिकृत्य यमयिता श्रूयते । तथा यः सर्वेषु लोकेष्विति अधिलो-
कम् । यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम् । यः सर्वेषु यज्ञेष्विति अधियज्ञम् ।
यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । यः प्राणे तिष्ठन्नित्यादि य आत्मनी-
त्यन्तमध्यात्मं वेति विभागः । अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भ-
वाभ्यां संशयः । पूर्वत्रेश्वरस्यासिद्धान्त्यसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननि-

र्यामी" इति श्रूयते। स किमधिदेवाद्यभिमानादे-
वतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः क-
श्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं कि-
ञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात् संशयः । किं तावन्नः
प्रतिभाति सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वात् सञ्ज्ञिनोऽ-
प्यप्रसिद्धेर्नार्थान्तरेण केनचित् भवितव्यमिति,
अथवा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्ती-
त्यभ्युपगन्तुम् । अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमन-
योगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः । तस्मात् पृ-
थिव्याद्यभिमाना कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् ।
तथा च श्रूयते "पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको
मनोऽज्योतिः" इत्यादि । स च कार्यकरणवत्त्वात्
पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन् यमयतीति युक्तं देवा-
त्मनो यमयितृत्वम् । योगिनो वा कस्यचित् सि-

देशो दृष्टान्त उक्तस्तस्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधी-
यत इत्याक्षेपसङ्गतिः, अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वम् । अवान्तरफलं
तु पूर्वपक्षे अनीश्वरोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्वह्नज्ञानमिति मन्तव्यं
स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ अनिश्वितार्थे फ-
लाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः । तथा च श्रूयते यस्य
देवस्यायतनं शरीरं लोकयतेऽनेनेति लोकश्चक्षुर्ज्योतिः सर्वार्थप्रकाश-
कं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न
युक्त इत्यरुचेराह ॥ योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे
सिद्धसाधनकल्पनागौरवात् नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति

इस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् । न तु परमात्मा प्रतीयेत अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते । योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति । कुतः । तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते । पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन् यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते, सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्यते । “यं पृथिवी न वेद ” इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति, पृथिवीदेवता स्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् । तथा “अदृष्टोऽश्रुतः” इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति । यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति नै-

॥ एवं प्राप्त इति ॥ देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह ॥ यं पृथिवीति ॥ ईश्वरो न द्वियन्तां अशरीरत्वात् घटवदित्युक्तं निरस्यति ॥ नैष दोष इति ॥ नियम्यातिरिक्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः द्वितीयस्त्वसिद्धः ईश्वरस्य स्वावि-

ष दोषः, यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव त-
स्य कार्यकरणवत्त्वोपपत्तेः । तस्याप्यन्यो निय-
न्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति भेदाभावात् ।
भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः । तस्मात् पर-
मात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतददृष्टत्वादयो धर्माः साङ्ख्यस्मृति-
कल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते रूपादिही-
नतया तस्य तैरभ्युपगमात् । “अप्रतर्क्यमखिज्ञे-
यं प्रसुप्तमिव सर्वतः” इति हि स्मरन्ति । त-
स्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्य-
ते । तस्मात् प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात्, ईक्ष-

योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह ॥ यान्नियच्छतीति ॥ स शरीरो
नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनसान्निध्याज्जड-
स्य व्यापारो नियमनं तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वम् । तच्चाचिन्त्यमायाशक्ते-
श्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसङ्घातात्मको देहो ग्राहः ते-
न लिङ्गदेहस्य या वृत्तिः ननु देहनियन्तुर्जीक्स्यान्यो नियन्ता चेत् तस्या-
प्यन्यः, अत आह ॥ इत्थं नवस्थेति ॥ निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वं ईश्वरस्य
श्रुतम् । तस्या नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः । यद्वा
ईश्वराद्देदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः सत्यभेदाभावाच्चानानवस्थेत्य-
र्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्या-
ह ॥ अप्रतर्क्यमिति ॥ रूपादिहीनत्वादखिज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुप्तमिव

तेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत् प्रधानमि-
हादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते ।
अत उत्तरमुच्यते । न च स्मार्ते प्रधानमन्तर्या-
मिशब्दं भवितुमर्हति । कस्मात् । अतद्वर्माभि-
लापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य
सम्भवति तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भ-
वति प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् ।
“अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमृतो मन्ता अ-
विज्ञातो विज्ञाता” इति हि वाक्यशेष इह भव-
ति । आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥

यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्नान्त-
र्याम्यभ्युपगम्यते शरीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु ।
शरीरो हि चेतनत्वाद् द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञा-
ता च भवत्यात्मा च प्रत्यक्षात्, अमृतश्च धर्मा-
धर्मफलोपभोगोपपत्तेः । अदृष्टत्वादयश्च धर्माः
शरीरे सुप्रसिद्धाः दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृ-

तिष्ठति जडत्वादित्यर्थः । अतत्, अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभि-
धानादिति हेत्वर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रनिरस्याशङ्कामाह ॥ यदि प्र-
धानमित्यादिना ॥ अमृतश्चेति ॥ विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्ते-
रित्यर्थः । यथा देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायाः ग्रामः कर्म न देवदत्तस्थान-
त्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः न त्वात्मा क्रियायाः क-
र्तृविषयस्वायोगादित्याह ॥ कर्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्ता प्रधानं

तिविरोधात् । “न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत् ” इत्यादि-
श्रुतिभ्यश्च । तस्य च कार्यकरणसङ्घातमन्तर्य-
मयितुं शीलं भोक्तृत्वात् । तस्माच्छारीरोऽन्तर्या-
मीति अत उत्तरं पठति ।

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीय-
ते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते शारीरश्च नान्तर्या-
मी इष्यते कास्मात् । यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मा-
स्तस्य सम्भवन्ति तथापि घटाकाशवदुपाधिप-
रिच्छिन्नत्वान्न स कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तर-
वस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति । अपि च । उभयेऽपि
हि शास्त्रिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो
भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नि-
यम्यत्वेन चाधीयते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” इति
काण्वाः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दि-
नाः । य आत्मनि तिष्ठन्नित्यस्मिस्तावत् पाठे भ-
वत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः । यो विज्ञाने

कर्म तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः
कर्मत्वमित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारमात्मानं तथा दृश्यया दृष्ट्या न विषयी-
कुर्या इत्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वादिधर्माः शारीरस्येत्याह ॥ नेति ॥ अपि-
शब्दसूचित्वहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह ॥ अपि चोभयेऽपीति ॥

तिष्ठन्नित्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर
 उच्यते, विज्ञानमयो हि शारीरं इति । तस्माच्छा-
 रीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् । कथं पुनरे-
 कस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारवुपपद्येते । यश्चायमीश्वरोऽ-
 न्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः । का पुनरिहानु-
 पपत्तिः । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इत्यादिश्रुति-
 वचनं विरुध्येत । अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽ-
 न्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं
 प्रतिषेधति । नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचन-
 मिति चेत्, न, नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात्, अविशेष-
 श्रवणाच्च । अत्रोच्यते । अविद्याप्रत्युपस्थापित-
 कार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामि-
 णोर्भेदव्यपदेशो न पारमार्थिकः । एको हि प्र-
 भेदेनेति सूत्रात् तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शङ्कते ॥ कथमिति ॥
 नन्वैको भोक्ता जीवः ईश्वरस्त्वभोकेति न विरोध इति शङ्कते ॥ का
 पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाक्याह ॥ नान्य इति ॥
 स एव श्रुत्यर्थमाह ॥ अत्रेति ॥ श्रुतेरर्थान्तरमाशङ्क्य निषेधति
 ॥ नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः, किन्त्वविशे-
 षेण द्रष्टृन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह ॥ अ-
 विशेषेति ॥ तस्मात् सूत्रे य आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतौ च द्रष्टृभेदो-
 क्तिरयुक्ता नान्य इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधि-
 कल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूयत इति समाधत्ते ॥ अत्रोच्यत इति ॥
 भेदः सत्यः किं न स्यादत आह ॥ एको हीति ॥ गौरवेण द्वयोरहंभी-

त्यगात्मा भवति न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः।

एकस्यैव तुभेदव्यवहार उपाधिकृतः, यथा घटा-

काशो महाकाश इति। ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रु-

तयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो

विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते। तथा

च श्रुतिः “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं प-

श्यति” इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति।

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्”

इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ॥ २० ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥

“अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” “यत्तद-

द्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणि-

गोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वाच्चा-

त्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥ ततश्चेति ॥ कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं

सर्वं युज्यत इत्यर्थः . तस्मादन्तर्यामि ब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वित-

मिति सिद्धम् ॥ २० ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ मुण्डकवाक्य-

मुदाहरति ॥ अथेति ॥ कर्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यनन्तरं यस्या निर्गुणं

ज्ञायते परा सोच्यते तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति ॥ यत्तदिति ॥

अद्रेश्यं अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अत्राहं कर्मेन्द्रियैश्च । गोत्रं वंशः वर्णो

ब्राह्मणत्वादिजातिः चक्षुःश्रोत्रशून्यं अचक्षुःश्रोत्रं पाणिपाद-

शून्यमपाणिपादं ज्ञानकर्मेन्द्रियविकल्पमित्यर्थः । विभुं प्रभुं सुसूक्ष्मं

दुर्लभं अक्षय्यं अविनाशकं अमृतं अमलं अविनाशकं अमृतं अमलं अविनाशकं

पादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं य-
द्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इति श्रूयते । तत्र
संशयः । किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः
प्रधानं स्यात्, उत शरीरः, आहोर्स्वित् परमे-
श्वर इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति यु-
क्तं, अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानात्
“यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्णते च यथा पृथि-
व्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः पुरुषात् के-
शलोमानि तथाऽक्षरात् सम्भवतीह विश्वम्” इ-
ति । न नूर्णनाभिः पुरुषश्चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनो-
पात्तौ, नेति ब्रूमः, न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र
सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति । चेतना-
धिष्ठितं त्वचेतनमूर्णनाभिः शरीरं सूत्रस्य योनिः
पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् । अपि
च । पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वा-
द्यभिलापासम्भवान्न प्रधानमभ्युपगतम् ।

प्रकृतिं यत् पश्यन्ति धीराः पण्डितास्तदक्षरं तद्विद्या परेत्यन्वयः । अद-
श्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः । पूर्ववद् द्रष्टृत्वादी-
नां चेतनधर्माणामत्राश्रुतेः अस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्ष-
यति ॥ तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः सिद्धान्ते निर्गुणधीरि-
ति फलम् । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसं-
हरति चेत्यर्थः । सतो जीवतः । ननु पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते

इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति, न चात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते । ननु “यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतत्वे प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति । अत्रोच्यते । “यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यम्” इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनः श्रावयिष्यति “अक्षरात् परतः परः” इति । तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः स सर्वज्ञः सर्वविच्च सम्भविष्यति प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः । येदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात्, धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपसर्जनादिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते, योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति । कथमेतदवगम्यते । धर्मोक्तेः । परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते

तत्राह ॥ अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते ॥ ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यम्येन सिद्धान्तयति ॥ एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्य-

“यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इति । न हि प्रधानस्या-
चेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः स-
र्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भवति । नन्वक्षरशब्द-
निर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैवैतत् सर्वज्ञत्वं सर्व-
वित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् । अत्रोच्य-
ते । नैवं सम्भवति यत्कारणम् “अक्षरात् स-
म्भवतीह विश्वम्” इति प्रकृतं भूतयोनिमिह
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जाय-
मानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं निर्दिशति ।

“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते” ॥ इति ॥

तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वा-
त् प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्व-
वित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते । “अक्षरात् पर-

युक्तम्, वाक्यशेषे भूतय्येनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
ति ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [१।४।३०] इति सूत्रेण प्रकृतेरेपादानसज्ज्ञा-
यां पञ्चमीस्मरणा दक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोने-
र्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्त्रलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधेने
॥ अत्रोच्यत इति ॥ एतत् कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं नामरूपं स्थूलं
तद्वैऽयं व्रीक्षादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्य-
भिज्ञानादचेतनत्वमिति तत्राह ॥ अक्षरात् परत इति ॥ नायमक्षर-
शब्दो भूतयोनिं परामृशति परत्रिणात्रिमस्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूत-

तः परः” इत्यत्रापि न प्रकृतात् भूतयोनेरक्षरात्
 परः कश्चिदभिधीयते । कथमेतदवगम्यते । “ये-
 नाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्र-
 ह्मविद्याम्” इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयो-
 नेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञा-
 तत्वात् । कथं तर्ह्यक्षरात् परतः पर इति व्यप-
 दिश्यत इत्युत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः । अपि चात्र
 द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते “परा चैवापरा च” इ-
 ति । तत्रापरा मृगवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्र-
 वीति “अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते” इ-
 त्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रु-
 तम् । यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुण-
 कमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्यात् । प-
 रापरविभागो त्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयस-

योनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन
 परामर्शादित्याह ॥ येनेति ॥ येन ज्ञानेनाक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं
 वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्याय शिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्य “अप्राणो ह्यम-
 नाः शुभ्रो ह्यक्षरात् परतः परः” इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत
 इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशङ्क्याज्ञानमिति व-
 क्ष्यत इत्याह ॥ कथमिति ॥ परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य
 ब्रह्मत्वमित्याह ॥ अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषय-
 त्वात् परेत्यत आह ॥ परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेना-

फलतया परिकल्प्यते । न च प्रधानविद्या निः-
 श्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते । तिस्रश्च
 विद्याः प्रतिज्ञायेरन्तु त्वत्पक्षे अक्षराद्भूतयोनेः
 परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् । द्वे एव
 तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्नु भगवो
 विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति चैकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानमापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि वि-
 वक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते, नाचेतनमात्रैकायतने प्र-
 धाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरी । अपि च “स
 ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पु-
 त्राय प्राह” इति । ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य
 परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगामिनीं द-
 र्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति । सा च ब्रह्मवि-
 परविद्यां निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवाचेति वाक्यशेषोक्तैरि-
 त्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह ॥ न
 चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते, अद्रेश्यवा-
 क्येन तु प्रधानविद्योच्यत इत्यत आह ॥ तिस्रश्चेति ॥ इतश्च भू-
 तयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह ॥ कस्मिन्निति ॥ अचेतनमात्रस्यैकायतनमु-
 पादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न भव-
 ति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्र-
 ह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह ॥ अपिचेति ॥ स ब्रह्मविद्यां स-
 र्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां
 विद्याफलानां चान्तर्भावाद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरवि-

वासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्या ब्रह्मत्वे वा
 धितास्यात्। अपरा ऋग्वेदा दिलक्षणा कर्मविद्या
 ब्रह्मविद्योपक्रम उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै
 “ब्रूवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमव-
 रंयेषुकर्म। एतत् श्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां
 मृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति” इत्येवमादिनिन्दावच-
 नात्। निन्दित्वा चापरां विद्यां ततो विरक्तस्य
 परविद्याधिकारं दर्शयति “परीक्ष्य लोकान् क-
 र्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृ-
 तेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पा-
 णिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्” इति। यत्तूक्तमचेतना-
 नां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानादार्ष्टा-

या परंप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह ॥ अपरेति ॥ ब्रूवन्ते गच्छन्ती-
 ति ब्रूवा विनाशिनः। अदृढा नित्यफलसम्पादनाशकाः षोडशर्त्विजः
 पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश। यज्ञेन नामनिमित्तेन निरूप्यन्त इति य-
 ज्ञरूपाः। तथा हि ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीत्यृत्विजः, यज-
 त इति यजमानः, पत्युर्नो यज्ञसंयोगे (४।१।३३) इति सूत्रेण पतिश-
 ब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति पत्नी, एवमृत्वि-
 गादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपा येष्ववरमनित्यफलकं
 कर्म श्रुत्युक्तं, एतदेव कर्म श्रेयो नान्यदात्मज्ञानमिति ये मूढास्तु-
 ष्यन्ति ते पुनः पुनर्जन्मप्रमरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः। तद्विज्ञानार्थं गुरुमभि-
 गच्छेति विद्वान्। ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति
 ॥ अविद्वानिति। ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति
 ॥ अविद्वानिति। ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति

स्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमि-
ति, तदयुक्तम् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्त्य-
न्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति । अपि
च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति
न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्य-
ते, तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमे-
श्वर एव ॥ २१ ॥

विशेषणभेदव्यपेदशाभ्यां च नेतरौ २२

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शा-
रीरः प्रधानं वा । कस्मात् । विशेषणभेदव्यपेद-
शाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीरा-
द्विलक्षणत्वेन “दिव्यो त्यमूर्तः पुरुषः स बा-
त्याभ्यन्तरो त्यजोऽप्राणो त्यमनाः शुभ्रः” इ-
त्यादि । न ह्येतद्विव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्र-
त्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनः तद्व-

र्वसाम्ये तवाप्यानिष्ठापत्तेरित्याह ॥ अपि च स्थूला इति ॥ २१ ॥
विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे
॥ विशिनष्टि हीत्यादिना ॥ दिव्यो योतनात्मकः स्वयंभ्योतिरमूर्तः
पूर्णः पुरुषः पुरिशयः प्रत्यगात्मा बाह्यं स्थूलमाभ्यन्तरं सकारं सू-
क्ष्मं शाभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति स बाह्याभ्यन्तरः, हि तथा श्रुति-
पुत्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं तेन परिच्छे-
दोऽप्युक्तम् । तस्य शरीरस्य धर्मान् बाह्यमूर्तत्वादीनि धर्मः । तस्य-

मीश्व स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ।

तस्मात् साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते । तथा

प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति

“अक्षरात् परतः परः” इति । अक्षरमव्याकृतं ना-

मरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यै-

क्षरशब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत । तत्राह
॥ अक्षरमव्याकृतमिति ॥ अश्रोति व्याप्नोति स्त्वविकारजातमित्यक्षरम् अव्याकृतमव्यक्तं अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीजं ईश्वरः तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र तद्भूतसूक्ष्मम् । ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तथा । तस्यैव चिन्मात्रस्य जीवेश्वरभेदोमाधिभूतं यत्तु ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानं तद्भाष्यबहिर्भूतम् । एतस्मिन् खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेः, आश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो मायाभिः” इति श्रुतिर्मानम् “अजामेकाम्” इत्याद्यनेकश्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः “स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते” इति । साङ्ख्ययोगाचार्याः पुराणैर्तिहासकर्तारश्च मूलप्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्ववियैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथम् ? न च व्यवस्था नास्तीति वार्य्य श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापादादिति चेत्, उच्यते । ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति तैरपि परिणामित्वेन तां तात्त्वमविद्याया अङ्गीकार्यं, तथा चानर्थात्मकस्वीयसङ्घातात्मना भविष्यता विद्यां शोषहितजीवभेदाव्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तर्याम्यपरिणामज्ञानांशनाशो मुक्तिरिति । एवं च

वैयर्थ्यात् सवस्माद्विकारात् परं योऽभिप्रायः
 तस्मात् परतः परं इति भेदेन व्यपदेशात् पर-
 मात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति । नात्र प्रधानं
 नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यं तस्मा-
 द्भेदव्यपदेश उच्यते । किं तर्हि । यदि प्रधानम-
 ते, कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्द-
 श्वर एवास्सूक्ष्मं परिकल्प्येत परिकल्प्यतां त-
 विशेषणभेदशात् परमेश्वरो भूतयोनिस्त्वेत-
 दातेपाद्यते ॥ २२ ॥

कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ।

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

अपि च “अक्षरात् परतः परः” इत्यस्यान-
 त्तरं “एतस्माज्जायते प्राणः” इति प्राणप्रभृती-

श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्ति-
 शास्त्रं चेति सर्वमबाधितं भवति । न चैवं नानाजीवपक्षाद्विशेष-
 मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलम् परत्वे हेतुः ॥ आविकार इति ॥
 ननु सत्प्रकृता श्रुतौ प्रधानाद्भेदव्यपदेश उक्तस्तत्र कथमज्ञानाद्भे-
 दात्किं व्याख्यायते तत्राह ॥ नात्रेति ॥ कार्यात्मना प्रतीयत इति
 प्रधानमज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञाना-
 द्भूतयोनिरिति पूर्वपक्षे कस्या निरस्यते । तन्निरासार्थं नार्थात् सा-
 द्भूतप्रधाननिरास इति नान्यथा ॥ २३ ॥

कस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति । सर्वात्म-
त्वविवक्षयेदमुच्यते न तु विग्रहतत्त्वविवक्षये-
त्यदोषः । “अहमन्नमहमन्नादः” इत्यादिवत् ।
अन्ये पुनर्मन्यन्ते नायं भूतयोने रूपोपन्यासः
जायमानत्वेनोपन्यासात् “एतस्माज्जायते प्रा-
णो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुज्योतिरापः
पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति हि पूर्वत्र प्राणा-
दिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदि-
क्षत् । उत्तरत्रापि च “तस्मादग्निः समिधो यस्य
सूर्यः” इत्येवमादि, “अतश्च सर्वा ओषधयो
रसश्च” इत्येवमन्तं जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ।
इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोने रूपमुपन्य-
स्येत । सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदे-
क्ष्यति “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” इत्यादिना ।

कमात्मनो विवक्षति । अफलत्वात्, तथेहापीत्याह ॥ अहमन्नमि-
ति ॥ वृत्तिरुच्चार्यां दूषयति ॥ अन्ये पुनरिति ॥ “एष सर्वभूतान्तरा-
त्मा सूत्रात्मा एतस्माद्भूतयोनेर्जायते” इति श्रुत्यन्वयेन हिरण्यगर्भस्या-
द्वाजायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिक्षद्वोचदित्यर्थः । अग्निर्युलो-
को यस्य समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि युलोक्ताग्निस्त्वस्मादजायतेत्यर्थः । “त-
स्मादित्य एव समित्” इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव
कस्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्भूधेत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं
विशेषयामिति तथेत्याह ॥ सर्वात्मत्वमप्येति ॥ तत्त्व विवक्षयाभ्यस्य

श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्ज-
न्मादिनिर्दिश्यमानमुपलभामहे “हिरण्यगर्भः
समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ॥
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हवि-
षा विधेम” इति समवर्ततेत्यजायत इत्यर्थः ।
तथा “स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते,
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे संमवर्तत” ॥
इति च । विकारपुरुषस्यापि सर्वभूतान्तरात्मत्वं
सम्भवति, प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममव-
स्थानात् । अस्मिन् पक्षे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म”
इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहे-
तुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥

जन्मान्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं तत्राह ॥ श्रुतीति ॥ अग्रे संमवर्तत
जातः सन् भूतग्रामस्यैकः पतिरीश्वरप्रसादादभवत् स सूत्रात्मा द्या-
मिमां पृथिवीं च स्थूलं सर्वमधारयत् । कशब्दस्य प्रजापतिसंज्ञात्वे
सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेनैकस्मै देवाय प्राणात्म-
ने हविषा विधेम परिचरेमेति व्याख्येयम् । “कतम एको देव इति प्रा-
णः” इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जातस्तस्मा एकस्मै देवायेत्यर्थः । “एको
देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुत्यन्तरात् । ननु तस्य भूतान्तरात्मत्वं
कथम् ? तत्राह ॥ विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनकर्मसमुच्च-
यानुष्ठानादस्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्य-
न्तर्गतं ज्ञानकर्मैन्द्रियप्राणात्मकसमाष्टिलिङ्गशरीरं जायते तद्रूपस्य सू-
त्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह ॥ अ-

वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् २४॥

“को न आत्मा किं ब्रह्मेति आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नो ब्रूहीति” इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथ्वीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च प्रत्ये-

स्मिन् पक्ष इति ॥ कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च पुरुष एवेति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयो नौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ वैश्वानरः ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ को न इति ॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रबुधमृगजनकबुडिला मिलित्वा मीमांसाञ्चक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः आत्मानमिति अध्येषि स्मरसि तमेव नो ब्रूहीति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान् प्रत्येकमपृच्छत्, ‘कं त्वमात्मानमुपास्से कं त्वमात्मानमुपास्से?’ इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । दिवमेवाहं वैश्वानरं वेद्मि । आदित्यमेवाहं वेद्मि । वायुमेव । आकाशमेव । अप एव । पृथिवीमेवाहं वेद्मीति । ततो राजा द्युसूर्यादीनां षण्णां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान् विधाय भवन्तो यादे मामपृष्ट्वा द्युसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुस्तदा क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा सुतेजस्त्वगुणको बुलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं द्युसूर्यादीनां मूर्धादि-

षां मूर्धादिभावमुपदिश्यान्नायते “यस्त्वेतमेवं
प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपा-
स्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्व-
न्नमति तस्य । ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य
मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा-
त्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव
पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो
मनोऽन्वाहार्यपचन आंस्यमाहवनीयः” इ-
त्यादि । अत्र संशयः । किं वैश्वानरशब्देन जाठ-

भावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते ॥ यस्त्वेतमिति ॥
आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीत्यभिविमानः । तं
सर्वज्ञं स तदुपासकः सर्वत्र भोगं भुङ्क्ते इत्यर्थः । लोका भूराद-
यो भूतानि शरीराण्यात्मानो जीवा इति भेदः सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य
गुलोकस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्यस्य । “एष शुक्ल
एष नीलः” इति श्रुतेः । पृथक् नानाविधं वर्त्मगमनं आत्मा स्वभा-
वो यस्य वायोः स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः बहुलत्वं व्यापि-
त्वं तद्गुण आकाशोऽस्य सन्देहो देहमध्यं रयित्वं धनत्वं तद्गुण
आपो यस्य बस्तिर्मूत्रस्थानं, प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ, तस्य
होमाधारत्वं सम्पादयति ॥ उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमस्थाद-
श्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठ-
त्वमुक्तं तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहो-
माधारत्वाल्लिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं ताव-
दिदं ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यदयते तदन्नं

रोऽग्निरुपदिश्यत उत भूताग्निरथ तदभिमानि-
 नी देवता अथ वा शारीर आहोस्वित् परमेश्वर
 इति । किं पुनरत्र संशयकारणं । वैश्वानर इति
 जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगा-
 दात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः । तत्र कस्योपा-
 दानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः
 । किं तावत् प्राप्तं जाठरोऽग्निरिति । कुतः । तत्र हि
 विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते “अयमग्निर्वैश्वान-
 रो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
 द्यते” इत्यादौ । अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि
 प्रयोगदर्शनात् “विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा
 वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्” इत्यादौ । अग्निशरी-
 रां वा देवता स्यात् तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्
 “वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवना-
 नामभिः श्रीः” इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामै-
 श्वर्याद्युपेतायां सम्भवात् । अथात्मशब्दसामा-

येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अग्नि-
 मात्रं चेति ॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमङ्गां केतुं चिद्गं सूर्यं
 देवा अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वै-
 श्वानर इत्यनुषङ्गः । हि यस्मात् कं सुखप्रदो भुवनानां राजा वैश्वा-
 नरो ऽभिमुखा श्रीरस्येत्यभिः श्रीरीश्वरः । तस्मात् तस्य वैश्वानरस्य सु-
 मतौ वयं स्याम तस्यास्माद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्य-

नाधिकरण्यात् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद् ब्रह्म” इतिकेवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्द-
वशेन वैश्वानरशब्दः परिणेतव्य इत्युच्यते । तथापि
शारीर आत्मा स्यात् तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वा-
नरसन्निकर्षात्, प्रादेशमात्रमिति च विशेषण-
स्य तस्मिन् उपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् । त-
स्मान्नेश्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्ते । तत् इदमुच्य-
ते वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः । सा-
धारणशब्दविशेषात् । साधारणशब्दयोर्विशेषः
साधारणशब्दविशेषः । यद्यप्येतावुभावप्या-
त्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ, वैश्वानरश-
ब्दस्तु त्रयाणां साधारणः, आत्मशब्दश्च द्वयोः
तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तथो-
रभ्युपगम्यते “तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वा-
नरस्य मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादि । अत्र हि परमे-

रुचिं वदन् कल्पान्तरमाह ॥ अथेत्यादिना ॥ “आत्मा वैश्वानरः” इति
श्रुतेरित्यर्थः । केवलत्वं वैश्वानरशब्दशून्यत्वम् । अत्र जाठरो वैश्वानर इ-
ति मुख्यः पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहव्या-
पित्वादात्मत्वम् । श्रुत्या बुमूर्द्धत्वादिकल्पनया बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमिति
ध्येयम् । सिद्धान्तयति ॥ तत् इदमिति ॥ साधारणश्रुत्योरुपक्रम-
स्थयोर्विशेषात् प्रथमश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात् । सर्वात्मकेश्वर-
परत्वं युक्तं न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वं लिङ्गेन जाठरपरत्वमि-
त्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह ॥ अत्र हीति ॥

श्वर एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्र-
 त्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते ।
 कारणत्वात् । कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगता-
 भिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्व-
 मुपपद्यते । “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु स-
 र्वेष्व्वात्मस्वन्नमति” इति च सर्वलोकाद्याश्र-
 यं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भव-
 ति । “एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” इति
 च तद्विदः सर्वपापप्रदाहश्रवणं । “को न आत्मा
 किं तद् ब्रह्म” इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्र-
 म इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिङ्गानि परमेश्वरमेव ग-
 मयन्ति । तस्मात् परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः, यस्मात् प-
 रमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धतीदृशं त्रैलोक्या-
 त्मकं रूपं स्मर्यते “यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं
 नाभिश्चरणौ क्षितिः सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रे तस्मै

अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्या-
 नार्थं विशेषकल्पनेति चेत्, न, असंत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उ-
 पादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थं उच्यतामित्याह ॥ कारणत्वादि-
 ति ॥ लिङ्गान्तराग्याह ॥ स सर्वेष्विवित्यादिना ॥ यथाग्नौ विसिप्त-
 मिषाकातूलं दहते एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ नन्वसदारो-

लोकात्मने नमः” इति तत् स्मर्यमाणं रूपं मूल-
भूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य प-
रमेश्वरपरत्वेनानुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्य-
र्थः । इतिशब्दो हेत्वर्थे यस्मादिदं गमकं लिङ्गं
तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः । यद्यपि
स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति । स्तुतित्व-
मपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन
रूपेण सम्भवति ।

“द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति
खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।
दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च
सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता” ॥

इत्येवंजातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥२५॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न
तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात् पुरुषमपि
चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति

पेणापि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपि स्तुति-
रिति ॥ तथापीति पदमर्थतः पठति ॥ स्तुतित्वमपीति । युमूर्ध-
त्वादिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या विना श्रुतिमित्यर्थः । सता
रूपेण स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः ॥ २५ ॥ शब्दादीनां

कुतः। शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च। शब्दस्ता-
 वद्वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति, अर्था-
 न्तरे रूढत्वात्। तथाऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वै-
 श्वानरः” इति। आदिशब्दाद् हृदयगार्हपत्य इ-
 त्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं। तद्यद्भक्तं प्रथममाग-
 च्छेत् तद्धोमीयमित्यादिना च प्राणाहुत्यधिक-
 रणतासङ्कीर्तनम्। एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वै-
 श्वानरः प्रत्येतव्यः। तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रू-
 यते “पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति तच्च जाठरे
 सम्भवति यदप्युक्तं “मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादे-
 विशेषात् कारणात् परमात्मा वैश्वानर इत्यत्र
 ब्रूमः। कुतो ल्येष निर्णयो यदुभयथापि विशेष-
 प्रतिष्ठाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आ-
 गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते ॥ शब्दादिभ्य इति ॥ “स
 एषोऽग्निर्वैश्वानरः” इत्याग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे
 न सम्भवतीत्यन्वयः। सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह ॥ आदिशब्दादिति ॥
 भक्तमन्त्रं होमीयं होमसाधनं तेन प्राणाग्निहोत्रं कार्यमित्यर्थः। वा-
 जसनेयिनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा “स यो हैत-
 मग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रान्नमत्ति”
 इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह ॥ तथेति ॥
 अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः
 साधारणलिङ्गत्वयोतनार्था, शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयती-
 त्वमुच्यते। यद्यपि युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वा-

श्रयणीयो न जाठरविषय इति । अथवा भू-
 ताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भवि-
 ष्यति । तस्यापि हि भूलोकादिसम्बन्धो मन्त्र-
 वर्णादिवगम्यते “यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमा-
 माततान रोदसी अन्तरिक्षम्” इत्यादौ । अ-
 थ वा तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्यु-
 लोकाद्यवयवत्वं सम्भवति । तस्मान्ने परमेश्वरो
 वैश्वानर इति । अत्रोच्यते । न तथा दृष्ट्युपदेशा-
 दिति । न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य
 प्रत्याख्यानं युक्तम् । कुतः ? तथा जाठरापरित्या-
 गेन दृष्ट्युपदेशात् । परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वै-
 श्वानर इहोपदिश्यते “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इ-
 त्यादिवत् । अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः पर-
 मेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते “मनोमयः प्रा-

दिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समं तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे
 न सम्भवतीति बलवानित्यत आह ॥ अथ वेति ॥ एष बुमूर्द्धत्वाद-
 निर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं द्यामपि ते एव द्यावापृथिव्यौ रोदसी
 तयोर्मध्यमन्तरिक्षं च यो भूतोऽग्निर्भानुरूपेणाततान व्याप्तवान् स
 ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह ॥ अथ वेति ॥
 सिद्धान्तयति ॥ न तथा दृष्ट्युपदेशादितीति ॥ परमेश्वरदृष्ट्युपास्य-
 जाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां बुमूर्द्धत्वादिमानी-
 श्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह ॥ अथ वा जाठर इति ॥ अ-

णशरीरो भ्रारूपः” इत्यादिवत् । यदि चेह पर-
मेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विव-
क्ष्येत, ततो “मूर्धैव सुतेजाः” इत्यादेर्विशेषस्या-
सम्भव एव स्यात् । यथा तु देवताभूताग्निव्यपा-
श्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते,
तथात्तरसूत्रे वक्ष्यामः । यदि च केवल एव जाठ-
रो विवक्ष्येत, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य
स्यात्, न तु पुरुषत्वं, पुरुषमपि चैनमधीयते
वाजसनेयिनः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत् पु-
रुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पु-
रुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” इति । परमेश्वरस्य तु
सर्वात्मत्वात् पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चो-
भयमुपपद्यते । ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीय-
थे इति सूत्रावयवं पठन्ति तेषामेषोऽर्थः । केवल-
जाठरपरिग्रहे पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्या-
त्, न तु पुरुषविधत्वम् । पुरुषविधमपि चैनम-

स्मिन् पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता, पूर्वत्र गुणतयेति भेदः । उपाधि-
वाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणावीजमसम्भवं व्या-
चष्टे ॥ यदि चेति ॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ यदि च केवल
इति ॥ ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्येत तदेति शेषः ।
यद्यः पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निर्वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रु-
त्यर्थः । यी वेद स सर्वत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः । पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य

धीयते वाजसनेयिनः “पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्र-
तष्ठितं वेद” इति पुरुषविधत्वं च प्रकरणात् । य
दधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं,
यच्चाध्यात्मं । प्रसिद्धं मूर्धत्वादिचुबुकप्रतिष्ठित
त्वान्तं, तत् परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत् पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णेद्युलोकादि-
सम्बन्धदर्शनात् “मूर्धैव सुतेजा” इत्याद्यवयव-
कल्पनं तस्यैव भविष्यतीति तच्छरीराया देव-
ताया वा ऐश्वर्ययोगादिति तत् परिहर्तव्यमत्रो-
च्यते । अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वान-
रः, तथा भूताग्निरपि न वैश्वानरः । न हि भूताग्नेरौ-
ष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनौ-

जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह ॥
ये त्विति ॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत
आह ॥ पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरुषवि-
धत्वं किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वमध्यात्मं चोपासक-
मूर्द्धादिचुबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः
॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते । एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं
निरस्यति ॥ अत एवेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यत् पुनरित्यादिना ॥
द्युमूर्धत्वादितः, सर्वलोकफलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, इति आत्मब्रह्म-
शब्दोपक्रम एते उक्तहेतवः । तानेव स्मारयति ॥ न हि भूताग्नेरित्या

पपद्यते विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवा-
त् । तथा देवतायाः सत्यायैश्वर्ययोगे न द्युमूर्ध-
त्वादिकल्पनासम्भवति, अकारणत्वात् परमे-
श्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च । आत्मशब्दासम्भवश्च स-
र्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको
वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वा-
द्यनुशोधेन, इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्प-
नाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न
कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु
जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दा-
दीनि च कारणानि विरुद्धचेरन्निति । अत्रोच्यते ।

दिना ॥ यो भानुनेति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति भावः ॥ २७ ॥ पू-
र्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तं, अधुना प्रतीकोपाधिपरित्या-
गेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याध्यात्ममूर्धादिचुबुकान्ते-
षु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः शब्दयोरीश्वरे यो-
गवृत्त्या मुख्यत्वादन्तःस्थत्वादीनां च तत्र सम्भवादित्याह ॥ साक्षा-
दपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह ॥ विनैवेति ॥ जाठराग्निसम्बन्धं
विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इद-
मन्तस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमु-
दायात्मकपुरुषशरीरे मूर्धादिचुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत्प्रति-

अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्नविरुध्यते । न ही-
ह “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति जाठ-
राग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वादसंश-
ब्दितत्वाच्च । कथं तर्हि यत् प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबु-
कान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तद-
भिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठा-
तं वेदे”ति, यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितानि पश्यतीति
तद्वत् । अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्मम-
धिदैवतं च पुरुषविधत्वोपाधिः, तस्य यत् केवलं
साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पु-
रुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेदे”ति । निश्चिते च पूर्वापरा-
लोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वा-
नरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते, विश्वश्चायं
नरश्चेति, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अ-
स्येति विश्वानरः परमात्मा सर्वात्मत्वात्, वि-

ष्ठितानि, तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो
यथा शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तस्थत्वं तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तः-
स्थत्वमित्याह ॥ न हीह पुरुषविधमित्यादिना ॥ अग्न्यादिशब्द-
स्येश्वरवादित्वाज्जाठराग्नरसंशब्दितत्वम् । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु स-
म्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तस्थत्वं चेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह ॥ अथ वेति ॥
पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यं साक्षित्वमित्यर्थः । ए-
वमन्तस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दाद्रीति व्याचष्टे ॥ निश्चिते चेति ॥

श्वानर एव वैश्वानरस्तद्वितोऽनन्यार्थो राक्षस-
वायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियो-
गाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति । गा-
र्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमा-
त्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥

कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरु-
पपद्यते, इति तां व्याख्यातुमारभते ॥

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्व-
मभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् । अभिव्यज्यते किल
प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृ-
ते । प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु उपलब्धिस्थानेषु
विशेषेणाभिव्यज्यते । अतः परमेश्वरेऽपि प्रा-

विश्वश्चायं नरो जीवश्च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः क-
र्ता । विश्वे सर्वे नरा जीवा अस्यात्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति
विश्वानरः, रक्ष एव राक्षस इतिवत् स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । “नरे संज्ञाया-
म्” (६।३।१२९) इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अगिधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्य-
यान्तस्य रूपमग्निरिति । अङ्गयति गमयत्यग्रं कर्मफलं प्रापयतीति अग्नि-
रग्रणीरुक्तः । अभितोऽगत् इति वा अग्निः, वैश्वानरोपासकस्यातिथिभो-
जनात् पूर्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितं, तदर्थमग्नित्रेतादिकल्पनं
प्रधानाविरोधेन नेतव्यमित्याह ॥ गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ मात्रां परि-
माणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य विभोरित्यर्थः । उपासकानां कृतेऽनु-

देशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इत्याश्मरथ्य-
आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनु-
स्मर्यते तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थ-
मिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते तद्वत् । यद्यपि च
यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते
न चेह परमेश्वरगतं किञ्चित् परिमाणमस्ति य-
द् हृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रा-
देशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथा कथञ्चिदनुस्मर-
णमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽय-
मप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थ-
वन्तायै । एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेश-
मात्रश्रुतिरिति बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

**सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथां हि दर्श-
यति ॥ ३१ ॥**

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात् प्रादेशमात्रश्रु-
ग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते प्रदेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति
प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह ॥ अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मन-
सा मितः प्रादेशमात्र इत्यर्थः ॥ यथा कथञ्चिदिति ॥ मनःस्थं प्रा-
देशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा स्मर्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥

तिः। कुतः? तथा हि समानप्रकरणं वाजसनेयि-
ब्राह्मणं युप्रभृतीन् पृथिवीपर्यन्तान् त्रैलोक्या-
त्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु
चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत् प्रादेश-
मात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । “प्रादेश-
मात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः
तथा नु व एतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्रमेवा-
भिसम्पादयिष्यामीति स होत्राच मूर्धानमुपदि-
शन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति चक्षु-
षी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा वैश्वानरः, इ-
ति नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मा-

सूत्रस्यार्थान्तरमाह ॥ प्रादेशेति ॥ ३० ॥ सम्प्रति श्रुत्युक्तां प्रादे-
शमात्रश्रुतेर्गतिमाह ॥ सम्पत्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति ॥ प्रादेशमा-
त्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं
सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरमभिप्रत्यत्केन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तो
ह वै पूर्वकाले ततो वो युष्मभ्यं तथा युप्रभृतीन्वयवान् वक्ष्यामि, य-
था प्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धावध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं
सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन् प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकी-
यमूर्धानमुपदिशन् करेण दर्शयन्नुवाच, एष वै मे मूर्धा भूरादील्लोकान-
तीत्य उपरि तिष्ठतीत्यतिष्ठाऽसौ ग्युलोको वैश्वानरः । तस्य मूर्धेति
आहतं । अध्यात्ममूर्धात्तेदेमाधिदैवमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवं-
चक्षुःश्रोत्रादीन् वक्ष्यामि इति चक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वै-
श्वानरस्य अक्षुरित्युवाच । नासिकपद्मेन तन्निष्ठः प्राणो रुद्रश्चेत-

त्मा वैश्वानरः, इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवा-
च, एष वै बहुलो वैश्वानरः, इति मुख्या अप उप-
दिशन्नुवाच, एष वै रयिवैश्वानरः, इति चुबुकमु-
पदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः, इति ।
चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते । यद्यपि वा-
जसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते, आ-
दित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः, छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सु-
तेजस्त्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च विश्व-
रूपत्वगुणः, तथापि नैतावता विशेषेण कि-
ञ्चिद्दीयते प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् सर्वशांखा-
प्रत्ययत्वाच्च । सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं
युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

आमनन्ति चैनं परमेश्वरमस्मिन् मूर्धचुबु-
कान्तराले जाबालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त
आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽविमुक्तः

स्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह ॥ नासिके इति ॥
अत्र सर्वत्र वैश्वानरशब्दस्तदङ्गपरः । मुखस्थं मुख्यं तस्मिन्नाधिदैवं ब-
हुलाकाशदृष्टिः मुखस्थलालारूपास्वप्सु रयिशब्दिततदीयवस्तिस्थो-
दकदृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैष-
म्येण विषयोर्भेदादग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्थप्रादेशमात्र-
श्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीत्यादिना ॥ एतावताल्प-

कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये
 प्रतिष्ठित इति का वै वरणा का च नासीति” । तत्र
 चेमामेव नासिकां वरणा नासीति निरुच्य स-
 र्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा
 सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा
 नासीति पुनरामनन्ति । “कतमच्चास्य स्थानं भ-
 वतीति भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्यु-
 लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति ” इति । त-
 स्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः । अभि-
 विमानश्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगा-
 त्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिविमीयत इत्यभिवि-
 मानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वात् । वि-

वैषम्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विवैक्यं न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्व-
 शाखासु प्रतीयमानं वैश्वानराद्युपासनं एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाण-
 त्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणश्छान्दोग्य उपसंहर्तव्यः । विश्वरूपत्वगुणश्च
 वाजिभिर्ग्राह्यः । तथा च द्युसूर्ययोः सुतेजस्त्वं सममतिष्ठात्वविश्वरू-
 पत्वयोर्व्यवस्था । यद्वा शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु न विद्याभेद इति
 भावः ॥ ३१ ॥ प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति ॥
 आमनन्तीति ॥ य एषोऽनन्तोऽपरिच्छिन्नः अतोऽव्यक्तो दुर्विज्ञेयस्तं
 कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्, स ईश्वरो अविमुक्ते
 कामादिभिर्बद्धे जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठित उपास्यः पुनरत्रिप्रश्नः स
 इत्युत्तरं वरणायामिति । एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ
 इमामेव भ्रूसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वाणिन्द्रि-

सू० ३२। अ० ७।] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (२८९)

मानश्च मानवियोगादित्यभिविमानोऽभिविभि-
मीते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिविमानः, त-
स्मात् परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ ३१ ॥
इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये शङ्करभगव-
त्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादः ॥

यकृतान् दोषान् वारयतीति वरणा भ्रूः । सर्वान् दोषान् नाशयतीति
नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् । नासाभ्रुवोर्जीषद्वारेष्वरस्थानत्वध्या-
नात् पापवारकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य
स्थानं पृच्छति कतमादिति भ्रुवोरित्युत्तरम् । प्राणस्येति पाठेऽपि घ्राण-
स्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्बुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य स-
न्धित्वेन ध्येय इत्याह ॥ स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति
विमीयते ज्ञायते इत्यभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमा-
नश्च सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यान् मानमत्र परिमाणम् । अभिविभि-
मीते निर्भिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि संमन्वित-
मिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोवि-
न्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्न-
प्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

नमः परमात्मने ।

द्युभवाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥

इदं श्रूयते “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं
मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथ आत्मा-
नमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः” इति ।
अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं

नमः परमात्मने ।

द्युभ्वोतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं

श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारम् ।

इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं

ज्योतिर्नभःपदमनिद्रमजं भजेऽहम् ॥

एवं रूढिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वि-
तीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वा-
क्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपाद आरभ्यते ॥ अतोऽत्राधिकरणानां श्रु-
त्यध्यायपादसङ्गतयस्तत्र पूर्वमुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशे-
षस्थद्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणा-
यतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ
व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः ।
सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ इदमि-
ति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकं च-
कारादव्याकृतं कारणम् ओतं कल्पितं तदपवादेन तमेवाधिष्ठानात्मानं
प्रत्यगाभिन्नं जानथ श्रवणादिना अन्या अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषे-
ण निःशेषं त्यजथ एष वाग्विमोकपूर्वकात्मसाक्षात्कारोऽमृतस्य मोक्ष-

किञ्चिदवगम्यते तत् किं परं ब्रह्म स्यादाहो-
स्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते । तत्रार्थान्तरं कि-
मप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् । कस्मात् । अमृत-
स्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके से-
तुः प्रख्यातः । न च परस्य ब्रह्मणः पद्मवत्त्वं श-
क्यमभ्युपगन्तुमनन्तमपारमिति श्रवणात् । अ-
र्थान्तरे चायतनं परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्र-
धानं परिग्रहीतव्यं, तस्य हि कारणत्वादायतन-
त्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यात् “वा-
युर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्द-
ब्धानि भवन्ति” इति । वायोरपि विधारणत्व-

श्रवणात् । शारीरो वा स्यात्, तस्यापि भोक्तृ-
स्यासारापारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति
मातृवत् श्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य द-
र्शनात् संशयमाह ॥ तत् किमिति ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति
षष्ठ्या ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादिषडशब्दपरामृष्टं दुष्वाद्यायत-
नमब्रह्मैव सेतुरिव सेतुरित्याह ॥ अमृतस्येति ॥ भेदश्रवणात्
सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं, सेतुश्रवणं स्वयं
विवृणोति ॥ पारवानिति ॥ ‘अनन्तं कालतः, अपारं देशतः, ज-
लविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवात् गौणसेतुग्रहे’ कर्तव्ये मुख्यसे-
त्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः । न तु मुख्यस्यानिय-
तविधारणगुणवानाश्चर इति भावः । यथा लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता

त्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरित्येवं प्रा-
प्त इदमाह, “द्युभ्वाद्यायतनं” मिति । द्यौश्च भू-
श्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि ।
यदेतस्मिन् वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः
प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं त-
स्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति । कुतः । स्व-
शब्दादात्मशब्दादित्यर्थः । “आत्मशब्दो हीह
भवति तमेवैकं जानथ आत्मानम्” इति । आत्म-
शब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते ना-
र्थान्तरपरिग्रहे । क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आ-
यतनत्वं श्रूयते “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्र-
जाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति । स्वशब्देनै-
व चेह पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ब्रह्म सङ्गीत्यते “पुरुष

एवं हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि सर्वाणि संदृग्धानि
ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः । आत्मशब्दात् पक्षद्वयमप्ययुक्त मित्यत
आह ॥ शरीरो वेति । सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मश-
ब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह ॥ आत्मशब्दश्चेति ॥ उपाधिपरिच्छिन्न-
स्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्थसाधारणा-
यतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात् प्रथमं श्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय
इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ क्वचिच्चेति ॥ प्रजाना-
मुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लयप्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन
छान्दोग्ये ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह
॥ स्वशब्देनैवेति ॥ यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः

एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्” इति,
 “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म द-
 क्षिणतश्चोत्तरेण” इति च । तत्र त्वायतनायतन-
 वद्भावश्रवणात् “सर्वं ब्रह्म” इति च सामाना-
 धिकरण्यात् । यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्कं-
 न्धो मूलं चेत्येवं नानारसो विचित्र आत्मेत्या-
 शङ्का सम्भवति तां निवर्तयितुं सावधारणमाह
 “तमेवैकं जानथ आत्मानम्” इति । एतदुक्तं
 भवति न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा
 विज्ञेयः । किं तर्हि । अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्च-
 विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमा-
 त्मानं जानीथैकरसम् इति । यथा यस्मिन्नास्ते
 देवदत्तः तदानयेत्युक्त आसनमेवानयति न
 देवदत्तं तद्वदायतनभूतस्यैकरसस्यात्मनो वि-
 ज्ञेयत्वमुपदिश्यते विकारानृताभिसम्बन्धस्य

पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः ।
 पुरुष इति पूर्ववाक्यं, ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यं, सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं
 ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्व-
 माशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे ॥ तत्रेत्यादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र
 आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन् सर्वमोतंतमेवैकमित्येवंकारैकशब्दा-
 भ्यां निर्दिशेर्षं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह ॥ विकारानृतेति ॥ विका-
 रे अनृते कल्पिते अभिसम्बन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्तेन निन्दाश्रु-

चापवादः श्रूयते “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह
 नानेव पश्यति” इति । सर्वं ब्रह्मेति तु सामाना-
 धिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थं नानेकरसताप्रति-
 पादनार्थम् “स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबा-
 त्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽन-
 न्तरोऽबात्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” इत्येकर-
 सताश्रवणात् । तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ।
 यत् तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्म-
 णोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति,
 अत्रोच्यते । विधारणत्वमात्रमत्र सेतुश्रुत्या वि-
 वक्ष्यते न पारवत्त्वादि । न हि मृद्धारुमयो लोके
 सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृद्धारुमय एव सेतुरभ्युपग-
 म्यते सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव न पा-
 तेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह ।
 ॥ सर्वं ब्रह्मेति ॥ यश्चोरः स स्थाणुरिति वदयत् सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन
 ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमि-
 त्यर्थः । तत्र नियामकमाह ॥ स यथेति ॥ लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रसान्त-
 रशून्यः सर्वो लवणैकरसो यथा, एवमेव मैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः ।
 यद्यपि पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेत्वव्यभिचारि तथापि सेतोर्ज-
 लादिबन्धनरूपं यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदे-
 शत्वाद्गुणत्वेन ग्राह्यं न तु सेतुपदार्थबहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह
 ॥ अत्रोच्यत इति ॥ दृष्टत्वात्तद्ब्रह्मेति प्रसङ्गमाह ॥ न हीति ॥
 अत्र श्रुतौ परेणेति शेषः । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति ॥ वि-

रत्नत्वादि षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः
। अपर आह तमेवैकं ज्ञानं च आत्मानमिति य-
देतत् सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं यच्चैतदन्या वाचो
विमुञ्च्येति वाग्विमोचनं तदत्रामृतत्वसाधन-
त्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते न
तु द्युभ्वाद्यायतनम् । तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्म-
णो ऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमि-
त्येतदयुक्तम् ॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनं यस्मान्मु-
क्तोपसृप्यताऽस्यव्यपदिश्यमाना दृश्यते । मुक्ते-
रुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् । देहादिष्वनात्मस्वह-
मस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या, ततस्तत्पूजनादौ रा-
गस्तत्परिभवादौ च द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं

न इति ॥ सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः ।
।था चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुविधारकं ब्रह्मास्यै-
।मृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः । यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः
केन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह ॥ अपर इति ॥ फलितमाह ॥ तत्र-
।दुक्तमिति ॥ ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तेरुपसृप्यं
त्यक्तेन प्राप्यं यद् ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं
न्धं दर्शयति ॥ देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेणेति उक्तपञ्चकेशात्मक-
न्धनिवृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः । यथा नवो गङ्गाया नामरूपे वि-

मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः सन्ततः
सर्वेषां नः प्रत्यक्षः, तद्विपर्ययेणाविद्या रागद्वे-
षादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेतदिति द्युभ्वा-
द्यायतनं प्रकृत्यव्यपदेशो भवति । कथम् ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥

इत्युक्त्वा ब्रवीति “तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मणश्च
मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे ।

“यदा सर्वे प्रमच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि
स्थिताः, अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म सम-
श्रुते” । इत्येवमादौ । प्रधानादीनां तु न कंचि-
न्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति । अपि च “तमेवै-
कं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ” इति
वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतन-

हाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति तथा ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय परात्
कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं स्वयंज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठ-
तीत्याह ॥ तथा विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह ॥
ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां नि-
रस्तं यदा कामानिवृत्तिरथ तदाऽमृतो भवति मरणहेत्वभावान्न केवल-
मनर्थनिवृत्तिः किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव ब्रह्मानन्दमश्रुत इत्यर्थः । लि-
ङ्गान्तरमाह ॥ अपि चेति ॥ धीरो विवेकी तमेवात्मानं विज्ञाय वि-

स्योच्यते । तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम् ।

“तमेव धीरो विज्ञाप्य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहूँश्छब्दान् वाचो विग्लावनं हि त-
त्” । इति ।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरु-
क्तो नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादको-
ऽस्तीत्याह । नानुमानं साङ्ख्यस्मृतिपरिकल्पि-
तं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्य-
म्, कस्मात् ? अतच्छब्दात् । तस्याचेतनस्य प्र-
धानस्य प्रतिपादकः शब्दस्तच्छब्दो न तच्छ-
ब्दोऽतच्छब्दः । न त्वत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्र-
तिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति येनाचेतनं प्रधानं

शुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रति-
बन्धककर्मकाण्डादेवैमुख्यमाह ॥ नेति ॥ बहूनित्युक्त्वा अल्पान् वे-
दान्तशब्दानङ्गीकरोति ।

“अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च” ॥ इति ॥

एतानि वाग्निन्द्रियस्थानत्वाद् वाक्यशब्देनोच्यन्ते तेषां शो-
षणमात्रमनात्मशब्दोच्चारणफलं तद्व्यानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः
॥ २ ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अ-

कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत । तद्विपरी-
तस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽत्रास्ति “ यः
सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्यादिः । अत एव न वायुर-
पीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रियते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतन-
त्वं च सम्भवति तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य
सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात् प्रा-
णभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः । न
चोपाधिपरिच्छिन्नस्याविभोः प्राणभृतो द्युभ्वा-
द्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति । पृथग्योग-
करणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्यु-
भ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ?

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति “ तमेवैकं जानथ

तच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह ॥ तद्विपरीतस्येति ॥ अत एवात-
च्छब्दादेव ॥ ३ ॥ “ प्राणभृच्चे ” ति सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुष-
ङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यत-
च्छब्दस्तस्मादित्यर्थः । ननु नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दादित्येकमेव
सूत्रं किमर्थं न कृतम्, उभयनिरासहेतोरैकत्वादित्यत आह ॥ पृथ-
गिति ॥ योगः सूत्रम्, उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि

आत्मानम्” इति ज्ञेयज्ञातृभावेन । तत्र प्राण-
भृत् तावत् मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता परिशेषादात्मश-
ब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते,
न प्राणभृत् ॥५॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्या-
यतनत्वेनाश्रयितव्यः?

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मनः “कस्मिन्नु भगवो
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इत्येकविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् । परमात्मनि हि सर्वा-
त्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, न केवले
प्राणभृति ॥६॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्याय-
तनत्वेनाश्रयितव्यः?

स्थित्यदनाभ्यां च ॥७॥

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य “द्वा सुपर्णा सयु-
जा सखायौ” इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते, “त-

सुबोधार्थं प्राणभृच्चेति प्रथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तानेव हे-
तूनाकाङ्क्षाद्वारा व्याचष्टे ॥ कुतश्च नेत्यादिना ॥ यद्यपि विशुद्धः
प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः, तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयान्नेदान्न ज्ञे-
यरूपत्वमित्यर्थः । एवं च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्यद्युभ्वा-
दिवाक्यार्थत्वं निरस्यते, न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ननु स्थित्येश्वरस्यादनाज्जीवस्य द्वासुपर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आ-

•योरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इति कर्मफलाशनम्,
 “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इत्यौदासीन्ये-
 नावस्थानं च ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वर-
 क्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते । यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्याय-
 तनत्वेन विवक्षितस्ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य
 क्षेत्रज्ञात् पृथग्वचनमवकल्पते, अन्यथा त्वप्र-
 कृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् । ननु तवा-
 पि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात् पृथग्वचनमाकस्मिकमेव
 प्रसज्येत, न, तस्याविवक्षितत्वात् । क्षेत्रज्ञो हि
 कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधि-
 कसम्बद्धो लोकत एव प्रसिद्धो नासौ श्रुत्या ता-
 त्पर्येण विवक्ष्यते । ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वा-
 त् श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते, इति न तस्याक-
 स्मिकवचनं युक्तम् “गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि”

इत्यत्राम्येतद्दर्शितम् द्वासुपर्णेत्यस्यामृचीश्वर-
 यतनत्राक्येन किमर्थं ग्राह्य इत्यत आह ॥ यदि चेश्वर इति ॥
 अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः । न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः तस्यात्रा-
 प्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भ-
 वात् । आयवाक्येन ग्रहणं कार्यमित्यभिसन्धिः । तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते
 ॥ ननु तवापीति ॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि
 लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भव इति परिहरति ॥ नेति ॥ ननु
 द्वासुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह ॥ गुहामि-
 ति ॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादेनैक्यं दर्शितमित्यर्थः । न-

क्षेत्रज्ञावुच्येते इति । यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृते-
 न व्याख्यानेनास्यामुचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते
 तदाऽपि न विरोधः कश्चित् । कथं ? प्राणभृद्बीह
 घटादिच्छिद्रवत् सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्र-
 तिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति
 प्रतिषिध्यते । यस्तु सर्वशरीरेषूपधाधिभिर्विनोप-
 लक्ष्यते परमात्मा स भवति । यथा घटादिच्छि-
 द्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि
 महाकाश एव भवन्ति, तद्वत् प्राणभृतः परस्मा-
 दन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते, तस्मात्
 सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्व-
 प्रतिषेधः, तस्मात् परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतन-
 म् । तदेतत् “अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः” इ-
 त्यनेनैव सिद्धम्, तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य
 मध्य इदं पठितं “यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्त-
 रिक्षम्” इति । प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥७॥

न्वत्र जीवेशौ नानुवाक्यौ पैङ्गिव्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत
 आह ॥ यदापीति ॥ तदापि सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः । अदनवा-
 क्येन बुद्धिमनूय स्थितिवाक्येन बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो
 ज्ञेयस्योक्तैर्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बद्ध्युपहितो जीव इति सूत्र-
 सङ्गतिमाह ॥ कथमित्यादिना ॥ नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न
 परं ब्रह्मेत्यत आह ॥ यस्त्विति ॥ पौनरुक्त्यं शङ्कते ॥ तदेतदिति ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति “भूमा त्वेव विजिज्ञासि-
तव्यः” इति, “भूमानं भगवो विजिज्ञासे” इति,
“यत्र नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजा-
नाति स भूमा, अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छृ-
णोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्” इत्यादि । तत्र
संशयः किं प्राणो भूमा स्यादाहोस्वित् परमा-
त्मेति । कुतः संशयः । भूमेति तावद् बहुत्वम-
भिधीयते “बहोर्लोपो भू च बहोः” (पा० ६।
४। १५८) इति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्त-
तास्मरणात् । किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति वि-
शेषाकाङ्क्षायां “प्राणो वा आशाया भूयान्” इति

बुभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते ॥ प्रपञ्चार्थमिति ॥
सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः । त-
स्मान्मुण्डकोपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ भूमा ॥
छान्दोग्यमुदाहरति ॥ इदमिति ॥ नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं त-
स्मान्निरतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमा-
रेणोक्ते सति नारदो ब्रूते ॥ भूमानमिति ॥ भूमौ लक्षणमद्वितीयत्वमाह
॥ यत्रेति ॥ भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति ॥ अथेति ॥
अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह ॥ कुत इत्यादिना ॥ बहोर्भाव इति वि-
ग्रहे “पृथ्वादिभ्य इमनिच्” [५। १। १२२] इति इमनिच्प्रत्यये कृते “ब-
होर्लोपो भू च बहोः” [६। ४। १५८] इति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्य-

सन्निधानात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा
 “श्रुतं ह्येव मे भगवद्दशैभ्यस्तरति शोकमात्म-
 वित्” इति, “सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भ-
 गवान् शोकस्य परं पारं तारयतु” इति प्रकर-
 णोत्थानात् परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति ।
 तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भ-
 वति संशयः । किंतावत् प्राप्तं प्राणो भूमेति ।
 कस्मात् ? भूयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात् । यथा
 हि “अस्ति भगवो नाम्नो भूयः” इति, “वाग्वा-
 व नाम्नो भूयसी” इति, तथा “अस्ति भगवो वा-
 चो भूयः” इति, “मनो वाव वाचो भूयः” इति च
 नामादिभ्यो ह्याप्राणात् भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्र-

यस्यादेरिकारस्य लोपः स्यात् बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्ते भूम-
 नितिशब्दो निष्पन्नः, तस्य भावार्थके मनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्य-
 म् तत् किं धर्मिकमित्याकाङ्क्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भा-
 ति । वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भार्तीति
 सन्निहितव्यवहितप्रकरणाभ्यां संशय इत्यर्थः । पूर्वमात्मशब्दाद् यु-
 भ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं, तदयुक्तं तरति शोकमात्मविदित्यब्रह्मण्यप्या-
 त्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति ॥ प्राणो भूमेति ॥ धर्मध-
 मिणोरभेदात् सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपा-
 स्तिः, ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण मन्तव्यम् । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदा-
 दर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात् परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्रा-
 णादभिन्न इत्याह ॥ कस्मादित्यादिना ॥ प्राणाद् भूय इति न दृश्यत इति

वाहः प्रवृत्ताः, नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवच-
नं दृश्यते । “अस्ति भगवः प्राणाद्भूयः” इति, “अ-
दो वाव प्राणाद्भूयः” इति, “प्राणमेव तु नामादि-
भ्य आशान्तैभ्यो भूयांसं प्राणो वाव आशाया भू-
यान्” इत्यादिना संप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिन-
श्चातिवादित्वं “अतिवाद्यसि” इति, “अति-
वाद्यस्मीति ब्रूयन्नापह्नुवीत” इत्यभ्यनुज्ञाय,
“एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति” इ-
ति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्रा-
णं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्,
“प्राणमेव भूमानं मन्यते” इति गम्यते । कथं
पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने “यत्र नाम्यत्

पूर्वेण संबन्धः । नन्वेव तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणप्रकरण
विच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह ॥ प्राणमेवेति ॥ नामाद्याशा-
न्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित् तं प्रति अ-
तिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात्, नाहमतिवादी-
त्यपद्रवं न कुर्यादित्युक्तं प्राणविदं, एष इति परामृश्य सत्यवचन-
ध्यानमननश्रद्धादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छे-
दः । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः । भू-
म्नो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति ॥ क-
थं पुनरित्यादिना ॥ प्राणग्रस्तेषु प्राणे लीनेषु न शृणोति सुषुप्तः पुरुष
इतिशेषः । “गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानोऽग्न्याऽन्वाहार्यपचनः आह-

पश्यती”त्येतद् भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्या-
येतेति? उच्यते । सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु
करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात् स-
म्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत् पश्यतीत्या-
दि तल्लक्षणम् । तथा च श्रुतिः “ न शृणोति न प-
श्यति ” इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्त-
मयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा “प्राणाग्नय एवैत-
स्मिन् पुरे जाग्रति” इति तस्यामेवावस्थायां प-
ञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती प्राणप्रधानां
सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति । यच्चैतद्भूम्नः सुखत्वं श्रुतं
“ यो वै भूमा तत् सुखम् ” इति तदप्यविरुद्धम्,
“यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छ-
रीरे सुखं भवति” इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सु-
खश्रवणात् । यच्च “यो वै भूमा तदमृतम् ” इति,
तदपि प्राणस्याविरुद्धम्, “प्राणो वा अमृतम् ”
इति श्रुतेः । कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य
“तरति शोकमात्मवित् ” इत्यात्मविविदिषया
प्रकरणस्योत्थानं उपपद्यते, प्राण एवेहात्मा वि-

वनीयः प्राणः” इति श्रुतेः, प्राणा अग्नय इह पुरे शरीरे जाग्रति स-
व्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । देवो जीवः, अथ तदा स्वप्नदर्शनकाले
सुखश्रवणात् प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रम-
विरोधं परिहरति ॥ प्राण एवेति ॥ प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशङ्क्य श्रु-

वक्षित इति ब्रूमः । तथा हि “प्राणो ह पिता प्रा-
णो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आ-
चार्यः प्राणो ब्राह्मणः” इति प्राणमेव सर्वात्मा-
नं करोति । “यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एव-
मस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितम्” इति च सर्वा-
त्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च सम्भवति वैपुल्या
त्मिका भूमरूपता प्राणस्य । तस्मात् प्राणो भू-
मेत्येवं प्राप्तम् । तत इदमुच्यते । परमात्मैवेह भू-
मा भवितुमर्हति, न प्राणः । कस्मात् ? सम्प्रसा-
दादध्युपदेशात् । सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्था-
नमुच्यते सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचना-
त् । बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां
सह पाठात्, तस्यां च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो
जागर्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते प्रा-

तत्त्वादित्याह ॥ तथा हीति ॥ सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं
स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्राणेऽपि मुख्यमिति भा-
वः । भूमरूपत्वं योजयति ॥ सर्वात्मत्वेति ॥ सम्प्रसादशब्देन प्राणं ल-
क्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति ॥ सम्प्रसाद इति ॥ “स वा एष एतस्मिन् सम्प्र-
सादे स्थित्वा पुनराद्रवती” ति प्रयोगाच्च । तत्पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह
॥ बृहदिति ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात् प्राणो लक्ष्य इत्याह ॥ तस्यां चेति ॥
अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा प्राणाद्भिन्नः अत्राध्याये तस्मादूर्ध्वमुपादि-

णादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव
 चेद्भूमा स्यात् स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्य-
 श्लिष्टमेतत् स्यात् । न हि नामैव नाम्नो भूय इति
 नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् । किं तर्हि ? नाम्नोऽन्यद-
 र्थान्तरमुपदिष्टं, वागारूयं वाग्वाव नाम्नो भूय-
 सीति, तथा वागादिभ्योऽप्याप्राणादर्थान्तरमेव
 तत्रतत्रोर्ध्वमुपदिष्टं, तद्वत् प्राणादूर्ध्वमुपदिश्यमा-
 नो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ।
 नन्विहनास्ति प्रश्नः, “अस्ति भगवः प्राणाद्भू-
 यः” इति, नापि प्रतिवचनमस्ति “प्राणाददो वा-
 व भूयोऽस्ती” इति । कथं प्राणादधिभूमोपदिश्य-
 ते इत्युच्यते प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तर-
 त्रानुकृष्यमाणं पश्यामः । “एष तु वा अतिव-
 दति यः सत्येनातिवदति” इति, तस्मान्नास्ति प्रा-
 णादध्युपदेश इति । अत्रोच्यते । नन्वावत् प्रा-

ष्टत्वान्नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्षे हेतुच्छेदं बाधक-
 माह ॥ प्राण एव चेदिति ॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं
 नामादिषु अदृष्टं चेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विहेति ॥ प्रकृतप्रा-
 णवित् परामर्शक एषशब्दो न भवति तस्य यच्छब्दपरतन्त्रत्वेन स-
 त्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसि-
 द्धिरित्याह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ सत्येनातिवादित्वं विशेषः तद्वतो
 य एष इत्युक्तेर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदति इत्यनू-

णविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति श-
क्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ।
ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्य-
ति । कथं! अथैषोऽग्निहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्ते
न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं, केन तर्हि, अग्निहोत्रे-
णैव, सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते, तथै-
ष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीत्युक्तेन स-
त्यवदनेनातिवादित्वं, केन तर्हि, प्रकृतेन प्राण-
विज्ञानेनैव, सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो वि-
वक्ष्यते इति, नेति ब्रूमः, श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गा-
त्, श्रुत्या तत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते
यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति । नात्र प्रा-
णविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात् तु प्राण-
विज्ञानं सम्बद्धेतातत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परि-
त्यक्ता स्यात् । प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तु शब्दो न स-

य स सत्यं वदेदिति विधानान्न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टान्तेन
शङ्कते ॥ नन्विति ॥ सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढो ब्रह्मवाचकः, तद-
न्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वं बाधितार्थसम्बन्धाह्लाक्षणीक इति
नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह ॥ नेति ब्रूम इति ॥ किं च सत्येन ब्रह्म-
णातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरणकमतिवादित्वं श्रुतं, तस्य
प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह ॥ श्रुत्या हीत्यादिना ॥ नात्रेति
॥ सत्यवाक्ये इत्यर्थः । एवं सत्येनेति श्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्ता

ङ्गच्छेत । एष तु वा अतिवदतीति । सत्यं त्वेव वि-
जिज्ञासितव्यमिति च प्रथयन्नान्तरकरणमर्थान्तर-
विवक्षां सूचयति । तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्र-
कृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुर्वेदानधीत
इत्येकविदिभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते ता-
दृगेतद् द्रष्टव्यम् । न च प्रश्नप्रतिवचनरूपेणैवा-
र्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति,
प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारित्वादर्थान्तरविव-
क्षायाः । तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णीं-
भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ।
यत् प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवा-
दित्वमनतिवादित्वमेव तदेव तु वा अतिवदति
यः सत्येनातिवदतीति । तत्र सत्यमिति परं ब्र-

तुशब्देनापि तद्वाध्यमाह ॥ प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पू-
र्वोक्ताङ्गिन्नमित्याह ॥ सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमा-
ह ॥ तस्मादिति ॥ श्रुतिलिङ्गबलादेतत् सत्यं प्रकृतात् प्राणात् प्रा-
धान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या
प्राणलिङ्गत्वं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति
तन्न, तस्याप्रयोजकत्वादित्याह ॥ न चेति ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति
न नियमः, एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात् प्रश्नं विनोक्तचा-
तुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाङ्गिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदत्वस्य
प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति ॥ तत्रेत्यादिना ॥
सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह ॥ तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं नि-

होच्यते परमार्थरूपत्वात् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति च श्रुत्यन्तरात् । तथा व्युत्पादिताय नारदाय “सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानि” इत्येवं प्रवृत्तौ विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति । तत्र यत् प्राणादधिसत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते । तस्मादस्ति प्राणादधिभूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति । एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति । प्राण एवेहात्मा विवक्षित इत्येतदपि नोपपद्यते । न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति । न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति, “नान्यः प्रन्था विद्यतेऽयनाय”

दिध्यासनं, आदिपदान्मननश्रद्धाश्रवणमनःशुद्धिनिष्ठातद्देतुकर्माणि गृह्यन्ते । इमान्यपि श्रवणादीनि ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह ॥ तत्र यदिति ॥ किञ्च सन्निहितादपि व्यवहितं साकाङ्क्षं बलीय इति न्यायेन सन्निहितं निराकाङ्क्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह ॥ एवं चेति ॥ किं च “शोकस्य परं पार”मित्युपक्रमस्य तमसः पारमित्युपसंहारात् शोकस्य मूलेच्छेदं विना तरणायोगाच्च । शोकपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गात्, आत्मा ब्रह्मेत्याह ॥ न चान्यत्रेति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्त्वं प्राणस्य वदतीति सम्ब-

इति श्रुत्यन्तरात् । “तं मां भगवान्शोकस्य परं
 पारं तारयतु” इति चोपक्रम्योपसंहरति “तस्मै
 मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्
 सनत्कुमारः” इति । तम इति शोकादेकारणम-
 विद्योच्यते । प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्या-
 न्यायत्ततोच्येत । आत्मनः प्राण इति च ब्राह्म-
 णम् । प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्य-
 ति, भूमा तु प्राण एवेति चेन्न । “स भगवः क-
 स्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” इत्यादिना
 भूम्न एवाप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् । वैपुल्या-
 त्तिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात् परमात्मनः
 सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्म-
 न्युपपद्यन्ते । यत्र “नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणो-
 ति नान्यद्विजानाति स भूमेति दर्शनादिव्यवहा-
 राभावं भूमन्यवगमयति परमात्मनि चायं द-

न्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इ-
 ति शङ्कते ॥ प्रकरणान्त इति ॥ तच्छब्देन भूमानुकर्षात् मैवमि-
 त्याह ॥ नेति ॥ ८ ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह ॥ धर्मेति सूत्रम् ॥
 यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति तदन्य

र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः," यत्र त्वस्य सर्व-
 मात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येदि"ति श्रुत्यन्तरात् ।
 योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहारा-
 भाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया
 उक्तो न प्राणस्वभावविवक्षया, परमात्मप्रकर-
 णात् । यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तं तद-
 प्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् । यत आ-
 ह " एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्या-
 न्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती"ति । इहापि
 "यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सु-
 ख"मिति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भू-
 मानं दर्शयति । "यो वै भूमा तदमृत"मिति अ-
 मृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति,
 विकाराणाममृतत्वस्य आपेक्षिकत्वात्, "अतो-
 विघटयति ॥ योऽस्य सावित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधावात्म-
 नो द्रष्टृत्वादितर्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनि-
 षदि न शृणोति न पश्यतीति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रै-
 वात्मनः सुखत्वमुक्तं न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरम् आत्मन एव सु-
 खत्वमाह तस्मादित्यर्थः । आमयो नाशादिदोषः तत् सहितं सामयम्
 आर्तं नश्वरम् । स एवाधस्त्रात् स उपरिष्ठादिति सर्वगतत्वं, स एवेदं
 सर्वमिति सर्वात्मत्वं च श्रुतं, तस्माद्भूमाध्यायो निर्गुणे समन्वित
 इति सिद्धम् ॥ १ ॥

ऽन्यदार्तमिति च श्रुत्यन्तरात् । तथा च सत्यत्वं
स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं । सर्वगतत्वं सर्वात्मत्व-
मिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोप-
पद्यन्ते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥९॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥

“कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति
स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिव-
दन्त्यस्थूलमनण्वि” त्यादि श्रूयते । तत्र संश-
यः किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते किं वा अक्षर ए-
वेश्वर इति । तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षर-
शब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्धव्यतिक्रमस्य

॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । बृहदारण्यकं पठति ॥ कस्मिन्निति ॥
यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना
याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मि-
न्नोत इति द्वितीयप्रश्ने स मुनिरुवाच । तत् अव्याकृतस्याधिकरण-
मेतदक्षरम् अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात् संश-
यः । यथा सत्यशब्दो ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं तथाक्षरशब्दो
वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः, तत्रोङ्कारोपास्तिः फलम् । सिद्धान्ते
निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद्ब्र-
ह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह ॥ प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति ॥
रूढिर्योगमपहरतीति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं क-

१ वर्णे परमात्मनि चेत्यर्थः । २ पूर्वपक्षे ।

चायुक्तत्वात्, ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रु-
त्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्थित्वेन सर्वात्मकत्वाव-
धारणात् वर्ण एवाक्षरशब्द इति, एवं प्राप्ते उ-
च्यते । पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः, कस्मादम्ब-
रान्तधृतेः पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजा-
तस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्त-
स्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्याकाश
एव तदोतं च प्रोतं चेत्यांकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा
कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यनेन प्र-
श्नेनेदमक्षरमवतारितं, तथा चोपसंहृतमेतस्मि-
न्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति तदपि ब्रह्मप्रतिप-
त्तिसाधनत्वात् स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् । तस्मान्न क्ष-
रस्यश्रुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं पर-
मेव ब्रह्म ॥ १० ॥ स्यादेतत् कार्यस्य चेत् का-
रणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते प्रधान-
कारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते कथं अम्बरान्तधृ-
थमित्याशङ्क्य ध्यानार्थमिदं यथा श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह ॥ ॐ-
कारइति ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां आकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनि-
श्चयान्न ध्यानार्थता, अतस्सल्लिङ्गबलाद्बुद्धिं बाधित्वा योगवृत्तिर्ग्राहेति
सिद्धान्तयति ॥ एवमित्यादिना ॥ १० ॥ अकाशंभूतं कृत्वा शङ्कते ।

ते ब्रह्मत्वप्रतिपत्तिरिति, अत उत्तरं पठति ॥

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म, कस्मात् ? प्रशासनात् । प्रशासनं हीह श्रूयते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रम-सौ विधृतौ तिष्ठत” इत्यादि । प्रशासनं च पा-रमेश्वरं कर्म नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति । न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घ-टादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणात् ब्रह्मैवाक्षर-शब्दवाच्यं, तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्य चित् । किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति । अ-न्यस्य भावोऽन्यभावस्तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभाव-

स्यादेतदिति । चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह ॥ सा चे-ति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ सा चेति ॥ चकार आकाशस्य भूतत्व-निरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपातिना श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वा-योगात् अव्यारुतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वा-च्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । विधृतौ विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति ॥ किमिदमिति ॥ घटत्वात् व्या-वृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति ॥ एतदिति ॥ अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रु-

व्यावृत्तिरिति । एतदुक्तं भवति यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः, “तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं अश्रुतं श्रोतुं अमृतं मन्तुं अविज्ञातं विज्ञात्रि” ति । तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति, द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवत्यचेतनत्वात्, तथा “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोतुं नान्यदतोऽस्ति मन्तुं नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रि” त्यात्मभेदप्रतिषेधात् न शरीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वं, “अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन” इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् । न हि निरुपाधिकः शारीरो नाम भवति । तस्मात् परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥

- ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ १३ ॥

“एतद्वै सत्यंकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कातिरचेतनत्वाद्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति ॥ तथेति ॥ अन्यभावो भेदः तन्निषेधादिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह ॥ न हीति ॥ शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्गीब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥

१ गार्गीशब्दस्य ‘उद्यापोऽसंज्ञाच्छब्दसोर्बहुलमि’ ति ऋस्यो बोध्यः ।

रस्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती”ति
 प्रकृत्य श्रूयते “यः पुनरितं त्रिमात्रेणोमित्येतेनै-
 वाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीते” ति । किमस्मि-
 न् वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते आ-
 होस्विदपरमि “त्येतेनैवायतनेन परमपरं चैक-
 तरमन्वेती” ति प्रकृतत्वात् संशयः । तत्रापरमि-

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥ मश्रोपनिषदमुदाहरति ॥ एतदि-
 ति ॥ पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्ठो ब्रूते, हे सत्यकाम परं निर्गुणम-
 परं सगुणं त्वब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः, स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य
 प्रतीकस्तस्मात् प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनैवोङ्कारध्यानेनायतनेन
 प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं चान्वेत्ति प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये-
 एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति ॥ यः पुनरिति ॥ इत्थ-
 म्भावे तृतीया ब्रह्मोङ्कारगोरेभेदोपक्रमात् । यो हकारादिमात्रात्र-
 ये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋण्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जा-
 नाति तेन सम्यक् ज्ञाता एकमात्रा यस्योङ्कारस्य स एकमात्रः । एवं
 मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने द्विमात्रस्तथा त्रिमात्रः । उमोङ्कारं पु-
 रुषं योऽभिध्यायीत स ओंकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा
 ब्रह्मलोके गत्वा परमात्मानं पुरुषं ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्दीजं चा-
 ह ॥ किमित्यादिना । अस्मिन् त्रिमात्रवाक्ये इत्यर्थः । पूर्वत्र पू-
 र्वपक्षत्वेनोक्ते ओंकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति प्रसङ्गसङ्ग-
 तिः । यद्वा पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गात् ब्रह्माणि वृत्तिरुक्ता
 तद्वदत्रापि ब्रह्मलोकप्राप्तिर्लिङ्गात् परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति

१ त्रिमात्रेणेतितृतीया । २ मश्रोपनिषदि पंचमप्रश्ने एतद्वा तत्सत्यकामपरं चापरं च-
 ब्रह्मपदोङ्कार इत्येवमभेदोपक्रम इति ध्येयम् ।

दं ब्रह्मेति प्राप्तं, कस्मात्? “स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः, स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक” मिति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् । न हि परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्रुवीतेति युक्तं, सर्वगतत्वात् परस्य ब्रह्मणः । नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते, नैष दोषः, पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेः, इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते, कस्मात्? ‘ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्’ । ईक्षतिदर्शनं दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म, ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वा-

दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्रापरमिति । कार्यपरब्रह्मणोरूपास्तिरुभयत्र फलम् । स उपासकः । सूर्ये सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् विन्दते वस्वित्वल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह ॥ नहीति ॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित् परमपरविदपरमेन्वेतौत्युपक्रमात् परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति वाच्यं, परस्य सर्वगतत्वात् । अत्रैव प्राप्तिरुभवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मात् उपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाह्लिङ्गात् परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति ॥ नन्विति ॥ पिण्डः स्थूलो विराट् तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे ॥ परमेवेति ॥ स उपासक एतस्माद्विरण्यग-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपास्तिः पूर्वपक्षे फलं परब्रह्मण उपास्तिः सिद्धान्ते फलमिति विवेकः ।

क्यशेषे व्यपदेशो भवति, “स एतस्माज्जीवघ-
नात् परात् परं पुरुषं पुरिशयं ईक्षत” इति । त-
त्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति
मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् ।
ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमि-
त्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्ष-
तिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते । स एव चेह
परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञाय-
ते । नन्वभिध्याने पर पुरुष उक्त ईक्षणे तु परा-
त्परः कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायते इति, अ-
त्रोच्यते । परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ।
न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः

भात् परं पुरुषं ब्रह्माहमितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्य-
परोऽस्तु तत्राह ॥ तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वादि-
पयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः, ध्यातव्यस्त्वस-
त्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह ॥ स एवेति ॥ श्रुतिभ्यां प्रत्यभि-
ज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना,
ॐकारे यो ध्येयः स पर एवात्मा वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः, अत्र च
श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदात् न प्रत्यभिज्ञेति
शङ्कते ॥ न न्विति ॥ परात् पर इति शब्दभेदं अङ्गीकृत्य श्रुति-
भ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह ॥ अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जी-
वघनात् परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा
ध्येयादन्य इत्यत आह ॥ न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लो-

परः पुरुषः परामृश्यते येन तस्मात् परात्परोऽ-
यमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्धः स्यात् । कस्तर्हि,
जीवघन इत्युच्यते घना मूर्तिर्जीवलक्षणो घ-
नो जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् यः परमात्मनो
जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः परश्च विष-
येन्द्रियेभ्यः सोऽत्र जीवघन इति । अपर आह
“स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि”ति अतीता-
न्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः परश्च लोका-
न्तरैभ्यः सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते । जीवानां हि
सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिर-
ण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपत्तेर्भ-
वति ब्रह्मलोको जीवघनः, तस्मात् परो यः पर-
मात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभू-
के सभानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरैकवा-
क्यता भवतीति भावः । “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जी-
वघनादित्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत इति प्र-
श्न पूर्वकं व्याचष्टे ॥ कस्तर्हीत्यादिना ॥ ‘मूर्तौ घनः’ (३ । ३ । ७७)
इति सूत्रादिति भावः । सैन्धवखिल्यो लवणापिण्डः खिल्यवदलो-
भावः परिच्छेदो यस्य स खिल्यभावः । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परा-
मृश्यते इत्याह ॥ अपर इति ॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां
दर्शयति । जीवानां हीति ॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः
सङ्घातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स जीवघनः तत्त्वामिक-
त्वात् परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात् परः सर्वलो-

त इति गम्यते । परं पुरुषमिति च विशेषणं पर-
मात्मपरिग्रह एवावकल्पते । परो हि पुरुषः पर-
मात्मैव भवति यस्मात् परं किञ्चिदन्यन्नास्ति,
“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागति-
रिति च श्रुत्यन्तरात् । परं चापरं च ब्रह्म य-
दोङ्कार इति च विभज्यान्तरमोङ्कारेण परं पुरुष-
मभिध्यातव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं ग-
मयति । “यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं
ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्त” इति पाप्मविनिर्मो-
कफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचय-
ति । अत्र यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देश-
परिच्छिन्नं फलं युज्यत इति, अत्रोच्यते । त्रिमा-
त्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः
फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्प-

कातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स
एव ध्येय इत्याह ॥ परमिति ॥ यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् स
एव मुख्यः परः न तु पिण्डात् परः सूत्रात्मेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनो-
पक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह ॥ परं चापरं चेति ॥
पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह ॥ यथेति ॥ पादोदरः सर्पः । ॐकारे पर-
ब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शा-
न्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह ॥ अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्य-
तासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्म-

त्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्विष्यतीत्यदोषः १३

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥

“अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरी-
कं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यद-
न्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” इ-
त्यादि वाक्यं समाम्नायते । तत्र योऽयं दहरे ह-
ृदयपुण्डरीके दहर आकाशः श्रुतः स किम्भूता-
काशोऽयं विज्ञानात्माथ वा परमात्मेति संश-
य्यते । कुतः संशयः, आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्या-
म्, आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिञ्च
ब्रह्मणि प्रयुज्यमानो दृश्यते । तत्र किम्भूताका-
श एव दहरः स्यात् किं वा पर इति संशयः । त-
था ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा तस्येदं

लोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमि-
ति सिद्धम् ॥ १३ ॥

॥ दहर उत्तरेभ्यः । छान्दोग्यमुदाहरति ॥ अथेति ॥ भूमविद्या-
नन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्याक्तेस्थानत्वात्
ब्रह्मपुरं शरीरं अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरमल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृद-
ये यदन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अ-
त्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः । तत्र य-
द्याकाशस्तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपु-
रशब्दात् संशयान्तरमाह ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति ॥ अत्र शब्दे जी-

पुरं शरीरं ब्रह्मपुरमथ वा परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति । तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः । तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तं, तस्य च दहरायतनापेक्षया दहरत्वं, “यावान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयआकाश” इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योपमानोपमेयभावो द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तःसमाहितमवकाशात्मनाकाशस्यैक-

वस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । तत्र तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात् ब्रह्म ध्येयमित्युक्तं । तथेहाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ तत्राकाशेत्यादिना ॥ दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशाद्युपास्तिः सिद्धान्ते सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । न चा“काशस्तलिङ्गादि”त्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । ननु भूताकाशस्याल्पत्वं कथमेकस्योपमानत्वम् उपमेयत्वं च कथं “उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्चे”त्यादिना श्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथमित्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति ॥ तस्येत्यादिना ॥ हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात् सर्वाश्रयत्वमित्यर्थः । नन्वे“ष आत्मे”त्यात्मशब्दो भूते

त्वात् । अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तं ब्रह्मपु-
रशब्दात्, जीवस्य हीदं^१ पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुर-
मित्युच्यते । तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् । भ-
क्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । न हि पर-
स्य ब्रह्मणः शरीरेण स्वस्वामिभावः सम्ब-
न्धोऽस्ति । तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं
दृष्टं यथा राज्ञः, मनउप्राधिकश्च जीवो मनश्च
प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं ह-
दयान्तरवस्थानं स्यात् । दहरत्वमपि तस्यैवा-
राग्रोपमेतत्वादवकल्पते । आकाशोपमितत्वादि
च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति । न चात्र दह-

न युक्त इत्यरुचेराह ॥ अथ वेति ॥ भक्त्येति चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः ।
मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह ॥ न हीति ॥ अस्तु पुरस्वामी जी-
वो हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह ॥ तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव
तदन्तःस्थत्वं सम्भवात् नान्यापेक्षेत्यर्थः । व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथ-
मित्यत आह ॥ मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमा-
दिकं ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यतीत्याह ॥ आकाशेति ॥ ननु जीव-
स्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशङ्क्य तर्हि भूताकाश एव दहरोस्तु
तस्मिन्नन्तःस्थं किञ्चिद्वचेयमिति पक्षान्तरमाह ॥ न चात्रेति ॥ प-
रमन्तःस्थं वस्तु, तद्विशेषणत्वेनाधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपा-
दानादित्यर्थः । यद्वा अन्वेष्यत्वादिलिङ्गात् दहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयादा-
काशस्ताल्लिङ्गा^२ दित्यनेन गतार्थत्वमिति शङ्कात्र निरसनीया, अन्वेष्य-

रस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च
 श्रूयते, तस्मिन् यदन्तरिति परविशेषणत्वे-
 नोपादानादिति, अत उत्तरं ब्रूमः । परमेश्वर ए-
 व दहराकाशो भवितुमर्हति, न भूताकाशो जी-
 वो वा । कस्मादुत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हे-
 तुभ्यः । तथा हि अन्वेष्टव्यतया अभिहितस्य
 दहराकाशस्य “तं चेद्भूयुरि”त्युपक्रमस्य “किंतद-
 त्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा विजिज्ञासितव्यम्”
 इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति
 “स ब्रूयाद् यावान् वा अयमाकाशस्तावन्निषोऽ-
 न्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी
 अन्तरेव समाहिते” इत्यादि । तत्र पुण्डरीकद-
 हरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाका-
 शौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दह-
 रस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते । यद्व्या-

त्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणात् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अप-
 हतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्त-
 यति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । त-
 माचार्यं प्रति यदि ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पं तत्रत्याकाशोऽल्पतरः, किं
 तदत्राल्पे विद्यते, यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा स आचार्यो ब्रूयादाकाश-
 स्याल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ तत्रेति ॥ निवर्तय-
 ति आचार्य इति शेषः । नन्वाकाशशब्देन रूढ्या भूताकाशस्य भा-

काशशब्दो भूताकाशे रूढस्तथापि तेनैव त-
स्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निव-
र्तिता भवति । नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्या-
भ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः
सम्भवतीत्युक्तम् । नैवं सम्भवति । अगति-
का हीयं गतिर्यत् काल्पनिकभेदाश्रयण-
म् । अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभा-
वं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न
बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत । ननु परमेश्वर-
स्यापि “ज्यायानाकाशादि”ति श्रुत्यन्तरान्नै-
वाकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत, नैष दोषः, पुण्ड-

नात् कथं तन्निवृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ यद्यपीति ॥ ननु “रामरावणयोर्युद्धं
रामरावणयोरिवे”त्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति चेत्, न, अभेदे सादृश्यस्यान-
न्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यात् अयमनन्वयालङ्कार इति काव्य-
विदः । पूर्वोक्तमनूय निरस्यति ॥ नन्वित्यादिना ॥ “सीताश्लिष्ट
इवाभाति कोदण्डप्रभया युत” इत्यादौ प्रभायोगसीताश्लेषरूपवि-
शेषणभेदाद् भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसि-
द्धयर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यं नैवमत्राश्रयणं युक्तं वाक्य-
स्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । किंच हार्दाकाशस्यान्तर-
त्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह ॥ अपि
चेति ॥ आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमितिभावः ।
ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावच्चे च तात्पर्यं किं न स्यादि

रीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनित्यवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावच्चप्रतिपादनपरत्वम् । उभयप्रतिपादने हि वाक्यं भिद्येत । न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते । “एष आत्मापहतपाप्मां विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः” इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति । यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति । न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्यारागोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादिविवक्षेत इति चेत् यदात्मतया जीवस्य सर्वगत्वादिविवक्षेत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात् सर्वगत्त्वादिविवक्ष्यतामिति युक्तम् । यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवेदं

त्यत आह ॥ उभयेति ॥ असौऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः । एवमाकाशोपमितत्वादहराकाशो न भूतमित्युक्तं सर्वाश्रयत्वादिलिङ्गेभ्यश्च तथेत्याह ॥ न चेत्यादिना । विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं विजिघत्सः बुभूक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः न

पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्त्वित्यत्र ब्रूमः ।
 परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्य-
 ते ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन् मुख्यत्वात् । तस्या-
 प्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्ध उपलब्ध्यधिष्ठान-
 त्वात् । “स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पु-
 रिशयं पुरुषमीक्षते,” “स वा अयं पुरुषः सर्वा-
 सु पूर्षु पुरिशय” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ वा
 जीवपुरे एवास्मिन् ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते ।
 यथा शालग्रामे त्रिष्णुः सन्निहित इति तद्वत् ।
 “तद्यथेहं कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र
 पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति च कर्मणामन्त-

तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः । निरपेक्षेण तत्सा-
 पेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ शरीरस्य ब्रह्म-
 णा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह ॥ स इति ॥ पूर्षु
 शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु ब्रह्मशब्दस्य जी-
 वेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथं चिन्नेय इत्य-
 त आह ॥ अथ वेति ॥ बृहयति देहमिति ब्रह्म जीवः तत्स्वामिके पु-
 रे, हृदयं ब्रह्मयेश्म भवतु राजपुरे मैत्रसद्भवदित्यर्थः । अनन्तफल-
 लिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह ॥ तद्यथेति ॥ अथ कर्मफलद्वैराग्या-
 नन्तरमिह जीवद्वशायामात्मानं दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगु-
 णान् आचार्योपदेशमनुविद्य ध्यामेनानुभूय ये परलोकं गच्छन्ति तेषां
 सर्वलोकेष्वसन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः । दहरे
 उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयि-

वत्फलत्वमुक्त्वा “अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्र-
जन्त्येतांश्च सत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु लोके-
षु कामचारे भवती”ति प्रकृतदहराकाशवि-
ज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन् परात्मत्वमस्य सूच-
यति । यदप्येतदुक्तं न दहरस्याकाशस्यान्वे-
ष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेष-
णत्वेनोपादानादित्यत्र ब्रूमः । यद्याकाशो नान्वे-
ष्टव्यत्वेनोक्तः स्यात् “यावान् वा अयमा-
काशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश” इत्याद्या-
काशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत । नन्वेतद-
प्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते “तं-
चेद् ब्रूयुः, यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पु-
ण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं-
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासित-
व्यमि”त्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशैः प्र-
म्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाहि-
तत्वदर्शनात् नैतदेवम् । एवं हि सति यदन्तः

त्वा दूषयति ॥ यदपीत्यादिना ॥ उत्तरत्राकाशस्य स्वरूपप्रतिपादना-
न्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्टव्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते
॥ नन्विति ॥ एतदाकाशस्वरूपं आक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुप-
मया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि ज-
गदेव ध्येयं स्यादित्याह ॥ नैतदेवमिति ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह

समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञा-
सितव्यं चोक्तं स्यात् । तत्र वाक्यशेषो नोपपद्ये-
त । “अस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्माप-
हतपाप्मा” इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमा-
धानाधारमाकाशमाकृष्या “थ य इहात्मानम-
नुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामानि” इति स-
मुच्चयार्थेन च शब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रि-
तांश्च कामान् विज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति ।
तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपु-
ण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तःस्थैः समाहितैः पृथि-
व्यादिभिः सत्यैश्च कामैः विज्ञेय उक्त इति ग-
म्यते । स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च १५

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ।

॥ तत्रेति । सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वाद्विगुणानुक्ता गुणैः
सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते, तद्विरोध इत्यर्थः । ‘तस्मिन् यद-
न्तरिति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह ॥ त-
स्मादिति ॥ यद्वा आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति
योजनां सूचयति ॥ सहान्तः स्थैरिति ॥ ४ ॥

दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ गतीति ॥ प्रजा जीवा एतं हृ-
दयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकमहरहः प्रत्यहं स्वापे गच्छन्त्यस्तदात्मना
स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृतास्तं न जानन्ति अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ।

त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्चयन्ति । इतश्च पर-
मेश्वर एव दहरो यस्मात् दहरवाक्यशेषे परमे-
श्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः । “इ-
माः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं
न विन्दन्ती”ति, तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्दे-
नाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां
जीवानां अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां ग-
मयति । तथा दहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां
ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे “सता सोम्य तदां
सम्पन्नो भवती”त्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं
सुषुप्तमाचक्षते ‘ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत’ इति । त-
था ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो
जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य ग-
मयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो
गमयेत्, गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठी-

नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमि-
त्याशङ्क्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे ॥ तथा हीति ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्य
र्थान्तरमाह ॥ लोकेऽपीति ॥ गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे ॥ तथेति ॥
जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि त-
स्याऽप्रसिद्धिं शङ्कते ॥ नन्विति ॥ निपादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते ॥ गम-
येदिति ॥ षष्ठे चिन्तितं स्थपतिर्निषादः शब्दसामर्थ्यात् । सौद्रीमिष्टिं

समासवृत्त्या व्युत्पाद्येत । सामानाधिकरण्यवृ-
त्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति । एतदेव चाहर-
हर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न त्यहरहरि-
माः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकारूपं गच्छ-
न्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः कथं ? “द-
हरोऽस्मिन्नन्तराकाश” इति हि प्रकृत्याकाशौप-

विधाय एतया निषादस्थपतिं याजबेदित्याम्नायते । तत्र निषादानां
स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः अग्निविष्वादिसाम-
र्थ्यात् न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽ-
सामर्थ्यादिति प्राप्ते सिद्धान्तः, निषाद एव स्थपतिः स्यात् नि-
षादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात्, तस्याश्रुतपष्ठार्थसम्बन्धलक्षकत्व-
कल्पनायोगात् श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघ-
वात् अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति । तद्वद्ब्रह्मलोकशब्दे
कर्मधारय इत्यर्थः । कर्मधारयेलिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे ॥ एतदेवेति ॥
सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥

सर्वजगद्धारणालिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह ॥ धृतेरिति ॥ न-
न्वथशब्दादहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते ।
॥ कथमिति ॥ य आत्मेति प्रकृतापकर्षात् अथशब्दो दहरस्य धृ-

म्यपूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्ने-
व चात्मशब्दं प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुणयोगं
चोपदिश्य तमेवानतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशत्य “थ
य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामस-
म्भेदाये”ति । तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामा-
नाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते, क्तिचः कर्तरि स्म-
रणात् । यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लो-
के सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदायैवमयमात्मा ए-
षामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्र-
मादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायांसङ्करा-
येति । एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं म-
हिमानं दर्शयति, अयं च महिमा परमेश्वर एव
श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते “एतस्य वाक्षरस्य प्रशास-
ने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत” इत्या-

तिगुणविधिः प्रारम्भार्थमित्याह ॥ दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ श्रुतौ वि-
धृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् किञ्चिन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकर-
ण्याद् धृतिशब्दः किञ्चिन्तो विधारणं ब्रूते, स्त्रियां किन् (३।३।९४) इति
भावोक्तिनो विधानादिति विभागः । सेतुः सङ्करहेतुः, विधृतिस्तु स्थितिहे-
तुरित्यपौनरुक्त्यमाह ॥ यथोदकेति ॥ सूत्रं योजयति । एवमिहेति ॥
धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नोऽस्मिन् पर-
मात्मन्येव श्रुत्यन्तर उपलब्धेरिति सूत्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात्
सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यं तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमा-

देः । तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रू-
यते “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपा-
ल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदा-
ये”ति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दह-
रः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव दहरोस्मिन्नन्तराकाश
इत्युच्यते । यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे
प्रसिद्धः । “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहि-
ता, “सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । जीवे
तु न कचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्य-
ते । भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसि-
द्धौ उपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य
इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

इतरपरामर्शात् स इति चेन्नासम्भवा
त् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्व-
रः ॥ एतस्येति ॥ धृतौ तामाह ॥ तथेति ॥ १६ ॥ आ समन्तात्
काशते दीप्यते इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य विभुत्वगुण-
तो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥

रः परिगृह्येतास्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्य-
शेषे परामर्शः । “अथ य एष सम्प्रसादो
ऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्प-
द्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति हो-
वाचे”ति । अत्र हि सम्प्रसादशब्दः श्रुत्यन्तरे
सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नो-
त्युपस्थापयितुं नार्थान्तरम् । तथा शरीरव्यपा-
श्रयस्यैव जीवस्य शरीरात् समुत्थानं सम्भव-
ति । यथाकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामा-
काशात् समुत्थानं, तद्वत् । यथा चादृष्टोऽपि लो-
के परमेश्वरविषयआकाशशब्दः परमेश्वरधर्म-

यदि एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परस्मै जी-
वोऽपीत्याशङ्क्य निषेधति ॥ इतरेति ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह
॥ अथेति ॥ दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते, य एष सम्प्र-
सादो जीवोऽस्मात् कार्यकरणसङ्घात् सम्यगुत्थाय आत्मानं तस्मादि-
विच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य
तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिरुपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । यथा-
मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्या-
यते तद्वत् । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति ॥ एष इति ॥ सम्प्रसादे
रत्वा चरित्वेति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमि-
त्याह ॥ तथेति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥
ननु क्वाप्याकाशशब्दो जीवेन दृष्ट इत्याशङ्क्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गब-
लात् कल्प्य इत्याह ॥ यथा चेति ॥ नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं

समभिव्याहारादां “काशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते” त्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादितरपरामर्शात् दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत्, नैतदेवं स्यात्, कस्मादसम्भवात् । नहि जीवो बुद्ध्याद्युपाधि परिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेन उपमीयेत । न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्माः सम्भवन्ति । प्रपञ्चितं चैतत् प्रथमसूत्रे, अतिरेकाशङ्कापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम् । पठिष्यति चोपरिष्ठात् “अन्यार्थश्च परामर्श” (सू० १।३।२०) इति ॥ १८ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवात् निराकृता । अथेदानीं मृतस्यैवामृत-
न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह ॥ नैतदित्यादिना ॥ दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवात् न जीवो दहर इत्यर्थः तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ अतिरेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशङ्कानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राह ॥ पठिष्यतीति ॥ जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति ॥ उत्तराच्चेत्यादिसूत्रम् ॥ निराकृताया जीवाशङ्कायाः प्रजापतिवाक्यबलात्

सेकात् पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते उ-
 त्तरस्मात् प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि “य
 आत्मापहतपाप्मे”त्यपहतपाप्मत्वाद्दिगुणकं.
 आत्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय-
 “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मे”ति
 ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति
 “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी”ति च
 तमेव पुनः पुनः परामृश्यं, “य एष स्वप्ने म-
 हीयमानश्चरत्येष आत्मे”ति । “तद्यत्रैतत् सु-
 त्तः समस्तः सम्पन्नः स्वप्नं न विजानात्येष
 आत्मे”ति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे ।
 तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयत्ये “तदमृत-

पुनः समुत्थानं क्रियते तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भ-
 वासिद्धेरित्यर्थः, कथं तत्र जीवाकिस्तत्राह ॥ तत्रेत्यादिना । यद्यप्यु-
 पक्रमे जीवशब्दो नास्ति तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्र-
 म्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव
 ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजपतिर्व्रूते ॥ य एष इति ॥
 प्राधान्यादक्षिग्रहणं सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह
 ॥ द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्न-
 पर्याये, तद्यत्रेति, सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः ।
 यत्र काले तदेतत् स्वप्नं यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्यक् अस्तो निरस्तः करण-
 ग्रामो यस्य स समस्तः, अत एवोपहतकरणत्वात् कृतकालुष्यहीनः संप्र-
 सन्नः, स्वप्नं प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति अतोऽज्ञानसत्त्वात् मुक्ता

मभयमेतत् ब्रह्मेति । “नाहं खल्वयमेवं स-
म्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानी”ति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुप-
लभ्य “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि
नो एवान्यत्रैतदस्मादि”ति चोपक्रम्य शरीर-
सम्बन्धनिन्दापूर्वकं “मेष सम्प्रसादोऽस्माच्छ-
रीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रू-
पेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः” इति जीव-
शरीरात् समुत्थितं उत्तमं पुरुषं दर्शयति ।
तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां ध-
र्माणाम्, अतो दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति जीव
एवोक्त इति चेत् कश्चिद्ब्रूयात् तं प्रतिब्रूयादावि-

द्विलक्षणः प्राज्ञः एष स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्ता-
स्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वा-
दिगुणाद्ब्रूयादङ्क्यं तस्यापि पर्यायेऽस्य जीवत्वमाह ॥ नाहेति ॥ अहेति
निपातः खेदार्थः । खियमानो हीन्द्रः उवाच न खलु सुप्तः पुमानयं स-
म्प्रति सुषुप्त्यवस्थायामयं देवदत्तोऽहमित्येवमात्मानं जानाति । नो
एव नैवेमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति । ना-
हमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद ।
तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह ॥ एतमिति ॥ एतस्मात् प्रकृतादात्म-
नोऽन्यत्रान्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरं
इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् ।
अतः सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति ॥ तं प्रतीति ॥ अवस्थात्रया-

भूतस्वरूपस्त्विति । तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थो नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशङ्का सम्भवतीत्यर्थः । कस्माद्यतस्तत्रापि आविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते । आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः, भूतपूर्वगत्या जीववचनम् । एतदुक्तं भवति । 'य एषोऽक्षिणी' त्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनेन शरीरात्मताया व्युत्थाप्यै "तं त्वेव त" इति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपे भिनिष्पद्यत" इति यदस्य पारमार्थिकं स्वरूप-

च्छोधनेनाविर्भूतं शोधितत्वं अर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः । तर्हि सूत्रे पुंलिङ्गेन जीवोक्तिः कथं ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह ॥ भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानात् पूर्वमविद्या तत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः । विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह ॥ एतदिति ॥ जन्मनाशवत्त्वात् प्रतिबिम्बवद्विम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाचोदशरावे आत्मज्ञमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्यादिब्राह्मणेनेत्याह । उदशरावेति । उदकपूर्णे शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः । व्युत्थाप्य विचार्याभिनिष्पाद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह । यदस्येति । जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे लोकसिद्ध

पं परं ब्रह्म तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे, न जैवेन रूपेण । यत् परं ज्योतिरूपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत् परंब्रह्म तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकं तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपं तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यो नेतरदुपाधिकल्पितम् । यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निर्वर्तयन् कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते तावज्जीवस्य जीवत्वम् । यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घाताद्युत्थाप्य श्रुत्याप्रतिबोध्यते । 'नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातो नासि संसारी' किं तर्हि तद्यत् सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति । तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुद्ध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात् समुत्तिष्ठन् स एव कूटस्थ-

त्वात् किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति, शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तिरित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवल्लिङ्गत्वम् एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिलिङ्गोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह । तदेवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोधः इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह । यावदिति । व्यतिरेकमाह॥ यदेति॥ अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थ-

नित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति, “स यो ह वै त-
 त् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती” त्यादिश्रुतिभ्यः ।
 तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपं, येन शरीरात्
 समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते कथं पुनः
 स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भव-
 ति कूटस्थनित्यस्य । सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्त-
 रसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्तासा-
 धारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिः शोध्यमा-
 नानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् तथा नक्ष-
 त्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवि-
 योगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न
 तु तथा आत्मचैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन-
 चिदभिभवः सम्भवत्यसंसर्गित्वात् व्योम्न इव
 दृष्टविरोधाच्च, दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीव-

प्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः । संसारित्वस्य
 कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति ॥ तदेव चास्येति ॥ समुत्थाय स्वेन
 रूपेणाभिनिष्पद्यत इति श्रुतिं व्याख्यातुम् आक्षिपति ॥ कथं
 पुनरित्यादिना ॥ कूटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मलस-
 द्भिन्नो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिर्न तु कूटस्थस्यासद्भिन्न
 इत्याह ॥ सुवर्णेति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः । अभिभूतेत्यस्य व्या-
 ख्यानमनभिव्यक्तेति । असाधारणो भास्वरत्वादिः अभिभावकः
 सौरालोकः । जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह ॥ दृष्टेति ॥ विज्ञा-
 नघन एवेति श्रुत्या चिन्मात्रस्त्वावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृ-

स्य स्वरूपं, तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यन् शृण्वन्मन्वानो विजानन् व्यवहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः । तच्चेच्छरीरात् समुत्थितस्य निष्पद्येत प्राक् समुत्थानात् दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः किमात्मकमिदं शरीरात् समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरिति, अत्रोच्यते, प्राक् विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिःस्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राक् विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति प्रमाणजनितविवेक-

तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सत् व्यवहाराङ्गं जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत हेत्वभावाव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यङ्गीकार्यं व्यवहारदर्शनादित्याह ॥ तच्चेति ॥ अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति ॥ तच्चेदिति ॥ स्वरूपं चेत् ज्ञानिन एव व्यज्येत ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मनः आविद्यकदेहायविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह ॥ अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तमात्रं कल्पितसङ्गे दृष्टान्तः ॥ यथेति ॥ श्रुतिरुतमिति त्वंपदार्थश्रुत्या योऽयं विज्ञानमयः प्रा-

ग्रहणात्तु पुराचीनस्फटिकः स्वाच्छयेन शौक्ल्येन
 च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि
 तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव स-
 तो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात् स-
 मुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्प-
 त्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः । तथा विवेकावि-
 वेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्र-
 वर्णात्, “ अशरीरं शरीरेष्वि ” इति “ शरीरस्थोऽपि
 कौन्तेय न करोति न लिप्यत ” इति च सशरी-
 रत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् । तस्माद्विवे-
 कविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन् विवेक-
 विज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते, न त्वन्यादृशा-
 वाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः स्व-

णेष्वित्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वंपदार्थज्ञानस्य वा-
 क्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह ॥ केवलेति ॥ सशरीरत्वस्य मुत्थत्वा-
 त् समुत्थानमुक्त्वान्तरिति व्याख्येयं न विवेक इत्याशङ्क्याह ॥ तथा वि-
 वेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । शरीरेष्वशरीरमवस्थितमिति श्रुतेः
 अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम्, अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः ।
 ननु स्वकर्माजितं शरीरे भोगस्थापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरू-
 पाविर्भाव इत्यत आह । शरीरस्थोऽपीति । अशरीरवत् शरीरस्थस्या-
 पि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अविर्बुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशे-
 पोक्त इत्याह ॥ तस्मादिति ॥ अन्यादृशौ सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञा-
 नरुताविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वरुतो निरस्त

रूपत्वादेव । एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपर-
 मेश्वरयोर्भेदो न वस्तुकृतः व्योमवदसङ्गत्वावि-
 शेषात् । कुतश्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतो “य
 एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्युपदिश्यै “तदमृ-
 तमभयमेतत् ब्रह्मे”त्युपदिशति । योऽक्षिणि प्र-
 सिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताभयल-
 क्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत् स्यात् ततोऽमृताभयब्रह्म-
 सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नापि प्रतिच्छाया-
 त्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते, प्रजापतेर्भृषावा-
 दित्वप्रसङ्गात् । तथा द्वितीयेऽपि पर्याये “य ए-
 ष स्वप्ने महीयमानश्चरती”ति न प्रथमपर्या-
 यनिर्दिष्टादक्षिपुरुषात् द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः, “एतं
 त्वेवं ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामी”त्युपक्रमात् ।
 किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं नेदानीं तं प-

इत्याह ॥ एवमिति ॥ अंशादिशून्यत्वमसङ्गत्वम् आत्मा द्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिशून्यः विभुत्वात् व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः ।
 प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ॥ कुतश्चेत्यादिना ॥
 इतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत इत्यन्वयः ॥ छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमि-
 दं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत आह ॥ नापीति ॥ यस्य ज्ञानात् कृतकृत्यता
 सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्य-
 नात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात् तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः । प्रथमवत् द्वि-
 तीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह
 । तथेति ॥ अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह ॥ किंचेति ॥ सुषुप्तौ-

श्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे, द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति, “य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामी”ति । तथा तृतीयेऽपि पर्याये “नाहं स्वल्पमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानो”ति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति, न विज्ञातारं प्रतिषेधति । यत्तु “तत्र विनाशमेवापीतो भवती”ति तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव, न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् । नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते “अविनाशित्वा”दिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चतुर्थेऽपि पर्याये “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एयान्ब्रूतस्मादित्युपक्रम्य “मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीर”मित्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जगिर्ब्रस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन् न परस्मात् ब्रह्मणोऽमृताभयस्व-

ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशङ्क्याह ॥ तथो तृतीय इति ॥ सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह ॥ नहीति ॥ बुद्धेः साक्षिणो नाशो नास्ति नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह ॥ तथेति ॥ श्रुतेरेक-

रूपादन्यं जीवं दर्शयति । केचित्तु परमात्मवि-
 वक्षायां “एतन्त्वेव ते” इति जीवाकर्षणमन्याय्यं
 मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहत-
 पाप्मत्वादिगुणकमात्मानं “ते भूयानुव्याख्या-
 स्यामी”ति कल्पयन्ति, तेषामेतमिति सन्नि-
 हितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत, भू-
 यः श्रुतिश्चोपरुध्येत, पर्यायान्तराभिहितस्य
 पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात्, “एतन्त्वेव ते”
 इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात् पर्यायादन्य-
 मन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्र-
 सज्येत, तस्माद्यदंविद्याप्रत्युपस्थापितमपार-
 मोर्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषक-
 लुपितमनेकानर्थयोगि तद्विलयनेन तद्विपरीत-
 मपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं
 विद्यया प्रतिपाद्यते । सर्पादिविलयनेनेव र-

देशिव्याख्यां दूषयति ॥ केचित्त्विति ॥ जीवपरयोर्भेदादिति भावः ।
 श्रुतिबाधान्मैवमित्याह ॥ तेषामिति ॥ सांनिहितो जीव एव सर्व-
 नामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तवतूपक्रान्तपर-
 मात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्वाच इत्याह ॥ भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुवा-
 देन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुप्रसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ व्याख्या-
 नान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोधनं विद्यया महावाक्येनेति
 यावत् । ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमि-

ज्वादीन् । अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जै-
वं रूपमिति मन्यन्ते । अस्मदीयाश्च केचित्ते-
षां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां
प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धमेक एव परमेश्व-
रः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया मायया-
मायाविवदनेकधा विभाव्यते नान्यो विज्ञान-
धातुरस्तीति । यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमा-
शङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः “नासम्भवात्” (१।३।
१८।) इत्यादिना तत्रायमभिप्रायः नित्यशु-
द्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्य एकस्मिन्नस-
ङ्गे परमात्मनि तद्विपरीतं “जैवं रूपं व्योम्नीव
तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादन-
परैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्या-
मीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति, जी-

त्याह ॥ अपरे त्वित्यादिना ॥ शारीरकस्यार्थं सङ्क्षेपेणोपदिशति
॥ एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यं आव-
रणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सहप्रयोगः ब्रह्मैवाविद्यया
संसारति न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थ इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः कि-
मिति भेदं ब्रूते तत्राह । यत्त्विति । परमात्मनोऽसंसारित्वसिद्ध्यर्थं
जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्यासंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीव-
स्य संसारित्वानपायादित्यर्थः । अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि क-
ल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह ॥ जीवस्य त्विति ॥ क-

वस्य तु न फस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति
 किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जी-
 वभेदम् । एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वा-
 नुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति
 मम्यंते, प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्श-
 यति “शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवव” दित्या-
 दिना, वर्णितश्चास्माभिर्विद्वद्विद्वद्भेदेन कर्म-
 विधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शि-
 तः “अथ य एष सम्प्रसादः” इत्यादिः स द-
 हर परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोप-
 देशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नो-
 तीत्यत आह, अन्यार्थः । अयं जीवपरामर्शः न

ल्पितभेदानुमानस्य फलमाह ॥ एवं हीति ॥ सूत्रेष्वभेदो नोक्त इ-
 ति भ्रान्तिं निरस्यति । प्रतिपाद्यमिति ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ती-
 त्यादिसूत्राणि आदिपदार्थः । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षवि-
 धिविरोधस्तत्राह ॥ वर्णितश्चेति ॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया
 विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वाद्यु-
 क्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तं तर्हि जीवपरामर्शस्य
 का गतिरित्यत आह ॥ अन्यार्थश्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ अथेत्या-

जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी, कथम्? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नाब्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तः शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात् समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यदस्योपसम्पन्नव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते, जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति तस्य परिहारो कृत्तव्यः । उक्तो त्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इत्य-

दिना ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशङ्कापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे ॥ कथमित्यादिना ॥ २० ॥

“भ्रूकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्य-
त्वदेवं व्योमवच्चे”त्यत्र स एव इह परिहारोऽनु-
सन्धातव्य इति सूचयति । श्रुत्यैव चेदमल्प-
त्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया “या
वान् वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ-
काश” इति ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा वि-
द्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः तमेव भान्तमनु-
भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती” ति
समामनन्ति । तत्र यं भान्तमनुभाति सर्वं य-
स्य च भासा सर्वमिदं विभाति स किं तेजो-
धातुः कश्चिदुत प्राज्ञ आत्मेति विचिकित्सायां

उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्था-
न्तरमाह ॥ श्रुत्यैव चेदमिति । एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं च
सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २१ ॥

अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकवाक्यमुदाहरति ॥ न तत्रेति ॥ तस्मिन्
ब्रह्मणि विषये न भाति तं न भासयतीति, यावत् । यदा चन्द्रभास्क-
रादिर्न भासयति तदा अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह ॥ कुत इति ॥ किं-
च सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह ॥ तमेवेति ॥
अनुगमनवर्दनुभानं स्वग्रतमिति शङ्कां निरस्यति ॥ तस्येति ॥ तत्रे-

तेजोधातुरिति तावत् प्राप्तम्, कुतः? तेजोधातू-
नामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजःस्व-
भावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव
सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम्,
तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मि-
न्न भासते सोऽपि तेजःस्वभावक एव कश्चि-
दित्यवगम्यते । अनुभानमपि तेजःस्वभाव-
क एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुकारदर्श-
नात्, गच्छन्तमनुगच्छतीति वत्, तस्मात् तेजो-
धातुः कश्चिदित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । प्राज्ञ एवाय-
मात्मा भवितुमर्हति । कस्मात् ? अनुकृतेः, अ-

ति. सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात् सशयमाह ॥ तत्रैतौ ॥ पू-
र्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता
तथेहापि सतिसप्तमीबलात् वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन् सति सूर्याद-
यो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणी-
या अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधात् इति दृष्टान्तेन पू-
र्वपक्षयति ॥ तेजोधातुरिति ॥ तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्म-
ज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह ॥ तेजोधातूनामि-
ति ॥ यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह ॥ तेजःस्वभावक-
मिति ॥ यस्मिन् सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत
आह ॥ अनुभानमिति ॥ ततो निरुष्टभानं विवक्षितमिति भावः ।
मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेः मुख्यानुभानलिङ्गात् सर्वभासकः परमा-
त्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्यः इति सिद्धान्तमाह ॥ प्राज्ञ इति ॥ प्राज्ञत्वं स्व-

नुकरणमनुकृतिः, यदेत “तमेव भान्तमनुभाति
 सर्वमित्यनुभानं तत् प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते ।
 भारूपः सत्यसङ्कल्प इति हि प्राज्ञमात्मान-
 मामनन्ति, न तु तेजोधातुं कञ्चित् सूर्यादयो-
 ऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् । समत्वाच्च तेजोधातूनां
 सूर्यादीनां न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति यं
 भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरम-
 नुभाति । यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुका-
 रो दृश्यत इति नायमेकान्तो नियमोऽस्ति, भि-
 न्नस्वभावकेष्वपि त्यनुकारो दृश्यते, यथा सुत-
 तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदह-
 ति, भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति । अ-
 नुकृतेरित्यनुभानमसुसूचत् । तस्य चेति चतुर्थ-
 पादमस्य श्लोकस्य सूचयति । “तस्य भासा
 सर्वमिदं विभाती”ति च तद्वेतुकं भानं सूर्यादे-

प्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तं, तत्र श्रुतिमाह ॥ भारूप इति ॥ मानाभा-
 वाच्च तेजोधानुर्न ग्राह्य इत्याह ॥ न त्विति ॥ किञ्च सूर्यादयस्तेजोऽन्तर-
 भानमनु न भान्ति तेजस्त्वात् प्रदीपप्रवादित्याह ॥ समत्वाच्चेति ॥
 योऽयमनुकरोति स तज्जातीय इति नियमो नास्तीत्याह ॥ नायमेका-
 न्त इति ॥ पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्या-
 चष्टे ॥ अनुकृतेरिति ॥ तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वं
 स्य पृथग्भानाभावरूपं अनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति ।

रुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “तद्देवा ज्यो-
तिषां ज्योतिरायुर्होषासतेऽमृत”मिति हि प्रा-
ज्ञमात्मानमामनन्ति । तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादि-
तेजो विभांतीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च तेजोऽन्तरेण
तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् । अथ वा न सूर्यादी-
नामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्वेतुकं विभान-
मुच्यते, किं तर्हि “सर्वमिदमि”त्यविशेषश्रुतेः
सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य
याऽभिव्यक्तिः सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमिता ।
यथा सूर्यादिज्योतिःसत्तानिमिता सर्वस्य रू-
पजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । “न तत्र सूर्यो भा-
ती”ति च तत्रशब्दमाहरन् प्रकृतग्रहणं दर्शयति
प्रकृतं च ब्रह्म यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरि-
क्षमोतमित्यादिना । अनन्तरं च, हिरण्यमे प-
रे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्यो-

सर्वभासकत्वमुक्तम् इत्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभास-
कत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह ॥ तद्देवा इति ॥ सर्वशब्दः प्र-
कृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः । सम्प्रति तस्यासंकुचद्वृत्तितां म-
त्वाऽर्थान्तरमाह ॥ अथवेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म
ग्राह्यमित्याह ॥ न तत्र सूर्य इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राका-
ङ्क्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह ॥ अनन्तरं चेति ॥ हिरण्यमे
ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दि-

तिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुरिति । कथं
तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं “न तत्र
सूर्यो भाती”ति । यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां
भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते
सूर्य इवेतरेषाम् इति, तत्र तु स एव तेजोधातु-
रन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् । ब्रह्मण्यपि चै-
षां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते, यतो यदुपलभ्य-
ते तत् सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते, ब्रह्म
तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्व-
रूपत्वात्, येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म
त्यन्यद् व्यनक्ति न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते “आ-

तं ब्रह्म विरजं आगन्तुकमलशून्यं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिक-
मलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सतिस्ममी-
पक्षमनुवदति ॥ यदपीति ॥ सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके-
तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् न तत्र प्रमाणमस्तीत्याह ॥ तत्रेति ॥ सिद्धा-
न्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मण्यपीति ॥ सतिस्-
ममीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भा-
स्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय, विषयस-
ममीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतगिजध्याहारमात्रं कल्प्यं न श्रुतत्याग
इति लाघवं, अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभा-
स्यत्वमुच्यत इत्यर्थः । येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन् ब्र-
ह्मणि विषये भासकाः स्युः, तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाश-
त्वादिनि योजना । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति ॥ ब्रह्मेति ॥ स्वप्रका-

त्मनैवायं ज्योतिषास्ते” “अग्न्यो नहि गृह्य-
ते” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते भ-
गवद्गीतासु ।

“न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम” ॥ इति ।

“यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मांमकम्” ॥

इति च ॥ २३ ॥

शब्दादेवं प्रमितः ॥ २४ ॥

“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि ति-
ष्ठति” इति श्रूयते, तथा “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो

शब्देऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः २२

णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह ॥ अपि चेति ॥
सूत्रं व्याचष्टे ॥ अपि चेति ॥ अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोक-
द्वयं द्रष्टव्यं तस्मादनुमानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकवाक्यं पठति ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः
पूर्णोऽप्यात्मनि देहमध्ये अङ्गुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठमात्र इ-
त्युच्यते तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह ॥ तथेति ॥ अधूतकमिति
पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीवः स वस्तुतो निर्धूमजोतिर्वर्णिर्मलप्र-

ज्योतिरिवाधूष्कः ईशानो भूतभव्यस्य स ए-
वाद्य स उ श्व एतद्वैतत्” इति च तत्र योऽयम-
ङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते, स किं विज्ञानात्मा
किं वा परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदे-
शाद्विज्ञानात्मेति तावत् प्राप्तम्। न त्वनन्ताया-
मविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाण-
मुपदिश्येत । विज्ञानात्मनस्तूपाधिमच्चात् स-
म्भवति कयाचित् कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम्,
स्मृतेश्च,

अथ सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशङ्गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ इति ।

कांशरूपे इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह ॥ ईशान इति ॥ तस्या-
द्वितीयत्वमाह ॥ स एवेति ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति नान्यत् न चिके-
तसा मृष्टं ब्रह्म तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह ।
॥ तत्रेति ॥ यथानुमानादिलिङ्गात् णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तथा प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गात् जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति
ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति ॥ तत्र-
परिमाणेति ॥ पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्ट्या जीवोपास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्य-
ग्रहैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामो दैर्घ्यं विस्तारो महत्त्व-
मिति भेदः ॥ कयादिचिति ॥ अङ्गुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दित-
बुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनग्रेत्यर्थः । स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इ-
त्याह ॥ स्मृतेऽथेति ॥ अथ मरणानन्तरं यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः

नहि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः
 तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो निश्चितः स एवेहा-
 पीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्र-
 परिमितः पुरुषो भवितुमर्हति । कस्मात् ? श-
 ब्दात् “ईशानो भूतभव्यस्ये”ति । न त्वन्यः
 परमेश्वराद् भूतभव्यस्य निरङ्कुशमीशिता ।
 “एतद्वै तदि”ति च । प्रकृतं पृष्ठमिहानुसन्दधाति,
 “एतद्वैतत् यत् पृष्ठम्” ब्रह्मेत्यर्थः । पृष्ठं चेह ब्रह्म ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृ-
 ताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् प-
 श्यसि तद्वद” इति । शब्दादेवेति अभिधान-
 श्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः
 परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् २५

तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ ‘प्रभवति संयमने
 ममापि विष्णु’रिति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः । भूत-
 भव्यस्येत्युपपदाद्वाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दानिरङ्कुशमी-
 शिता भातीति श्रुत्या लिङ्गं बाध्यमिति सिद्धान्तयति ॥ परमात्मैवे-
 ति ॥ प्रकरणाच्च ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह ॥ एतदिति ॥ शब्दो
 वाक्यं लिङ्गात् दुर्बलमित्याशङ्क्याह ॥ शब्दादिति ॥ २४ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थान-
मपेक्ष्याद्गुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव
वंशपवपि क्षमरत्निमात्रत्वम् । न त्वञ्जसातिमा-
त्रस्यैव परमात्मनोऽद्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते । न
चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति ईशानश-
ब्दादिभ्य इत्युक्तम् । ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदया-
नामनवस्थितत्वात्तदपेक्षमप्यद्गुष्ठमात्रत्वं नो-
पपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते, मनुष्याधिकारत्वा-
दिति । शास्त्रं त्वविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवा-

• करः सकानिष्ठिकोऽरत्नि ॥ मुख्याद्गुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं
गौणग्रहणेनेत्यत आह ॥ न चान्ये इति ॥ सति सम्भवे मुख्यग्रहो
न्याय्यः अत्र तु श्रुतिविरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः । मनु-
ष्यानेवेति त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः । शक्तत्वादित्यनेन पश्चादीनां देवाना-
मृषीणां चाधिकारो बाधितः । तत्र पश्चादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसाम-
र्थ्यभावात् कर्मण्यशक्तिः, इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्र-
व्यत्यागायोगादशक्तिः ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः ।
अर्थित्वादित्यनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो वा-
रितसत्र मुमुक्षूणां शुद्धचर्चित्वे नित्यादिष्वधिकारो, न काम्येषु । शुद्ध-
चित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति
मन्तव्यम् । शूद्रस्याधिकारं निरस्यति ॥ अपर्युदस्तत्वादिति ॥ 'शू-
द्रो यज्ञेऽनवकल्प इति पर्युदासात्, 'उपनयीत तमध्यापयीते'ति शा-
स्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतैरुपनय-
नप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितोन्यायः

धिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपन-
यनादिशास्त्राच्चेति । वर्णितमेतदधिकारलक्षणे,
मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः औचि-
त्येन नियतपरिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृद-
यम् । अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्य-
हृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं पर-
मात्मनः । यदप्युक्तं परिमाणोपेदशात् स्मृ-
तेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इ-
ति तत् प्रत्युच्यते 'स आत्मा, तत्त्वमसी' त्या-
दिवत् संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्र-
ह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति । द्विरूपा हि वेदान्त-
वाक्यानां प्रवृत्तिः, क्वचित् परमात्मस्वरूपनि-
रूपणपरा क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोप-

पष्टाध्याये वर्णित इत्याह ॥ वर्णितमिति ॥ स्वर्गकामो यजेतेत्या-
दिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान् फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात् प्राणिमात्र-
स्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पञ्चादीनामप्यधिकार इत्याशङ्क्यो-
क्तीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात् स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सङ्कोच्य
मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारित्वमाशङ्क्य 'वसन्ते ब्रा-
ह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यः' इति त्रयाणामेवाग्नि-
सम्बन्धश्रवणात् तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते कि-
मायातं तत्राह ॥ मनुष्याणाञ्चेति ॥ प्रायेण सप्तवितंतिपरिमितो म-
नुष्यदेह इत्यर्थः । एवमङ्गुष्ठशब्दः हृत्परिमाणवाचकः तत्रस्थं ब्रह्म
लक्षयतीत्युक्तं, सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूयायमीशान इति

देशपरा । तदज्ञ विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्व-
मुपदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् । एतमे-
वार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति । “अङ्गुष्ठमात्रः पु-
रुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ।
तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन् मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण
तं विद्याच्छुक्रममृत” मिति ॥२५॥

तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥२६॥

अङ्गुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्या-
धिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तं, तत्प्रसङ्गादिदमुच्य-
ते । बाढं, मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनु-
ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति ॥ यदपीति ॥ प्रतिपाद्याभे-
दविरोधात् अनुवाद्याङ्गुष्ठमात्रत्वं बाध्यं तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्या-
ह ॥ तदिति ॥ कचिदस्थूलमित्यादौ । कचित्तत्त्वमसीत्यादौ । ए-
कत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति । एतमिति । श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्ट-
व्यः तं जीवं प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् धैर्येण बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना तं
विविक्तमात्मानं शुक्लं स्वप्रकाशममृतं कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः ।
तस्मात् कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥२५॥

शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः
स्यादित्याशङ्क्याह ॥ तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवात् ॥ ननु सम-
न्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह ॥ अङ्गुष्ठेति ॥ स्मृत-
स्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादी-
नां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वै-
राग्याद्यसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥ बाढमिति ॥ एवमधि-

प्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति, तेषां मनु-
 प्याणामुपरिष्ठाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति
 शास्त्रमिति बादारायण आचार्यो मन्यते, क-
 स्मात्? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थि-
 त्वाद्यधिकारकारणम् । तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षवि-
 षयं देवादीनामपि सम्भवति विकारविषयवि-
 भूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् । तथा साम-
 र्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपु-
 राणल्लोकेभ्यो विग्रहत्वाद्यवगमात् । न च तेषां
 कश्चित् प्रतिषेधोऽस्ति । न चोपनयनादिशास्त्रे-

कारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । अत्र पूर्वप-
 क्षे देवादीनां ज्ञानानधिकारान् देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु-दह-
 राद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणां अप्रवृत्तिः फलं सिद्धान्ते तु
 प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवा-
 दिति सफलोऽयं विचारः । ननु भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावा-
 न्नाधिकार इत्यत आह । अर्थित्वं तावदिति । विकारत्वेनानृतविष-
 यसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृ-
 तीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः । नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्यन्तशब्दा-
 तिरिका विग्रहवती देवता नास्ति शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इ-
 त्यत आह । तर्हेति । अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह ॥ न
 च तेषामिति ॥ “शूद्रो यज्ञेऽनवकल्लभः” इतिवत् देवादीनां विद्याधि-
 कारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विग्रहवच्चेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युप-
 नयनाभावात् शास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह ॥ न चेति ॥ जन्मा-

गैषामधिकारो निवर्त्येत । उपनयनस्य वेदा-
ध्ययनार्थत्वात्, तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ।
अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शय-
ति “एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्र-
ह्मचर्यमुवास,” “भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमु-
पससार अधीहि भगवो ब्रह्मे”त्यादि । यदपि
कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं न देवानां देवतान्त-
राभावात् न ऋषीणामार्षेयान्तराभावादिति न
तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां विद्यास्वधि-
क्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित् कृत्यम-
स्ति, न च भृगवादीनां भृगवादिसगोत्रतया ।
तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वा-

न्तराध्ययनबलात् स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृता वेदा येषां ते तथा तद्भा-
वादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयो-
नीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इ-
त्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा
श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह ॥ अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या देवा-
दीन्नाधिकरोति वेदार्थत्वात् अग्निहोत्रवदित्यत आह ॥ यदपीति ॥
देवानां कर्मसु नाधिकारः देवतान्तराणामुद्देश्यानार्षेयानामभावादिति प्रथ-
मसूत्रार्थः, ऋषीणामनधिकारः ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्म-
ण्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति ॥ न-
तदिति ॥ असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः, न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्या-
दिति शेषः, “तयो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तद्भवत्, तथर्षीणां”-

यते । देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वा-
ङ्गुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

**विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्द-
र्शनात् ॥ २७ ॥**

स्यादेतत् यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन
देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहव-
त्त्वात् ऋत्विगादिवत् इन्द्रादीनामपि स्वरूप-
सन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च-
विरोधः कर्मणि स्यात्, न हीन्द्रादीनां स्वरूप-
सन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते, न च स-

मिति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन् प्रत्यङ्गुष्ठमा-
त्रश्रुतिः कथं तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदङ्गुष्ठमात्रत्वाभावात् ।
अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह ॥ देवाद्यधिकारेऽ-
पीति ॥ २६ ॥

ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा
देवादीनामधिकार उक्तः स चायुक्तः अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरो-
धेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति
॥ विरोधः कर्मणीत्यादिना ॥ वर्ण्येत, तर्हीति शेषः । स्वरूपं वि-
ग्रहः अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत न च दृश्यते अतो योग्यानु-
पलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात् सम्प्रदानकारकाभावेन
कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह ॥ तदा चेति ॥ विग्रहस्याङ्गत्वं अनुपल-
ब्धिबाधितं युक्त्या च न सम्भवतीत्याह ॥ न चेति ॥ तस्मादर्थोप-

सम्भवति । बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानतानुपपत्तेरिति चेत्, नायमस्ति-विरोधः, कस्मादनेकप्रतिपत्तेः एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति । कथमेतदवगम्यते, दर्शनात् । तथा हि 'कति देवा' इत्युपक्रम्य 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे'ति निरुच्य 'कतमे ते' इत्यस्यां पृच्छायां 'महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा' इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति । तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडायन्तर्भावक्रमेण 'कतम एको देव' इति 'प्राण' इति प्राणैकरूपतां देवा-

हितशब्द एव देवता तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शङ्कार्थं परिहरति ॥ नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात् सम्भवति । अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे ॥ कस्मादित्यादिना । वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्ठो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवसङ्ख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सङ्ख्योक्तौ सङ्ख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः सर्वे देवाः, एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानां अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवास्तेऽपि षण्णां अग्नि-पृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्तेऽपि षट्सु देवेषु अन्तर्भवन्ति । षट् देवास्त्रिषु लोकेषु त्रयश्च द्वयोरन्मप्राणयोर्द्वौ च एकस्मिन् प्रा-

नां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदने-
करूपतां दर्शयति । तथा स्मृतिरपि ।

“आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ ।

योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥

प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत्
सङ्क्षिपेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव” ॥

इत्येवंजातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां यो-
गिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति किमु
वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् । अनेकरूपप्र-
तिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभौ रूपैरात्मा-
नं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छ-
ति परैश्च न. दृश्यंतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादि-
त्युपपद्यते । अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् इत्यस्याप-
णे हिरण्यगर्भे अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवा-
नामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे ॥ तथा
स्मृतिरिति ॥ बलं योगसिद्धिम् ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता ।

प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥

इत्यष्टैश्वर्याणि । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अ-
ङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः प्राप्तिः । ईशता सृष्टिशक्तिः । प्राकाम्यं इच्छानभि-
घातः । वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो यत्र कामा-
वसायितेति भेदः । आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फ-
लितमाह ॥ अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः ।

रा व्याख्या विग्रहवतामपि कर्मद्विभावचोदना-
 स्वत्वेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते । कचिदेकोऽपि विग्रह-
 वाननेकत्र युगपदङ्गभावं न गच्छति यथा बहु-
 भिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते । क-
 चित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं
 गच्छति । यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो
 युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मक-
 त्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य
 बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत् परित्यक्ष्यन्तीति
 विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां किञ्चित् कर्मणि विरुध्य-
 ते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षा-
 नुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्य-
 माने कर्मणि कश्चिद्विरोधः प्रसजि शब्दे तु वि-

तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह ॥ कचिदेक इति । प्रकृ-
 तोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह । कचिदिति ॥ २७ ॥

कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥ श-
 ब्द इति चेदिति ॥ मा प्रसजि प्रसक्तो माभून्नामेत्यर्थः । औत्पत्तिकसू-
 त्रे शब्दार्थयोरनायोः सम्बन्धस्यानादित्वाद्देदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन
 प्राणाण्यमुक्तम्, इदानीं अनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्या-

रोधः प्रसज्येत, कथं औत्पत्तिकं हि शब्दस्या-
र्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य
प्रामाण्यं स्थापितम् । इदानीं तु विग्रहवती दे-
वताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपग-
दनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत् तथापि
विग्रहयोगादस्मदादिवजननमरणवती सेति
नित्यस्य शब्दस्यानित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे
प्रलीयमाने यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं त-
स्य विरोधः स्यादिति चेन्नायमप्यस्ति विरो-
धः, कस्मात् अतः प्रभवात् । अत एव हि वै-
दिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति । ननु ज-
न्माद्यस्य यत इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधा-
रितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते । अपि च यदि
नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः क-
थमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः यावता व-

प्यनित्यत्वात् मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य सङ्केतः पुंसा क
व्यः इति मानान्तरापेक्षत्वात् प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह । क-
थमित्यादिना । किं शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापा-
यते उतार्थानामनित्यतया, नायं इत्याह ॥ नायमपीति ॥ कर्मण्य-
विरोधवदित्यपेक्षः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वात्
नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शङ्कते ॥ नन्विति ॥
शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशङ्क्य द्वितीयं

सवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इत्येते-
 ऽर्था अनित्या एवोत्पत्तिमत्त्वात् तदनित्यत्वे च
 तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं
 केन निवार्यते । प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य
 पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इ-
 ति । तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न गवा-
 दिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् । नहि गवा-
 दिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वं तदाकृतीनामप्युत्पत्ति-
 मत्त्वं स्यात्, द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवो-
 त्पद्यन्ते नाकृतयः । आकृतिभिश्च शब्दानां स-
 म्बन्धो न व्यक्तिभिः । व्यक्तीनामानन्त्यात् स-
 म्बन्धग्रहणानुपपत्तेः । व्यक्तिषूत्पद्यमानांस्व-
 प्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्वि-

कल्पमुत्थापयति ॥ अपि चेति ॥ अनित्यत्वं सादित्वं व्यक्तिरूपार्था-
 नामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारं, तस्मात् पौरुषे-
 यसम्बन्धसापेक्षत्वात् प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनि-
 त्यत्वेऽपि घटत्वादिजातिसमवायवत् शब्दसम्बन्धोऽपि नित्यः स्यादि-
 ति वाच्यम्, उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्ता-
 सिद्धेरिति भावः । यथा गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः तथा वसुत्वा-
 व्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः न व्यक्तय इति परिहरति । नेत्यादिना ॥
 शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रति-
 पादयति ॥ न हीत्यादिना ॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति ॥ न च गोत्वा-
 व्याकृतेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति वाच्यं, सामान्यस्मात्प्रत्यासत्तित्वेन

रोधो दृश्यते तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपग-
मेऽपि आकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु
विरोध इति द्रष्टव्यम् । आकृतिविशेषस्तु देवादी-
नां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमाद-
वगन्तव्यः । स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रा-

सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावात् गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया
गोत्वं शक्यमिति लाघवात् निरूढजहलक्षणाया व्यक्तेर्लाभेनानन्यल-
भ्यत्वाभावाच्चेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यतेऽ-
नुपपत्तिज्ञानं विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्या यत्तु जातिज्ञानविषयत्वेन
उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्ते-
रनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः सत्कार्यवादात् अतएव वाक्यवृत्तौ
तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते केवलसामान्यस्यावाच्य-
त्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात् । “अतः प्रभवादि” इति सू-
त्रस्वास्याञ्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः
खलु इत्यादिशब्दाः अर्थानन्तरभाविनः साङ्केतिकाः गवादिशब्दास्तु
व्यक्तिप्रभावहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः साङ्केति-
काः किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना
इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवत्
इन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति साम्प्रतं अतीतानागत-
व्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन, दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्ति-
कमाह ॥ व्यक्तिष्वित्यादिना ॥ आकृतिर्जातिः । ननु का सा व्यक्तिः
यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह ॥ आकृतिवि-
शेषस्त्विति ॥ वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दा-
नां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह

दिशब्दाः सेनह्यत्यादिशब्दवत् । ततश्च यो य-
स्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति स स इन्द्रादिशब्दैर-
भिधीयते इति न दोषो भवति । न चेदं शब्दप्र-
भवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रा-
येणोच्यते कथं तर्हि स्थितिवाचकात्मना नित्ये
शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्या-
र्थव्यक्तिनिष्पत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते । कथं पुन-
रवगम्यते शब्दात् प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षा-
नुमानाभ्याम् । प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपे-
क्षत्वात् । अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्ष-
त्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः । “एत इति वै
प्रजापतिर्देवानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव

॥ स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वात् शब्दार्थसम्ब-
न्धनित्यता इत्यत आह ॥ ततश्चेति ॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति
॥ न चेति ॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति
॥ कथं पुनरिति ॥ स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इत्य-
नुमानं स्मृतिः । “एतैः असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः । विश्वान्यभि-
सौभगे”त्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्रैत इति
पदं सर्वनामत्वात् देवानां स्मारकं, असृग्रुधिरेतत्प्रधाने देहेऽस्मन्त
इति असृगा मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितॄणां इन्दुशब्दः स्मारकः ।
पवित्रं सोमस्थानं तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः । ऋचो-
श्रुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशुशब्दः । “ऋच्यध्यूढं सामे”ति
श्रुतेः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः । सर्वत्र

इति पितृस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति
स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्र-
जा” इति श्रुतिः । तथान्यत्रापि “स मनसा
वाचं मिथुनं समभव”दित्यादिना तत्र तत्र श-
ब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते। स्मृतिरपि ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।

आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः॥इति।

उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्र-
ष्टव्यः अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्ग-
स्यासम्भवात् । तथा ।

नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥इति॥

सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे॥इतिच॥

अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठन् तस्य वा-

सौभाग्ययुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्या-
र्थः । स प्रजापतिर्मनसा वाचं त्रयीमिथुनं समभवत् । मनोवायूपं
मिथुनं सम्भावितवान् मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानि-
त्यर्थः । रश्मिरित्येवादित्यमसृजतेत्यादिः श्रुतिरादिशब्दार्थः । सम्प्र-
दायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनं । संस्था अवस्थाः या प्रजापतिसृष्टिः
सा शब्दपूर्विका सृष्टित्वात् प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामि-
त्यस्यार्थान्तरमाह । अपि चेति । अतः प्रभवत्वप्रसङ्गात् शब्दस्वरूपं

चक्रं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति
 सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् । तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः
 सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः
 पश्चात्तदनुगतमनर्थान् ससर्जति गम्यते । तथा
 च श्रुतिः “स भूरिति व्याहरन् सं भूमिमसृज-
 ते”त्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रा-
 दुर्भूतेभ्यो भूरादीन् लोकान् सृष्टान् दर्शयति ।
 किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभव-
 त्वमुच्यते । स्फोटमित्याह । वर्णपक्षे हि तेषा-
 मुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्य-
 क्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् । उत्पन्नप्रध्वं-
 सिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च
 प्रतीयमानत्वात् । तथा त्वदृश्यमानोऽपि पुरु-
 षविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो नि-

वक्तुमुक्तमाक्षिपति ॥ किमात्मकमिति ॥ वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं
 चेति किंशब्दार्थः । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न
 जगद्धेतुत्वं इत्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति । स्फोटमिति ॥
 स्फुट्यते वर्णव्यञ्ज्यत इति स्फोटो वर्णव्यञ्ज्योऽर्थस्य व्यञ्जको गवा-
 दिशब्दो नित्यस्तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वेणान्वयः, सं एवावपक्षं
 दूषयति ॥ वर्णेति ॥ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसि-
 द्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह । उत्पन्नेति ॥ तारत्त्वमन्दत्वादिविरुद्धधर्म-
 वन्धेन तासे गकारो मन्दो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमा-

धीर्यते देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीते इ-
ति । नचायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मि-
थ्याज्ञानं बाधकप्रत्ययाभावात् । न च वर्णेभ्यो-
ऽर्थावगतिर्युक्ता, न त्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याय-
येत् व्यभिचारात् । न च वर्णसमुदायप्रत्ययो-
ऽस्ति क्रमवत्त्वाद्दर्शनानाम् । पूर्वपूर्ववर्णानुभवज-
नितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययि-
ष्यतीति यद्युच्येत, तन्न, सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि
शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेत् धूमा-
दिवत्, न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस-

नात् प्रत्यभिज्ञागत्वजातिप्रियेत्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधि-
कं भ्रम इत्यत आह ॥ नचेति ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वात् न जग-
देतुत्बमिति भावः । किं च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य
इत्याह ॥ नचवर्णेभ्य इत्यादिना ॥ व्यभिचारात् एकस्माद्दर्णादर्थप्रती-
त्यदर्शनात् वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो
बोधक इत्याशङ्क्या क्षणिकानां संनास्तीत्याह ॥ नचेति ॥ वर्णानां स्व
तःसाहित्याभावेऽपि संस्कारलक्षणापूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागा-
नामिवेति शङ्कते ॥ पूर्व्वेति ॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः
कश्चित् उत वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः । नायो मानाभावात् ।
किंचायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थधीहेतुः नाय इत्याह ॥ तच्चेति ॥ संस्कार-
सहितः शब्दो ज्ञात एवार्थधीहेतुः सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वात्
धूमादिवदित्यर्थः । द्वितीये किं प्रत्यक्षेण ज्ञात उत कार्यलिङ्गेन, नाय

हितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्त्यप्रत्यक्षत्वात्
 संस्काराणाम् । कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहि-
 तोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेन्न, सं-
 स्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात्, त-
 स्मात् स्फोट एव शब्दः, स चैकैकवर्णप्रत्यया-
 हितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके
 प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झटिति प्रत्यवभा-

इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं शङ्कते ॥ कार्येति ॥ कार्यमर्थधीस्तस्यां जा-
 तायां संस्कारप्रत्ययः तस्मिन् ज्ञाते सेति परस्पराश्रयेण दूषयति ॥ नेति ॥
 पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात् तेन संस्कारसहितान्त्य-
 वर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः । अपिशब्दः परस्पराश्रय-
 योतनार्थः । एतेन भावनासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृति-
 मात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न चान्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहे-
 तुत्वं केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वंमिति वाच्यं, अर्थधी-
 पूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । न च वर्णस्म-
 रणेनानुमिता सा अन्त्यवर्णसहिता अर्थधीहेतुरिति वाच्यं, तत्कार्य-
 स्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनान-
 नुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः । वर्णानामर्थबो-
 धकत्वासम्भवे फलमाह ॥ तस्मादिति ॥ स्फोटेऽपि किं मानमित्या-
 शङ्क्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह ॥ स चेति ॥ यथा रत्नतत्त्वं
 बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते तथा गवादि पदस्फोटो गकारा-
 येकैकवर्णरुतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मि-
 न् चित्ते तस्मिन् अन्त्यवर्णरुतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्का-
 रो यस्मिन् तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एकं गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्र-

सते। न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः, वर्णा-
नामनेकत्वेदेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः । तस्य
च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वं, भेद-
प्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् । तस्मान्नित्याच्छब्दा-
त् स्फोटरूपात् अभिधायकात् क्रियाकारकफ-
ललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति । वर्णा
एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः । न नूत्पन्नप्रध्वं-
सित्वं वर्णानामुक्तं तन्न, त एवेति प्रत्यभिज्ञा-
नात् । सादृश्यात् प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवे-
ति चेन्न प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधा-
नुपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चे-

त्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टं अधभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यति-
रेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । नचैकस्माद्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभि-
व्यक्तिः येन वर्णान्तरवैयर्थ्यं किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक्
स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकपदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः पद-
वाक्यस्फोटयोर्न प्रमाणं तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशङ्क्य
निषेधेति ॥ न चेति ॥ स्फोटस्य जगद्वेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह ॥ तस्य चेति ॥ न
नु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह ।
॥ भेदेति ॥ आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति ॥ वर्णा एवेति ॥
वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषा-
दियं भ्रान्तिरीति शङ्कते ॥ सादृश्यादिति ॥ वपनानन्तरं त एवमे केशा
इति धीर्भ्रान्तिरिति पुक्तं भेदधीविरोधात्, स एवायं वर्ण इति धीस्तु
प्रमेव बाधकाभावादित्याह ॥ नेति ॥ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावत् वर्णेषु प्रत्य-

तू न, व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् । यदि हि प्रत्युच्चार-
णं गवादि व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः
प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्या-
त् । न त्वेतदस्ति वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चार-
णं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति-
हि प्रतिपत्तिः न तु द्वौ गोशब्दाविति । ननु वर्णा
अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञ-
दत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्यु-
क्तं । अत्राभिधीयते । सति वर्णविषये निश्चिते
प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्गर्णा-
नामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्णविषयो वि-
चित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः । अपि च वर्ण-

भिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते । प्रत्यभिज्ञानमिति । व्यक्तिभेदे सिद्धे
प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात्, यत् त्वया पीतं जलं तदेव मया पी-
तमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति । न व्यक्तीति ॥
न त्वेतदिति ॥ व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वात्
व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति । नन्विति । भेदप्रत्ययस्य कुम्भ-
कूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः । अनन्यथा-
सिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमा-
ह ॥ अत्रेति । ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां
व्यङ्ग्यत्वात् वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो
भेदो नास्तीत्याह । अपि चेति ॥ अनन्ताः नकारादिव्यक्तयस्तासु
प्रत्यभिज्ञानार्थगत्वादिजातयस्तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमि-

व्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णा-
कृतयः कल्पयितव्याः । तासु च परोपाधिको भे-
दप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यं तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव प-
रोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभि-
ज्ञानमिति कल्पना लाघवम् । एष एव च वर्णविष-
यस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत् प्रत्य-
भिज्ञानम् । कथं तर्ह्येकस्मिन् काले बहूनामुच्चा-
रयतामेक एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः
स्यात् उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुना-
सिकश्च निरनुनासिकश्च इति । अथवा ध्वनि-
कृतोऽयं प्रत्ययभेदो न वर्णकृत इत्यदोषः । कः
पुनरयं ध्वनिर्नाम यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवे-

ति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्या न-
न्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः । ननु भेदस्य बाधकाभावात् नौ-
पाधिकत्वमित्यत आह ॥ एष इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदा-
भेदयोः सत्यत्वं तत्राह । कथं तर्हीति ॥ उभयोरेकत्र विरोधात् भेद औपा-
धिक एवेत्यर्थः । ननु वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वात् न तद्वत वैचित्र्यस्योदा-
त्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह । अथ
वेति ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्यभेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः ।
प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह ॥ क इति ॥ अवतरति, स्वध्वनिरिति
शेषः । वर्णातिरिक्तः शब्दो ध्वनिरित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तार-

कमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति प्रत्या-
सीदतश्च मन्दत्वपटुत्वादिभेदं वर्णेष्ववासञ्जय-
ति तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्व-
रूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभि-
ज्ञायमानत्वात् । एवं च सति सालम्बना उदा-
त्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति, इतरथा हि वर्णानां प्र-
त्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात् संयोगविभा-
गकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरेन् । संयोगविभा-
गानां चाप्रत्यक्षत्वात् न तदाश्रया विशेषाः व-
र्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना ए-
वैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः । अपि च नैवैतद-

त्वमन्दत्वादिधर्मान् स्वगतान् वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह ॥ प्रत्या-
सीदतश्चेति ॥ आदिपदं विवृणोति ॥ तदिति ॥ नन्वव्यक्तवर्ण एव
ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह ॥ वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा
अनुवर्तन्ते ध्वनिवर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे
वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्यात् दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमोत्रेण
गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यं एवं ध्वन्यु-
पाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन् वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति ।
॥ एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह ॥ संयोगेति ॥ वायुसंयो-
गादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्मात् श्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपो-
पाधिरितिभावः । एवं विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न तेष्वनुगता वर्णा
भिद्यन्त इत्युक्तं, तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति ॥ अपि चेति ॥ यथा

भिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभि-
 ज्ञायमानानां भेदो भवेदिति । न त्वन्यस्य भेदे-
 नान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति । न-
 हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते । वर्णेभ्य-
 श्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनानर्थिका ।
 न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वैनमवग-
 च्छामि । एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ
 झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत्, न अस्या अपि
 बुद्धेर्वर्णविषयत्वात्, एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाली-
 ना हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया
 नार्थान्तरविषया । कथमेतदवगम्यते, यतोऽ-
 स्यामपि बुद्धौ गकारादयो वर्णा अनुवर्तन्ते न
 खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं तथा ध्वनिषु वर्णा अ-
 भिन्ना एवेत्यर्थः । उदात्तादिध्वनिस्तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योज-
 ना प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । यद्वा उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्र-
 त्यभिज्ञायमानत्वात् वर्णानां भेद इत्याशङ्क्या दृष्टान्तेन निरस्यति
 ॥ अपि चेति ॥ वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं
 स्फोटं विचयति ॥ वर्णेभ्यश्चेति ॥ कल्पनामसहमान आशङ्कते
 ॥ नेति ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवत् श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां
 बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह ॥ झटितीति ॥ यस्यां
 संविदि योऽर्थो भासते सा तत्र प्रमाणं एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फु-
 रन्ति नातिरिक्तस्फोटः प्रमाणमित्याह ॥ नास्या अपीत्यादिना ॥ न-
 नु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयो गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरि-

तु दकारादयः । यदि त्वस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-
 ऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात् ततो दकाराद-
 य इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन्, न-
 तु तथास्ति, तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृ-
 तिः । नन्वेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपप-
 द्यत इत्युक्तं तत्प्रति ब्रूमः । सम्भवत्यनेकस्याप्ये-
 कबुद्धिविषयत्वंम् । पङ्क्तिर्वनं सेना दशशतं सह-
 स्रमित्यादिदर्शनात् । यां तु गौरित्येकोऽयं शब्द-
 इति बुद्धिः सा बहुष्वेव वर्णेषु एकार्थावच्छेदनि-
 बन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव । अत्राह,
 यदि वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयनामाप-

त्यत आह ॥ यदिहीति ॥ व्यङ्ग्यवक्त्रिबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरद-
 र्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः प्रदा-
 र्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिक-
 मेकत्वं युक्तमित्याह ॥ सम्भवतीति । ननु तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति प्र-
 कृते क उपाधिरित्यत आह ॥ या त्विति ॥ एकार्थे शक्तमेकं पदं प्रधा-
 नार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार
 इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानं, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्यो-
 न्याश्रय इति वाच्यं । उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणान-
 न्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितै-
 कार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्णसाम्येऽपि
 पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमङ्गीकार्यमिति शङ्कते ॥ अत्रा-

द्यमानाः पदं स्युः ततो जारा राजा कपिः पि-
क इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्, त
एव हि वर्णा इतरत्र चेतरे एव प्रत्यवभासन्त इ-
ति । अत्र वदामः । सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवम-
र्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्-
क्तिबुद्धिमारोहन्त्येवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः प-
दबुद्धिमारोक्ष्यन्ति, तत्र वर्णानामविशेषऽपि क्रमवि-
शेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते । वृद्धव्य-
वहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीतागृहीतार्थविशे-
षसम्बन्धाः सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रह-
णानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा ए-
व प्रत्यवभासमानास्तं तमर्थमव्यभिचारेण प्र-
व्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी क-
ल्पना । स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना
च । वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्ज-

हेति ॥ क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति ॥ अत्रेति ॥ ननु
नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः कथं वा पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं
तत्राह ॥ वृद्धेति ॥ व्युत्पत्तिदशायां मुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रममु-
पलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्सङ्ख्यावन्त एतदर्थशक्ता
इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यांरूढाः स्वस्वार्थ-
बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति ॥ वर्णेति ॥ दृष्टं वर्णा-
नामर्थबोधकत्वं, अदृष्टः स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमङ्गी-

यन्ति, स स्फोटोऽर्थं व्यनक्तीति गरीयसी-क-
ल्पना स्यात् । अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽ-
न्ये च वर्णाः स्युस्तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभा-
वेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगम्यत्वात् या
वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता सा सामान्ये
षु सञ्चारयितव्या, ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो
देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिभिस्स्थिते वेद-
स्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन त-
स्य विरोधमाशङ्क्य, अतः प्रभवादिति परिह-
त्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति,
अत एव च नित्यत्वमिति । अत एव च नियतां
कृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनि-

कृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति ॥ अथापीति ॥ स्थिराणि गत्वा-
दिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकान्यर्थबोधकानीति
क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्तः स्फोटः कल्प-
नीय इत्यर्थः । वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह ।
ततश्चेति ॥ २८ ॥

पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे ॥ कर्तुरित्यादिना ॥ पू-
र्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्या-
पि सृष्टेरसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दात् व्यक्तिजन्मो

त्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथा च मन्त्रवर्णः, “यज्ञे-
न वाचः पद्वीयमायन् तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रवि-
ष्टामि”ति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति ।
वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति,
युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् स्मृतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भूवा ॥
इति । २९ ।

**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यवि-
रोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ॥ ३० ॥**

अथापि स्यात् यदि पश्वादिव्यक्तिवन्त दे-
वादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन् निरुध्ये-
रंश्च ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातव्यवहारावि-
च्छेदात् सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परि-
ह्रियेत । यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्त-

क्त्या साङ्केतिकत्वं निरस्य वेदोऽवान्तरप्रलयावस्थायी जगद्धेतुत्वा-
दीश्वरवादित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वसुरुतेन, वाचो वेद-
स्य, लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकास्तामृषिषु स्थितां लब्धवन्त
इति मन्त्रार्थः । अनुविन्नामुपलब्धां । पूर्वमवान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥

ननु महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वात् शब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वं इ-
त्याशङ्क्याह ॥ समानेति ॥ सूत्रं निरस्याशङ्कामाह ॥ अथापीति ॥
व्यक्तिसन्तत्या जातीनां अवान्तरप्रलये सत्त्वात् सम्बन्धस्तिष्ठति व्य-

नामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमि
ति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति तदा कथमविरोध
इति । तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादि-
ति । तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्त-
व्यम् । प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्या-
नादित्वमुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति अनादौ
च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रव-
णेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न
कश्चिद्विरोधः । एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपी-
ति द्रष्टव्यम् । स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूये-
ते । “यदा सुप्तः खप्नं न कञ्चन पश्यत्यशास्मिन्

वहाराविच्छेदात् ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्येन कश्चिद्विरो-
धः स्यात् । निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात् पुनः सृष्टौ केनचित् पुं-
सा सङ्केतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यं अ-
ध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । म-
हाप्रलयेऽपि निर्लेपलयौऽसिद्धः सत्कार्यवादात् । तथा च संस्कारात्म-
ना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम् ।
अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पयिनामरूपसमानत्वात् न सङ्केतः केनचित् कार-
यः, विषमसृष्टौ हि सङ्केतापेक्षा न तुल्यसृष्टाविति परिहरति ॥ तत्रे-
दमित्यादिना ॥ नन्वायसृष्टौ सङ्केतः केनचित् कार्य इत्यत आह
॥ तदापीति ॥ महासर्गप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः । नन्वस्त्वनादिसंसारे
सम्बन्धस्यानादित्वं तथापि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थ-
व्यवहारस्तत्राह ॥ अनादौ चेति ॥ न कश्चिद्विरोधः, शब्दार्थसम्बन्ध-

प्राण एवैकधा भवेति तदेनं वाक् सर्वैर्नामभिः
 सहाप्येति, चक्षुः सर्वैः रूपैः सहाप्येति, श्रोत्रं
 सर्वैः शब्दैः सहाप्येति, मनः सर्वैर्ध्यानैः सहा-
 प्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथामेज्वलतः सर्वा
 दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्म-
 नः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
 देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ (कौ० ब्रा० ७० उ० अ० ३।
 ख० ३) इति । स्यादेतत् स्वापे पुरुषान्तरव्यव-
 हाराविच्छेदात् स्वयं च सुपुतप्रबुद्धस्य पूर्वप्रबो-
 धव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् । महाप्र-
 लये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च
 कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वात् वै-
 प्रम्यम् इति । नैष दोषः, सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छे-
 दिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हि-
 रण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानो-

स्मरणादेरिति शेषः । * स्वापप्रबोधयोर्यसर्गासिद्धिमाशङ्क्य श्रुति-
 माह ॥ स्वापेति ॥ अथ तदा सुषुप्तो प्राणे परमात्मनि जीव एकी-
 भवति एनं प्राणं सजीवस्तदैतीतिशेषः । एतस्मात् प्राणात्मनः, आ-
 यतनं गोलकं । आनन्तर्ये षष्ठमी प्राणेभ्य इत्यादौ द्रष्टव्या ।
 स्वप्नवत् कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावात् दर्शनं सृष्टिः अदर्शनं लयः
 इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमा-
 शङ्क्य परिहरति ॥ स्यादित्यादिना ॥ अविरुद्धमनुसन्धानादि-

पपत्तेः । यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तर-
व्यवहारमनुसन्धाना दृश्यन्ते इति, न तत् प्रा-
कृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणि-
त्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्बपर्यन्तेषु ज्ञानैश्व-
र्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन् दृश्यते,
तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानै-
श्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी भवती-
त्येतत् श्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृत् श्रूयमाणं न श-
क्यं नास्तीति वदितुम् । ततश्चातीतकल्पानुष्ठि-
तप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां
वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृही-
तानां सुप्तप्रतिबुद्धवत् कल्पान्तरव्यवहारानु-
सन्धानोपपत्तिः । तथा च श्रुतिः । “यो ब्रह्मा-

कमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः संसारित्वा-
दस्मदादिवदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ इति यद्यपि तथापि न प्राकृ-
तवदितियोजना । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः बाधाभावादि-
ति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बध्यमित्याह ।
यथा हीत्यादिना ॥ ननु तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्
कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह । ततश्चेति ॥ ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः ।
मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानाति-
शये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह । तथा चेति ॥ पूर्व कल्पादौ सृजति
तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति
यस्तं देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्पबुद्धौ प्रकाशमानं शरणं पर-

णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति त-
स्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरण-
महं प्रपद्ये” इति । स्मरन्ति च शौतकादयो म-
धुच्छन्दः प्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इ-
ति । प्रतिवेदञ्चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते ।
श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्श-
यति “यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्म-
णेन मन्त्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं
चच्छति गर्तं वा प्रपद्यते” इत्युपक्रम्य “तस्मा-
देतानि मन्त्रेमन्त्रे विद्या”दिति । प्राणिनां च सु-
खप्राप्तये धर्मो विधीयते दुःखपरिहाराय चा-
धर्मः प्रतिषिध्यते । दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविष-

ममभयस्थानं निःश्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव
ज्ञानातिशयः किन्तु बहूनां शाखाद्रष्टृणामिति विश्वांसार्थमाह ॥
स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलावयववान् तत्र भवा ऋचो दाशत-
य्यः वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता
इत्याह ॥ प्रतीति ॥ किञ्च मन्त्राणां ऋष्यादिज्ञानावश्यकत्वं ज्ञापिका
श्रुतिर्मन्त्रदृग्गृहीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह । श्रुतिरपीति । आ-
र्षेय ऋषियोगः, छन्दो गायत्र्यादि, दैवतमग्न्यादि, ब्राह्मणं विनियोगः
एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः । स्थाणुं स्थावरं, गर्तं नरकं,
तथा च ज्ञानाधिकैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तित-
त्वात् वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः । अधुना समान-
नामरूपत्वं प्रपद्यति । प्राणिनां चेति । ततः किं तत्राह । दृष्टेति ।

यौ च रागद्वेषौ भवतो न विलक्षणविषयावित्य-
 त्ते धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमा-
 ना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते । स्मृतिश्च भवति,
 “तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥
 हिंसाहिंसे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते ।
 तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते” इति ॥
 प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव
 प्रलीयते शक्तिमूलमेव च प्रभवतीतरथा आक-

ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पञ्चादिकं दृष्टपञ्चादि-
 सदृशमिति युक्तं विसदृशे कामाभावेन हेतुभावात् । तथा दृष्टदुःख-
 द्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव न सुखं कृतहान्यादिदोषांपतेरित्य-
 र्थः । तर्कितेर्धे मानमाह ॥ स्मृतिश्चेति ॥ उत्तरसृष्टिः पूर्वसृष्टिसजाती-
 या कर्मफलत्वात् पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानाच्चशब्दार्थः । तेषां प्राणिनां म-
 ध्ये तान्येव तज्जातीयान्येव । तानि दर्शयन् तत्प्राप्तौ हेतुमाह ॥ हिं-
 सेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणापूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च ज-
 नयन्ति । तत्रापूर्वात् फलं भुङ्क्ते संस्कारभावितत्वात् पुनस्तज्जातीयानि
 करोतीत्यर्थः । संस्कारोलिङ्गमाह ॥ तस्मादिति ॥ संस्कारवशादेव
 पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात् पुण्यापुण्यसंस्कारो-
 ऽनुमेयः स एव स्वभावः प्रकृतिर्वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा
 सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सा-
 दृश्यमाह ॥ प्रलीयन्मनमिति ॥ इतरथा संस्कारप्रलये जगद्वैचि-
 त्त्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः श-

स्मिकत्वप्रसङ्गात् । न चानेकाकाराः शक्तयः
 शक्याः कल्पयितुम् । ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्या-
 प्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनु-
 ष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्र-
 मधर्मफलव्यवस्थानाञ्चानन्दौ संसारे नियतत्व-
 मिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत् प्रत्येतव्यम् ।
 नहीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रति स-
 र्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रियविषयकल्पं शक्यमुत्प्रे-
 क्षितुं । अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वा-
 त् कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेत्यरा-

क्तयः कल्प्यन्तां तत्राह ॥ न, चेति ॥ अविद्यायां लीनकार्यात्मकसं-
 स्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः मानाभावद्वौरेवाच्च, स्वोपादाने ली-
 नकार्यरूपा शक्तिस्तु महान् न्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति श्रु-
 तिसिद्धा, अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति आत्माविद्यैव त-
 च्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघ-
 टनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह
 ॥ ततश्चेति ॥ यथा सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुजातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च
 रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकं, एवं भोग्यलोका भोगाश्रयाः प्रा-
 णिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात् पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति
 नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ न ही-
 ति ॥ यथा षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति सुखादेः सा-
 क्षिवेद्यत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः । षष्ठमिन्द्रियं त-
 द्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं सङ्क्षिपति ॥ अतश्चेति ॥ व्यवहा-

णां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रा-
दुर्भवन्ति समाननामरूपत्वाच्चावृत्तवपि महा-
सर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमा-
नायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिधिरौधः । समा-
ननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः ।

“सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् ॥

दिवश्च पृथिवीञ्चान्तरीक्षमथो स्वः” ॥ इति ।

यथा पूर्वास्मिन् कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति
जगत् क्लृप्तं तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽक-
ल्पयदित्यर्थः । तथा “अग्निर्वा अकामयत अ-
न्नादौ देवानां स्यामिति” “स एवमग्नये कृत्ति-
काभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपदिति” नक्ष-
त्रैष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपत् यस्मै वाग्नये निरवप-
त् तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवं जाती-
यिकं श्रुतिरिहोदाहर्तव्या । स्मृतिरपि,

“ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः ।

शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥

रसाम्यात्सम्भवाच्च व्यवह्रियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं यो-
जयति ॥ समानेत्यादिना ॥ भाविदृष्ट्या यजमानोऽग्निः, अन्नादोऽग्निरहं
स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवायाग्नये अष्टसु कपा-
लेषु पचनीयं हविर्निरुप्तवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनं ।

यथर्तुष्टुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा बुगादिषु ॥

यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते साम्प्रतैरिह ।

देवा देवैरतीतैर्हिरूपैर्नामभिस्त्रे च ॥

इत्येवं जातीयिका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

**मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमि
निः ॥ ३१ ॥**

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकारं
इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते । देवादीनामन-
धिकारं जैमिनिराचार्यो मन्त्रते । कस्मात् मध्वा-
दिष्वसम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि
विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽ-
भ्युपगम्येत । न चैवं सम्भवति, कथम् “अस्य
आदित्यो देव मध्व” इत्यत्र मनुष्या आदित्यं म-
स्मृतौ, वेदेष्विति विषयसप्तमी, शर्वयन्ते प्रलयन्ते । ऋतूनां वसन्ता-
दीनां, लिङ्गानि नवपल्लवादीनि । पर्यये वटीयन्त्रवदावृत्तौ, भावाः प-
दार्थाः, तुल्या इति शेषः ॥ ३० ॥

तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभा-
वात् देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितमाक्षिपति । मध्वादिष्वि-
ति । ब्रह्मविद्या देवादीन् नाधिकारोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्याव-
दित्यर्थः । दृष्टान्तं विवृणोति । कथमित्यादिना । ब्रुलोकार्थव्यवशदण्डे
अन्तरिक्षरूपे मध्वयूपे स्थित आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विवम-

ध्वध्यासेनोपासीरन्, देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्यु-
 पगम्यमानेषु आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासी-
 त पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादी-
 न्यमृतान्यनुपकम्य “वसवो रुद्रा आदित्या म-
 रुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृत-
 मुपजीवन्तीत्युपदिश्य “स य एतदेवममृतं वेद
 वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा
 तृप्यती”त्यादिना वस्वादुपजीव्यान्यमृतानि वि-
 जानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति । वस्वाद-
 यस्तु कानन्यान् वस्वादीन् अमृतोपजीविनो वि-
 जानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ।
 तथा “ग्निः पादो वायुः पादः आदित्यः पादो दिशः
 पादो वायुर्वाव सम्बर्गः आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”

धित्यारोप्य ध्यानं कार्यम् । तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः ध्यातृध्येयभे-
 दाभावात् इत्याह । देवादिष्विति । अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इ-
 ति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात् प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह
 ॥ पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति पञ्च कुसुमानि तेभ्यः सो-
 माज्यादिद्रव्याणि हुतानि लोहितशुक्लरुष्णपररुष्णगोपाख्यानि पञ्चा-
 मृतानि तत्तन्मन्त्रभागैः प्रागायूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मि-
 नाङ्गीभिर्मध्ययूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्ते
 जङ्घन्दिश्वीर्यान्मात्मना परिणतानि पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजी-
 व्यानीति ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तैत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह ॥ त-
 पाग्निरिति ॥ आकाशब्रह्मणश्चत्वारः पादाः द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे द्वे नासिके

इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवता-
त्मनामधिकारः सम्भवति । तथे“मावेव गौतम-
भरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाज” इत्यादि-
ष्टृषिसम्बन्धेषु उपासनेषु न तेषामेवर्षीणाम-
धिकारः सम्भवति कुतश्चन देवादीनामनधि-
कारः ॥ ३१ ॥

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां
बंभ्रमज्जगदवभासयति तस्मिन्नादित्यादयो दे-
वतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते लोकप्रसिद्धेर्वा-
क्यशेषप्रसिद्धेश्च । न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृद-
यादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा यो

एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्य-
मित्याह ॥ तथेमावेवेति ॥ अयं दक्षिणः कर्णः गौतमो वामो भरद्वाज
एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निः कश्यपौ वाग-
त्रिरित्यर्थः ॥

अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च विग्रहाभावात्
देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह ॥ ज्योतिषि भावाच्चेति । आदि-
त्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य
भावात् सत्त्वान्न विग्रहवान् देवः कश्चिदंस्तीत्यर्थः । आदित्यः पुरस्ता-
दुदेता पश्चादस्तमेतेति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्र-
सिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह ॥ न चेति ॥ अ-

गोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्।
 एतेनग्न्यादयो व्याख्याताः। स्यादेतत्, मन्त्रा-
 र्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रह-
 वत्त्वाद्यवगमादयमदोषः इति नेत्युच्यते, न ता-
 वल्लोको नाम किञ्चित् स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति, प्र-
 त्यक्षादिभ्य एव व्यवहारित विशेषेभ्यः प्रमाणे-
 भ्यः प्रसिध्यन्नर्थो-लोकात् प्रसिध्यतीत्युच्यते, न
 चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति। इति-
 हासपुराणमपि पौरुषेयत्वात् प्रमाणान्तरमूलता
 माकाङ्क्षति। अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्

ग्न्यादीनामधिकारमाशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ अग्निर्वायुर्भूमिः इत्यादि-
 शब्दानां अचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धान्तां शङ्कते ॥ स्यादेतदित्या-
 दिना ॥ वज्रहस्तः पुरन्दरः इत्यादयो मन्त्राः। सोऽरोदीदित्यादयोऽ-
 र्थवादाः।

“इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः।

ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः” ॥

इत्यादीतिहासपुराणानि। लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इ-
 न्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावात् अनधिकारदोषो नास्ती-
 त्यर्थः।

“विग्रहो हविषां भाग ऐश्वर्यश्च प्रसन्नता।

फलप्रदानमित्येतत् पञ्चकं विग्रहादिकम्” ॥

मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति ॥ नेत्यादिना ॥ न चात्रेति, वि-
 ग्रहादावित्यर्थः। अर्थवादा मन्त्रा वा मूलमित्याशङ्क्याह ॥ अर्थवा-

स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्र-
हादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते । मन्त्रा अ-
पि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभि-
धानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ।
तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । बादरायण-
स्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि म-
न्यते । यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामि-
श्रास्वसम्भवोऽधिकारस्य तथाप्यस्ति हि शुद्धा-
यां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रति-
षेधाद्यपेक्षत्वादाधिकारस्य । न च कचिदसम्भव
इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्ये-
त, मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वै-
षु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति, तत्र यो न्या-
दा इत्यादिना ॥ ब्रीह्यादिवत् प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्ब-
न्धार्थाभिधानार्थाः नाज्ञातविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षते
इत्यर्थः । तस्माद्विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति ॥ तुशब्द इत्यादिना ॥ ब्रह्मवि-
द्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वात् मध्वादिविद्यावत् इति उरुहेतुर-
प्रयोजक इत्याह ॥ यद्यपीति ॥ दर्शादिकं न ब्राह्मणमधिकरोति कर्म-
त्वात् राजसूयादिवदिति आभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह ॥ न चेति ॥

यः सोऽत्रापि भविष्यति । ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य
 भवति दर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्,
 “तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथ-
 र्षीणां तथा मनुष्याणामिति” “ते होचुर्हन्त त-
 मात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वा-
 श्च लोकानाप्नोति सर्वाश्च कामानिति” “इन्द्रो ह
 वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां” मि-
 त्यादि च । स्मार्तमपि गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवा-
 दादि । यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति, अत्र ब्रूमः,
 ज्योतिरुदिविषया अपि आदित्यादयो देवताव-
 चनाः शब्दाच्चेतनावन्तमैश्वर्याद्युपेतं तंतं देवा-
 त्मानं समर्पयन्ति, मन्त्रार्थवादिषु तथा व्यवहा-
 रात् । अस्ति त्रैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्या-

यत्र यस्याधिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः ।
 यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोषेतेत्यन्वयः ।
 तत् ब्रह्म योयो देवादीनां मध्ये प्रत्यक्तेनावुध्यत स तत् ब्रह्माभवदि-
 त्यर्थः । ते ह देवा ऊचुरन्योन्यं, तत इन्द्रपिरोचनौ सुरासुराजौ
 प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र
 ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु
 श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह ॥ स्मार्तमिति ॥ यथा बालानां
 गोलकेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वी-
 क्रियन्ते, तथा ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः
 स्वीकार्या इत्याह । ज्योतिरादीति । तथा चेतनस्त्वेन व्यवहारा-

त्मभिश्चावस्थातुं यथैष्टं च । ततं विग्रहं ग्रहीतुं
 सामर्थ्यं । तथा हि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे मे-
 धातिथेर्मेषेति, मेधातिथिं ह काण्वायनं इन्द्रो
 मेषो भूत्वा जहारेति । स्मर्यते च, “आदित्यः पुरु-
 षो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम हे”ति । मृदादिष्वपि चे-
 तनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते मृदब्रवीदापोऽब्रु-
 वन्नित्यादिदर्शनात् । ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरा-
 दित्यादिष्वप्यचेतनत्वं मभ्युपगम्यते, चेतना-
 स्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो मन्त्रार्थवादादिषु
 व्यवहारादित्युक्तम् । यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोर-
 न्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमि-
 ति, अत्र ब्रूमः । प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावास-
 द्भावयोः कारणं नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा । तथा

दित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह ॥ अस्ति ही-
 ति ॥ तथा हि विग्रहवत्तया, देवव्यवहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्य उद्गातृ-
 गणस्थः ऋत्विक् तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद इन्द्रागच्छेत्यादिः तत्र मे-
 धातिथेर्मेषेतिन्द्रसम्बोधनं श्रुतं तद्व्याचष्टे ॥ मेधेति ॥ मुनिं मेषो भू-
 त्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्या-
 दयो मृदादिवदचेतना एवेति तन्न सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्या-
 ह । मृदिति । आदित्यादौ को जडभागः कश्चेतनांश इति तत्राह ।
 ज्योतिरादेस्त्विति । मन्त्रादिकं पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वा-
 र्थं न प्रमाणं अन्यपरत्वात्, विषं भुंक्ष्वेति वाक्यवत् इत्याह । यद-
 पीति । अन्यपरादपि वाक्यात् बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह । अत्र

त्यन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णादि
अस्तीत्येवं प्रतिपद्यते । अत्राह विषम उपन्या-
सः तत्र हि तृणपर्णादिष्विषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तम-
स्ति येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते । अत्र पुनर्विध्यु-
द्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थग-
र्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसा-
तुं । न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्य-
स्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति, यथा “न सुरां
पिबेदि”ति नञ्भवति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्
सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोवगम्यते न पुनः सु-
रां पिबेदिति पदद्वयसम्बन्धात् सुरापानविधिर-
पीति । अत्रोच्यते । विषम उपन्यासः, युक्तं यत्
सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवा-
क्यार्थस्याग्रहणं, विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवा-

ब्रूम इति । तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति ।
॥ तथा हीति ॥ तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं
शङ्कते ॥ अत्राहेति ॥ विध्युद्देशो वाक्यं तदेकवाक्यतया प्रश-
स्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः । वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः
तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः । नन्ववान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्य-
योऽस्तिवत्यत आह ॥ न हीति ॥ सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादि-
तिभावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह ॥ अ-
त्रोच्यत इति ॥ नञ्पदमेकं यदा सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वे-

दस्थानि पदानि पृथगेन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
 पद्यानन्तरं कैमर्थक्यवशेन विधिस्तावकत्वं प्र-
 तिपद्यन्ते । यथा हि “ वायव्यं श्वेतमालभेत भू-
 तिकामः ” इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादि-
 पदानां विधिना सम्बन्धः, नैवं “ वायुर्वै क्षेपिष्ठा
 देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स ए-
 वैनं भूतिं गमयति ” इत्येषामर्थघादंगतानां पदा-
 नां न हि भवति वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा देवता
 वा आलभेतेत्यादि वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्व-
 वान्तरमन्वयं प्रतिपद्य एवं विशिष्टैवैवमिदं क-
 र्मेति विधिं स्तुवन्ति । तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः
 प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थ-
 वादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गु-
 णवादेन । यत्र तु तदुभयं नास्ति तत्र किं प्रमा-
 णान्तराभावाद्गुणवादः स्यादाहोस्वित् प्रमाणा-

ति तदा पदैकवाक्यं एकमेवार्थानुभवं करोति न तु पदद्वयं पृ-
 थक् सुरापानं बोधयति तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः वाक्यार्थानुभवं
 प्रत्यक्षत्वात्, अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन् विधिना
 वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विश्रहायानुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवा-
 दस्थपदानामवान्तरसंसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु
 तत्राह ॥ यथा हीति ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति ॥ न हीति ॥
 अर्थवादात् सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशङ्क्यार्थवादान् विभजते ॥ तद्यत्रे-

न्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणे-
 विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ।
 एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । अपि च, विधिभिस्वे-
 न्द्रादिदेवत्यानि हवीषि चोदयद्भिरपेक्षितमि-
 न्द्रादीनां स्वरूपं, न हि स्वरूपरहिता इन्द्राद-
 यश्चेतस्यारोपयितुं शक्यन्ते । न च चेतस्यना-
 रूढायै तस्यै तस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्य-
 ते । श्रावयति च, “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं
 स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्ति”ति । न

ति ॥ तत्तत्रार्थवादेषु यन्नाग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादावित्यर्थः । आदि-
 त्यो यूप इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः, यत्र वज्रहस्तः
 पुरन्दर इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः तत्र भूतार्थवाद
 इत्यर्थः, इति विमृश्येत्यध्याहारः । विग्रहार्थवादः स्वार्थेऽपि तत्तत्पर्य-
 वान् अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात् प्रयाजादिवाक्य-
 वत् इति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति ॥ एतेनेति ॥ वेदान्तानुवादगुणवा-
 दानां निरासाय हेतौ पदानि न चोभयपरत्वे वाक्यभेदोऽवान्तरार्थस्य
 महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यां पि स्वर्गवद्देवताविग्रहो-
 ऽङ्गीकार्य इत्याह । अपि चेति । ननु क्लेशात्मके कर्मणि विधिः
 फलं विना अनुपपन्न इति भवतु यन्न दुःखेन संभिन्नमित्यर्थवाद-
 सिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः विग्रहं विना विधेः कानुपपत्तिस्तामाह ॥
 न हीति ॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहो ऽङ्गीकार्य इत्यत्र
 श्रुतिमप्याह ॥ यस्या इति ॥ अतश्चेतस्यारोहार्थं विग्रहं एष्टव्यः ।
 किञ्च कर्मप्रकरणपाठात् विग्रहप्रमितिः प्रयाजवत् कर्माङ्गत्वेना-

च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति शब्दार्थयो-
 र्भेदात्, तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां
 स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्र-
 त्याख्यातुं युक्तम् । इतिहासपुराणमपि व्याख्या-
 तेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात् प्र-
 भवति देवताविग्रहादि साधयितुम् । प्रत्यक्षामू-
 लमपि सम्भवति । भवति त्वस्माकमप्रत्यक्षम-
 पि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम् । तथा च व्यासादयो दे-
 वादिभिः प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते । यस्तु-
 ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति दे-
 वादिभिः व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति स जगद्वैचित्र्यं
 प्रतिषेधेत् । इदानीमित्र च नान्यदापि सार्वभौ-
 मः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात्, ततश्च राजसूया-
 ङ्गीकार्यतां, विना कर्मापूर्वासिद्धेः । किञ्च सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां
 त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह ॥ न च शब्देति ॥ न चा-
 रुतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति वाच्यं, निर्व्यक्त्याकृत्ययोगा-
 त्, अतः शब्दस्यार्थाकाङ्क्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्या-
 ह ॥ तत्रेति ॥ एवं मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मान-
 मित्याह ॥ इतिहासेति ॥ प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः । व्यासादीनां
 योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ व्या-
 सादयो देवतादिप्रत्यक्षशून्याः प्राणित्वादस्मदित्यनुमानमतिप्रसङ्गेन
 दूषयति । यस्त्वित्यादिना । सर्वं घटाभिन्नं वस्तुत्वात् घटवदिति ज-
 गद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं

दिचोदना उपरुन्ध्यात् । इदानीमिव च काला-
 न्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान् वर्णाश्रमधर्मान् प्र-
 तिजानीत ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थ-
 कं स्यात् तस्माद्वर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादि-
 भिः प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते । अपि च
 स्मरन्ति स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोग इत्या-
 दि । योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्य-
 माणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् ।
 श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रत्याख्यापयति

“पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते

पञ्चात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ।

न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः

प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्”, इति ॥

ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं

वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात् निरङ्कुशबुद्धित्वात् । तथा च राजसूया-
 दिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रा-
 र्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह । अपि चेति । मन्त्रजपात् देवसा-
 न्निध्यं तत्संभाषणं चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसि-
 द्धत्वात् योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह ॥ योग इति ॥ पादतला-
 दाजानोर्जानोरानभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं
 पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते
 योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श इत्य-

नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तं, तस्मात्स-
मूलमितिहासपुराणम् । लोकप्रसिद्धिरपि न स-
ति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता, तस्मा-
दुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यव-
गमः । ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादी-
नामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । क्रममुक्तिदर्श-
नान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥

**शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्
सूच्यते हि ॥ ३४ ॥**

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादी-
नामपि विद्यास्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्य-
धिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्या-
दित्येतामाशङ्कां निवर्तयितुं इदमधिकरणमारं-

र्थः । चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह ॥ लोकेति ॥ अधि-
करणार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ चिन्तायाः फलमाह ॥ क्रमेति ॥
एवमेव देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफ-
लान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात् क्रममुक्त्य-
र्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात्, अतोऽधिकारनिर्णयात् प्रवृत्तिसिद्धि-
रिति भावः ॥ ३३ ॥

शुगस्य-सूच्यते हि ॥ पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह ॥ यथेति ॥
पूर्वत्र देवादीनां अधिकारसिद्धयर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ सम-

भ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति ताव-
त् प्राप्तं, अर्थित्वसामर्थ्योः सम्भवात्, “तस्मा-
च्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लतः” इतिवत् शूद्रो विद्याया-
मनवकल्लत इति च निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म-
स्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं न तद्विद्यास्व-
धिकारस्यापवादकं लिंगम् । न त्यावहनीयादि-
रहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च लिङ्गं
शूद्राधिकारस्योपोद्वलकं, संवर्गविद्यायां हि जा-
नश्रुतिं पौत्राथणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति
“अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु” इति ।

विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्ट-

न्वयोक्त्या वेदान्तानामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः, अत्रा-
पि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स दृढीक्रियत इत्याधि-
करणद्वयस्य प्रासङ्गिकस्यास्मिन् समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्त-
व्यं । पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजवेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः, सिद्धान्ते तद-
भाव इति फलं, अत्र वेदान्तविचारो विषयः, स किं शूद्रमधिकरोति
न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह ॥ तत्र शूद्रस्यापीत्या-
दिना ॥ तस्मादनग्नित्वादनवकल्लतोऽसमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्र-
योगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह ॥ भवति चेति ॥ जानश्रुतिः
किल षट् शतानि गवां रथं च रैक्वाय गुरवे निवेय मां शिक्षयेत्युवाच,
ततो रैको विधुरः कन्यार्थी सन् इदमुवाच । अहेति निपातः खेदा-
र्थः । हारेण निष्केन युक्त इत्वा गन्ता रथो हारेत्वा स च गोभिः सह

विज्ञानसम्पन्नाः स्मरन्ते, तस्मादधिक्रियते शू-
द्रो विद्यास्वित्येवं प्राप्तं ब्रूमः । न शूद्रस्याधिका-
रो वेदाध्ययनाभावात् । अधीतवेदो हि विदित-
वेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च शूद्रस्य वेदा-
ध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य,
उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं
न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सा-
मर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भ-
वति । शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापे-
क्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययन-
निराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं “शूद्रो यज्ञे-
ऽनवकल्लसः” इति सत् न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायाम-

हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः ।
अर्थित्वादिसंभवे श्रेयःसाधने प्रवृत्तिरुचिता स्वाभाविकत्वादिति न्या-
योपेताल्लिङ्गादित्याह ॥ तस्मादिति ॥ सूत्राद्वहिरेव सिद्धान्तयति ॥ न-
शूद्रस्याधिकार इत्यादिना ॥ आपाततो विदितो वेदार्थो येन
तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदस्तदुत्थमापातज्ञानञ्च वे-
दार्थविचारेषु शास्त्रीयं सामर्थ्यं तदभावात् शूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्या-
यासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । यद्वाध्ययनसंस्कृतेन
वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारो
नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि, वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैय-
र्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु
शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवच्चरूपस्याध्ययनविधि-

प्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति; न्यायस्य साधारण-
त्वात् । यत् पुनः संसर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं
लिङ्गं मन्यसे न तल्लिङ्गं, न्यायाभावात् । न्यायो-
क्तेर्हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति, न चात्र न्यायोऽ-
स्ति । कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैक-
स्यां शूद्रमधिकुर्यात् तद्विषयत्वात् न सर्वासु वि-
द्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु कचिदप्ययं शूद्र-
मधिकर्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधि-
कृतविषये योजयितुं । कथमित्युच्यते । “कं वर
एनमेत्तु सन्तं सयुग्वानमिदरैकमात्थे”त्यस्मा-

लभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वात् यत्तपदं वेदाध्वे-
पलक्षणार्थमित्याह ॥ न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र-
इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वो-
क्तं लिङ्गं दूषयति ॥ यदिति ॥ असामर्थ्यन्यायेनार्थित्वादिसम्भवन्या-
यस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभा-
वेऽपि निषादशब्दात् निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दात् शूद्रस्य विद्याया-
मधिकारोऽस्त्वित्याशङ्क्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति ॥ का-
ममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विधिवा-
क्यस्थत्वाज्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः, शूद्रशब्दस्तु विद्यावि-
धिपरार्थवादस्यो नाधिकारिणं बोधयति, असामर्थ्यन्यायविरोधेना-
न्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवात् इति मत्वाङ्गीकारं त्यजति
॥ अर्थवादेति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशङ्क्य सू-
त्रेणार्थमाह ॥ शक्यते चेत्यादिना ॥ जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघ-

द्वंसवाक्यादात्मनोऽज्ञादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः
 पौत्रायणस्य शुगुत्पदे तामृषी रैकः शूद्रशब्देना-
 नेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्याप-
 नायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात् । कश्च-
 पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्य-
 ते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदु-
 द्रुवे शुचा वा रैकमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थस-
 म्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात् दृश्यते चाय-
 मर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

समये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप, तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषि-
 ना ऋषयोऽस्य हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपरि आजग्मुः,
 तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच, भो भो भद्राक्ष किं न पश्यसि
 जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं तत् त्वां धक्ष्यति न गच्छेति
 तमग्रेसर उवाच, कमप्येनं वराकं विद्याहीनं सन्तं अरे सयुग्वानं
 युग्वा गन्त्री शकटी तथा सह स्थितं रैकमिवैतद्वचनमात्य । रैकस्य हि
 ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं नास्यानात्मज्ञस्यैत्यर्थः । अस्मद्वचनात्
 खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैकं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसा-
 नामभिप्रायः । कम् उ अरे इति पदच्छेदः उशब्दोऽप्यर्थः । तेषां हंसा-
 नामनादरवाक्यश्रवणात् अस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना, सा शूद्रशब्देन रैकेन
 सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरू-
 ढ्यर्थस्त्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो हि शब्दः । तदा द्रवणात् तथा शु-
 चा आद्रवणात् । शूद्रः शोकं प्राप्तवात् । शुचा वा कर्त्रा राजा अ-
 भिदुद्रुवे प्राप्तः । शुचा वा करणेन रैकं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः, यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहारात् लिङ्गात् गम्यते । उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्कीर्त्यते । “अथ ह शौनके च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनि सूदेनं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे” इति । चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यं, कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः । “एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्ति” इति । समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । “तस्माच्चैत्ररथिर्नामै-

शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह ॥ क्षत्रियत्वेति ॥ संवर्गविद्यावेध्यन्तरमथार्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणामकं राजानं च काक्षसेनस्यापत्यं सूदेनं परिविष्यमाणौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुभिक्षितवानित्यर्थः । नन्वस्य चैत्ररथित्वं न श्रुमित्यत आह ॥ चैत्ररथित्वश्चेति ॥ एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चैत्ररथस्य कापेययोग उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चैत्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्या याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वं तावता कथं

कः क्षत्रपतिरजायत इति च क्षत्रपतित्वावगमात्
क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यं । तेन क्षत्रियेणाभिप्र-
तारिणां सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जा-
नश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति । समानानामेव
हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति । क्षत्रप्रेष-
णाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतैः क्षत्रियत्वावगतिः ।
अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

**संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिला-
पाच्च ॥ ३६ ॥**

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषू-
पनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते, “तं हो-
पनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद” “ब्र-

क्षत्रियत्वं तत्राह ॥ तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्ता सूतः तस्य
रैकान्वेषणाय प्रेषणं, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम्
॥ ३५ ॥ अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थि-
तं तत्र लिङ्गान्तरमाह ॥ संस्कारेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाङ्गं शूद्रस्य
नास्तीति पूर्वमुक्तं इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परा-
मर्शात् शूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये आदिपदे-
नाध्ययनगुरुशुश्रुषादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यमाचार्य उपनीतवानित्य-
र्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन् सनत्कुमारमुपगत इत्याह ।
॥ अधीति ॥ उपदिशेति यावत् । ब्रह्मपरा वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनि-
ष्ठाः, परं निर्गुणं ब्रह्मान्वेषमाणाः, एष पिप्पलादः तज्जिज्ञासितं सर्वं

ह्यपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
 तत्सर्वं वक्ष्यतीति "ते ह समित्पाणयो भग-
 वन्तं पिप्पलादमुपसन्ना" इति च तान् हानुप-
 नीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति । शू-
 द्रस्यं च संस्काराभावोऽभिलप्यते, शूद्रश्चतुर्थो
 वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्, न शूद्रे
 पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हतीत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यत् सत्यवचने-

वक्ष्यतीति निश्चित्य ते भरद्वाजादयः षट् ऋषयः तमुपगता इत्यर्थः ।
 ननु वैश्वानरविद्यायां ऋषीन् राजा अनुपनीयैव विद्याप्नुवाचेति श्रुते-
 रनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह ॥ तानाहोति ॥ ते ह
 समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिर इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनय-
 नार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णे-
 नोत्तमवर्णा अनुपनीयैवोपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः । एक-
 जातिः अनुपनीतः । पातकं अभक्ष्यभक्षणकृतं ॥ ३६ ॥ सत्यकामः
 किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत् किंगोत्रोऽहमिति, तं मातो-
 वाच भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि जाबाला
 तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति एतावज्जानामीति ततः
 स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ठ उवाच नाहं
 गोत्रं वेद्मि न माता वेत्ति परन्तु मे मात्रा कथितं उपनयनार्थमाचा-
 र्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति अनेन सत्यवचनेन त-
 स्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत् सत्यं विविच्य वक्तुं

न शूद्रत्वाभावे निर्दिशते आबालं गौतम उप-
नेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते, “नैतदब्राह्मणो विव-
क्तमर्हति समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्ये न स-
त्यादगाः” इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

**श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृते-
श्च ॥ ३८ ॥**

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यदस्य स्मृतेः श्रव-
णाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति वेदश्रवणप्रतिषेधो
वेदाध्ययनप्रतिषेधः तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्र-
तिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते । श्रवणप्रतिषेधस्तावद-
“थास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपू-
रण”मिति, “पद्यु हवा एतत् श्मशानं यच्छूद्रस्त-
स्मात् शूद्रसमीपे नाध्येतव्य”मिति च । अत ए-
वाध्ययनप्रतिषेधो यस्य हि समीपेऽपि नाध्ये-
नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वन्नागाः सत्यं न त्यक्तवान-
सि, अतस्त्वामुपनेष्ये तदर्थं समिधमाहरेति ॥

गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह । तदभा-
वेति ॥ ३७ ॥

स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह । श्रवणेति । अस्य
शूद्रस्य द्विजैः पठ्यमानं वेदं प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां
श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पादयुक्तं सञ्चरिष्णुरूप-
मिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति शेषः । मतिं वेदार्थज्ञानं । दानं

तव्यं भवति स कथं श्रुतमधीयीत । भवति च-
 वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो धारणे शरीरभेद इति ।
 अत एव च तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भ-
 वति । “न शूद्राय मतिं दद्यादि”ति “द्विजातीना-
 मध्यं यनमिज्या दानं”मिति च । येषां पुनः पू-
 र्वकृतसंस्कारवशात् विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां
 ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिब-
 द्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् । “श्रावयेच्चतुरो
 वर्णा”निति चेति हासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्या-
 धिकारस्मरणात् । वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः
 शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ ३९ ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः, प्रकृ-
 तांमेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्या-
 मः । “यदिदं किञ्च जगत् सर्वं प्राण एजति निः-
 नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । यदुक्तं विदुरादीनां
 ज्ञानित्वं दृष्टमिति तत्राह ॥ येषामिति ॥ सिद्धानां सिद्धेर्दुरपहरत्वेऽपि
 साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह । श्रावयेदिति ॥ ३८ ॥

कम्पनात् ॥ अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशङ्क्याह ॥ अवसित इति ॥
 समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति ॥ यदिदमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात्
 निःसृतं उत्पन्नं प्राणे चिदात्मनि प्रेरके सति एजति चेष्टते, तच्च प्रा-
 णाख्यं कारणं महद्ब्रह्म बिभेत्यस्मादिति भयं तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टा-

सृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भव-
न्तीति । एतद्वाक्यं एजृ कम्पन इति धात्वर्थानु-
गमात् लक्षितं । अस्मिन् वाक्ये सर्वमिदं जग-
त् प्राणाश्रयं स्पन्दते । महच्च किञ्चिद्भयकारणं
वज्रशब्दितं उद्यतं, तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरि-
ति श्रूयते । तत्र कोऽसौ प्राणः किञ्च तद्भयानकं
वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं तावत्
प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति, प्रसिद्धेरेव
चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते ।
कथं सर्वमिदं जगत् पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दि-
ते प्रतिष्ठाप्यैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भया-

न्तमाह । वज्रमिति । यथोद्यतं वज्रं भयं तथेत्यर्थः ये तत्प्राणाख्यं
ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह । य इति । नन्वस्मिन्
सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह । एतदिति । एजृत्यर्थस्य
सूत्रितत्वात् एजृतिपदयुक्तं वाक्यं उदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधि-
कारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति 'शब्दादेव प्रमित' इत्यनेनोच्यते ।
तत्राङ्गुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तं, न तथेह प्राणा-
नुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सभवति, प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात्,
अतः प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ प्रसि-
द्धेः पञ्चवृत्तिरिति ॥ नन्वत एव प्राण इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्
प्राणश्रुतिर्नीता, अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति ना-
स्ति पूर्वपक्षावसरो गतार्थत्वादित्यत आह । वायोश्चेति । प्रतिष्ठा-
य स्थितिं लब्ध्वा प्राणे वायौ निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धं, अतः

नकं वज्रमुद्यम्यते । वायौ हि पर्जन्यभावेन वि-
वर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त
इत्याचक्षते । वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वं । तथा
हि श्रुत्यन्तरं वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुन-
र्मृत्युं जयति य एवं वेदे”ति तस्माद्वायुरयमिह प्र-
तिपत्तव्य इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रति-
पत्तव्यं, कुतः पूर्वोत्तरालोचनात् । पूर्वोत्तरयोर्हि
ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे, इ-
हैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्र-
तिपद्येमहि । पूर्वत्र तावत्

“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदैवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः मर्वे तदु नात्येति कश्चन”॥
इति । ब्रह्मनिर्दिष्टं तदेवेहापि सन्निधानात् ज-
गत् सर्वं प्राण एजतीति च लोकाश्रयत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । प्राणशब्दोऽप्य-
यं परमात्मन्येव प्रयुक्तः, “प्राणस्य प्राण”मिति
दर्शनात्, एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवो-
पपद्यते न वायुमात्रस्य, तथाचोक्तम्,

स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह ॥ वाग्विति ॥
व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते ॥
ब्रह्मैवेति ॥ पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्य-
भेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह ॥ पूर्वत्रेत्यादिना ॥ शुक्रं स्वप्रकाशं ।

“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन।
इतरेण तु जीवति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ” ॥
इति । उत्तरत्रापि,

“भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥ इति ।
ब्रह्मेव निर्देक्ष्यते न वायुः, सवायुकस्य ज-
गतो भयहेतुत्वाभिधानात् तदेवेहापि सन्निधा-
नात् महद्भयं वज्रमुद्यंतमिति च भयहेतुत्वप्रत्य-
भिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते । वज्रशब्दोऽप्य-
यम्भयहेतुत्वसामान्यात् प्रयुक्तः, यथा हि वज्र-
मुद्यंतं ममैव शिरसि निपतेत् यद्यहमस्य शास-
नं न कुर्यामिह नैनं भयेन जनो नियमेन राजा-
दिशासने प्रवर्तते । एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं
जगदस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्याप-
रे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म । तथा
च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्,

“भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः” ॥

तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौ-
त्रलिङ्गं व्याचष्टे ॥ एजयितृत्वमिति ॥ सवायुकस्य सर्वस्य कम्पन-
श्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्माणि वज्रशब्दः कथमित्याश-
ङ्क्य गौणइत्याह ॥ वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके वायुरेव व्य-

इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते।
 ब्रह्मज्ञानाद्वयमृतत्वप्राप्तिः, “तमेव विदित्वाऽति-
 मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये”ति मन्त्रव-
 र्णात् । यत्तु वायुविज्ञानात् कचिदमृतत्वमभिहि-
 तं तदापेक्षिकं तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमा-
 त्मानमभिधाय अतोऽन्यदार्तमिति वाग्व्यादेरा-
 र्तत्वाभिधानात् । प्रकरणादप्यत्र परमात्मनि श्रयः ।
 “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ॥
 इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥ ३९ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

“एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरांस्समुत्थाय परं ज्यो-
 तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” इति श्रू-
 यते, तत्र संशय्यते किं ज्योतिःशब्दं चक्षुर्विषयं
 छिरित्यत्रापपुनर्मृत्युमिति अपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते
 न मुख्यामृतत्वं । तत्रैव वायूपास्तिप्रकरणं समाप्त्याथ है नमुषस्तः पप्र-
 च्छेति ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाग्व्यादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह ॥ यत्तु वाग्वि-
 त्यादिना ॥ तस्मात् काठकवाक्यं ज्ञेयं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥
 ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह ॥ एष
 इति ॥ परं ज्योतिःश्रुतिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ घटादिविषयाव-
 रकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वश-

तमोऽपहं तेजः किं वा परं ब्रह्मेति, किं तावत्
प्राप्तं, प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिःशब्दमिति, कुतः
तत्र ज्योतिःशब्दस्य रूढत्वात् । ज्योतिश्चरणा-
भिधानादित्यत्र हि प्रकरणात् । ज्योतिःशब्दः
स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते । न चेह तद्वत् कि-
ञ्चित् स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते । तथा च
नाडीखण्डे, “अथ यत्रैतदस्मात् शरीरादुत्क्राम-
त्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते” इति मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहिता, तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो

ब्दसङ्कोचाद्ययोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र य आ-
त्मापहतपाप्मेति प्रकरणस्नानग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पू-
र्वपक्षमाह ॥ प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपास्तिः सिद्धान्ते
ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलं । ननु ज्योतिरधिकरणे ज्योतिःशब्दस्य ब्र-
ह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात् कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह ॥ ज्योतिरिति ॥ तत्र
गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शक्यच्छब्दसामानाधिकरण्यात् ज्यो-
तिःशब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतस्तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात् पूर्वपक्ष
इत्यर्थः । ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह ॥ त-
था चेति ॥ ता वा एता हृदयस्य नाड्य इति कण्डिकया नाडीनां र-
श्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा अथ संज्ञालोपानन्तरं यत्र काले एत-
न्मरणं यथा स्यात्तथोत्क्रामति अथ तदा एतैर्नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिरूर्ध्वं
सञ्चुपरि गच्छति, गत्वादित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छति इत्यभिहितं,
तथैवात्रापि शरीरात् समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य
तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति वक्तव्यं । समु-

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमे-
व ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माद्दर्शनात् । तस्य हीह
प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मा-
पहतपाप्मे” त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्म-
नः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वे-
न च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी”ति चानुसन्धानात्, “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियोप्रिये स्पृशतः” इति च अशरीर-
तायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभा-
वाच्चान्ब्रह्माशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उ-
त्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

त्थायोपसम्पद्येति त्काश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभाना-
दित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तं आत्मैवात्र ज्यो-
तिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणा-
नुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः ।
अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥ अशरीरमिति ॥
न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषि-
तस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह
॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यच्चिवति ॥ नाडीखण्डे दहरो-
पासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु
प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्थानन्वयादनर्थ-

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे-

शात् ॥ ४१ ॥

“ आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूय-
ते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्ध-
मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूप-
निर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योज-
यितुं शक्यत्वात् । स्मृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्म-
लिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मान्,
कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपस-
म्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥

आकाशो-व्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ आकाश इति ॥
यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्द-
बाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ भूतेति ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्ति-
निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । ‘आकाशस्तल्लिङ्गादि’त्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति ॥ स्मृत्वादेश्चे-
ति ॥ वै नामेति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मा-
त्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गेनोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

ज्योतिःशब्दवाच्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमे-
व ब्रह्म ज्योतिःशब्दं, कस्माददर्शनात् । तस्य हीह
प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मा-
पहतपाप्मे” त्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्म-
नः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वे-
न च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्या-
स्यामी”ति चानुसन्धानात्, “अशरीरं वाव-
सन्तं न प्रियेऽप्रिये स्पृशतः” इति च अशरीर-
तायै ज्योतिःसम्पत्तेरस्याभिधानात् ब्रह्मभा-
वाच्चान्वत्राशरीरतानुपपत्तेः, परं ज्योतिः स उ-
त्तमः पुरुष इति च विशेषणात् । यत्तूक्तं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति, न चासावात्यन्तिको

तथायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वभाना-
दित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते
सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तं आत्मैवात्र ज्यो-
तिःशब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यता प्रयोजकप्रकरणा-
नुगृहीता, उत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिःश्रुतिर्बाध्येति भावः ।
अशरीरत्वफललिङ्गात् ब्रह्मैव ज्योतिर्न सूर्य इत्याह ॥ अशरीरमिति ॥
न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति वाच्यं, परत्वेन विशेषि-
तस्य ज्योतिष एव स उत्तम इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह
॥ परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति ॥ यत्त्विति ॥ नाडीखण्डे दहरो-
पासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः, अत्र तु
प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थ-

सू० ४१। अ० १३।] शङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (४१३)

मोक्षो गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात् । न हि आत्य-
न्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदे-

शात् ॥ ४१ ॥

“आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता
ते यदन्तरा तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मेति श्रूय-
ते । तत् किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म किं वा प्रसिद्ध-
मेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः,
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात्, नामरूप-
निर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन् योज-
यितुं शक्यत्वात् । स्मृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्म-
लिङ्गस्याश्रवणात् इत्येवं प्राप्ते इदमभिधीयते ।
परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति, कस्मान्,
कत्वात् श्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपस-
म्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥

आकाशो-व्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति ॥ आकाश इति ॥
यथोपक्रमबलात् ज्योतिःश्रुतिबाधस्तथाकाशोपक्रमात् ब्रह्मादिशब्द-
बाधइति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ भूतेति ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्ति-
निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलं । ‘आकाशस्तल्लिङ्गादित्यनेन पौन-
रुक्त्यमाशङ्क्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति ॥ स्मृत्वादेश्चे-
ति ॥ वै नामेति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मा-
त्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । यत्र बहुप्रमाणसंवादस्तत्र

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् “ते यदन्तरा तद्ब्रह्म”-
 ति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यप-
 दिशाति । न, च ब्रह्मणोऽन्यत्र नामरूपाभ्यामर्था-
 न्तरं सम्भवति, सर्वस्य विकारजातस्य नामरू-
 पाभ्यामेव व्याकृतत्वात् । नामरूपयोरपि नि-
 र्वहणं निरङ्कुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ।
 “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-
 र्वाणी”ति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् । ननु जीवस्या-
 पि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोदृत्वमस्ति । बाढ-
 मस्ति अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वह-
 णाभिधानादेव च स्मृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहि-
 तं भवति । “तत् ब्रह्म तदमृतं स आत्मे”ति च ब्र-
 ह्मवादस्य लिङ्गानि । आकाशस्तलिङ्गादित्य-
 स्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥

वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति ॥ परमेवेत्यादिना
 ॥ नामरूपे शब्दार्था, तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमि-
 त्यर्थः । नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्गं जीवस्थत्वादिति शङ्कते ॥ नन्वि-
 ति ॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत् कर्तृत्वमुच्यते साक्षाद-
 योगादिति परिहरति ॥ बाढमिति ॥ यच्चेकं स्पष्टं लिङ्गं नास्तीति तत्रा-
 ह ॥ नामेति ॥ तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह ॥ आकाशेति ॥ तस्यैव सा-
 धकोऽयं विचारः अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र
 संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते, बृहदारण्यके षष्ठे प्र-
पाठके “कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्रा-
णेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” इत्युपक्रम्य भूया-
नात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः । तत् किं संसारिस्व-
रूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यमुतासंसारिस्वरू-
पप्रतिपादनपरमिति संशयः, किं तावत् प्राप्तं
संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति । कुतः, उपक्र-
मोपसंहाराभ्यां । उपक्रमे योऽयं विज्ञानमयः
प्राणेष्विति शारीरलिङ्गात्, उपसंहारे च स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणे-
ष्विति तदंपरित्यागांन्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यव-
स्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादित्येवं प्राप्ते ब्रू-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने
याज्ञवल्क्य आह । योऽयमिति । विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः, स-
प्तमी व्यतिरेकार्था प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः । वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमा-
ह ॥ अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्
संशयमाह । तत् किमिति । पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्र-
ह्मेत्युक्तं तदयुक्तं, प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त इति अभिचेऽपि जीवा-
त्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादित्याक्षेपसङ्गतिः । पूर्व-
पक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभि-
न्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रामितिरिति फलं, बुद्धान्तो जा-

मः । परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यं न शरीरमा-
 ज्ञान्वाख्यानपरं, कस्मात्, सुषुप्तावुत्क्रान्तौ
 च शरीरात् भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् ।
 सुषुप्तौ तावदयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्व-
 क्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति शरीराद्भे-
 देन परमेश्वरं व्यपदिशति । तत्र पुरुषः शरीरः
 स्यात्तस्य वेदितृत्वात् बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रस-
 ज्ञे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् । प्राज्ञः परमेश्व-
 रः, सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात्
 तथोत्क्रान्तावप्य“यं शरीर आत्मा प्राज्ञेना-
 त्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याती”ति जीवाद्भेदे-
 न परमेश्वरं व्यपदिशति, तत्रापि शरीरो जीवः
 स्यात् शरीरस्वामित्वात् । प्राज्ञस्तु स एव पर-
 मेश्वरः, तस्मात् सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदे-
 शात् परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते ।

ग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्तावकमिदं वाक्यमिति
 प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ परमेश्वर इत्यादिना ॥ वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे
 जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात्, अतो ज्ञाताज्ञातसन्नि-
 पाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयं अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति न्या-
 यादिति सिद्धान्ततात्पर्यं । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वा-
 रयति ॥ तत्र पुरुष इत्यादिना ॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तोर्निषेधायोगात्
 पुरुषो जीव एव, प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढोऽधिष्ठितः,

यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात् तत्परत्वम-
 स्य वाक्यस्येति, अत्र ब्रूमः। उपक्रमे तावत् योऽ-
 यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति न संसारिस्वरूपं वि-
 वक्षितं, किं तर्ह्यनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्म-
 णाऽस्यैकतां विवक्षति, यतो “ध्यायतीव लौलाय-
 तीवे”त्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः संसारिधर्मनिरा-
 करणपरा लक्ष्यते। तथोपसंहारेऽपि, यथोपक्रम-
 मेवोपसंहरति। “स वा एष महानज आत्मा योऽ-
 यं विज्ञानमयः प्राणेष्विति। योऽयं विज्ञान-
 मयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महा-
 नज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित
 इत्यर्थः। यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासा-
 त् संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते स प्राचीमति
 दिशं प्रस्थापितः प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत, य-
 तो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेमावस्थावृत्तत्वं सं-
 सारित्वं वा विवक्षितं, किं तर्ह्यवस्थारहितत्वम-
 संसारित्वं च विवक्षति। कथमेतदवगम्यते। यद

उत्सर्जनं घोरान् शब्दान् मुञ्चन्, बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव चल-
 न्त्यां चलतीव। वस्तुतः सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेन संसारिणि तात्प-
 र्यमित्याह। यत इति। उपक्रमवत् उपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षित-
 मित्याह॥ तथेति॥ व्याचष्टे॥ योऽयमिति॥ अवस्थोपन्यासस्य त्वम-
 र्थशुद्धिद्वैक्यपरत्वात् न जीवलिङ्गत्वमित्याह॥ यतो न बुद्धान्तेति॥

“त ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही”ति पदेपदे पृच्छ-
ति, यच्चा“नन्वागतस्तेन भवति असङ्गो त्य-
यं पुरुषः” इति पदेपदे प्रतिवक्ति । “अनन्वा-
गते पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा स-
र्वान् शोकान् हृदयस्य भवती” ति च, तस्माद-
संसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यव-
गन्तव्यम् ॥ ४२ ॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वा-
क्यमित्यवगन्तव्यं । यदस्मिन् वाक्ये पत्यादि-
शब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनाः संसारिस्व-
भावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । “सर्वस्य वशी सर्व-
स्येशानः सर्वस्याधिपति” रित्येवंजातीयका अ-
संसारिस्वभावप्रतिपादनाः “स न साधुना कर्म-

प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह ॥ यदत ऊर्ध्वमिति ॥ का-
मादिविवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ भवतीति ॥ चेति, यद्यस्माद्वक्ति त-
स्मादवगम्यत इति योजना । तेनावस्थाधर्मेणानन्वागतोऽस्पष्टो भव-
ति असङ्गत्वात् सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि
यस्मात् आत्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः तस्मात् हृदयस्यैव सर्वशोका
इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥

वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥ पत्यादीति ॥ सूत्रं
व्याचष्टे ॥ इतश्चेति ॥ वशी स्वतन्त्रोऽपराधीन इति यावत् । ईशानो

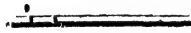
सू० ४३ । अ० १४] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४२५)

णा भूयान्नो एवासाधुना कनीया नित्येवंजाती-
यकाः संसारिस्वभावप्रतिषेधनास्तस्माद्रसं-
सारी परमेश्वर इहोक्त इति गम्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीम-
च्छङ्करभगवत्पादकृतौ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादः ॥ ३ ॥

नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः । तस्माच्छोधि-
तत्त्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥

• इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमा-
ध्याये तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ।

ॐ नमः परमात्मने ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चे-
न्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्द-
र्शयति च ॥ १ ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं
जन्माद्यस्य यत इति, तल्लक्षणं प्रधानस्यापि
समानमित्याशङ्क्य तदशब्दत्वेन निराकृतमीक्ष-
तेर्नाशब्दमिति, गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्या-
नां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारण-
वादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन । इदन्त्विदा-
नीमवशिष्टमाशङ्क्यते । यदुक्तं प्रधानस्याशब्द-
त्वं तदसिद्धं, कासुचिच्छाखासु प्रधानकारणस-
मर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् । अतः
प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परम-
र्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रस-
ॐ ब्रह्मणे नमः ।

अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् ॥

वेदितव्यं प्रियं वन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् ॥ अस्मिन् पादेऽधिकरणत्रयस्येत्यधिकरणेन
सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति । ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रधानस्य वैदिक-
शब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रति-

ज्यते । तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रति-
पाद्यते, तावत् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति,
प्रतिपादितमप्याकुलीभवेत्, अतस्तेषामन्यप-
रत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते । आनुमानि-
कमपि अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां
शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते । काठके हि पठ्यते,
“महत्तमं परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः” इति ।
तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमकाश्च महदव्यक्तपु-
रुषाः स्मृतिप्रसिद्धास्त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते,
तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेः शब्दादिहीनत्वा-
च्च न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात् स्मृ-

ज्ञातं, तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितं, अधुना प्रधा-
नस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इत्याक्षेपसङ्गतिः । तेनाश-
ब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवतीत्यध्या-
यसङ्गतिरप्यधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत् किं प्र-
धानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्ध-
ब्रह्मपरत्वं यथा षष्ठाध्यायस्य दर्शितं तदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपर-
मिति पूर्वपक्षयति । आनुमानिकमिति । अपिशब्दात् ब्रह्माङ्गीका-
रेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन
कारणत्वात् ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं
सिद्धान्ते नियमासिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादाधिकरणानामे-
तत्पादसङ्गतिर्बोद्ध्या, स्मार्तक्रमरूढिभ्यां अव्यक्तशब्दः प्रधानपरः ।
शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह ॥ शब्दादीति ॥ प्रधा-

तिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयतेऽतस्तस्य शब्दव-
त्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नं, तदेव प्रधानं तादृशं प्रत्य-
भिज्ञायते जगतः कारणं च, श्रुतिस्मृतिन्यायप्र-
सिद्धिभ्य इति चेत्, नैतदेवं । न ह्येतत्काठकवा-
क्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरं ।
न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रि-
गुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते, शब्दमात्रं
ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते, स च शब्दो न
व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सू-
क्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते, न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ।
या तु प्रधानवादिनां रूढिः सा तेषामेव पारिभा-
षिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रति-

नस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह ॥ तदेवेति ॥ अजा-
मेकामित्याद्या श्रुतिः, हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं
तज्जडप्रकृतिकमितिन्यायः, ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति-
भावः । सूत्रेनेजर्थं वदन् सिद्धान्तयति ॥ नैतदिति ॥ प्रधानं वैदि-
कं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह ॥ नहीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्य-
भिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञा-
यामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशङ्क्य यौगिकाच्छब्दादसति निया-
मके नार्थविशेषधीरित्याह ॥ सचेति ॥ रूढ्या तद्वीरित्याशङ्क्य रूढिः
किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाथ इत्याह ॥ नचेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥
या खिति ॥ पुरुषसङ्केतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः, पुंमतेर्विचित्र-
त्वादित्यर्थः । यत्तु स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञाया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति त-

पद्यते । न च क्रममात्रसामान्यात् समानार्थप्र-
तिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने । न ह्यश्व-
स्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यव्रस्यति । प्र-
करणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं
प्रतीयते, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः । शरीरं
त्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्य-
ते । कुतः प्रकरणात् परिशेषाच्च । तथा ह्यनन्तरा-
तीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपक-
कृतिं दर्शयति ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

ब्राह्म ॥ न च क्रमेति ॥ स्थानात् तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यन-
न्वयान्नश्वो व्यत्यासेमातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सती-
त्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्ना-
स्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ न हीति ॥ प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्या-
शङ्क्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह ॥ प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूपके-
ण रथसादृश्येन विन्यस्तं शरीररूपकविन्यस्तं, तस्य पूर्ववाक्ये आत्म-
बुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्र-
धानस्य वैदिकत्वमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्या-
शङ्क्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवच्चादित्याह ॥ कुत इ-
त्यादिना ॥ तदुभयं विवृणोति ॥ तथा हीति ॥ रूपककल्पिः सादृश्य-
कल्पना । प्रग्रहोऽश्वरशना । यदा बुद्धिसारथिर्विवेकी तदा मनसेन्द्रि-
यहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति । यद्यविवेकी तदा मनोरशनाब-
द्धांस्तान् प्रवर्तयतीति मनसः प्रग्रहत्वं युक्तं । तेषु ह्येषु, गोचरान्

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥

इन्द्रियाणि हंयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ इति ।

तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैः संसारमधिगच्छ-
ति । संयतैस्त्वध्वनः धारं तद्विष्णोः परमं पदमा-
प्नोतीति दर्शयित्वा, किं तदध्वनः पारं विष्णोः प-
रमं पदमित्यस्वामाकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य
इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं
तत् विष्णोः परमं पदं दर्शयति ॥

“इन्द्रियेभ्यः परा त्वर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ इति ॥

तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां स्वरूपकक-
ल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्ते एवेह परिगृ-
ह्यन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रे-
न्द्रियमनोबुद्ध्यस्तावत् पूर्वत्रेह च समानशब्दा

मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह
॥ आत्मेति ॥ आत्मा देहः, देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वं न स्वतोऽ-
सङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन् आकाङ्क्षपूर्वकमु-
त्तरवाक्यमाह ॥ तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि अव्यक्तपदे-
न प्रधानं गृह्यतामित्यत आह ॥ तत्र य एवेति ॥ एवं प्रकरणं शो-

एव, अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहय-
 गोचरत्वेन निर्दिष्टास्तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वं इ-
 न्द्रियाणां च ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वंमिति
 श्रुतिप्रसिद्धेः, विषयेभ्यश्च मनसः परत्वं, मनो-
 मूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य, मनसस्तु परा
 बुद्धिः, बुद्धिं त्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपस-
 र्पति, बुद्धेरात्मा महान् परोऽयः स आत्मानं र-
 थिनं विद्धीति रथित्वेनोपक्षितः, कुतः, आत्म-
 शब्दात् भोक्तुश्च भोगोपकरणात् परत्वोपपत्तेः ।
 महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नं । अथ वा,

“मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्वबुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा संविच्चित्तिश्चैव स्मृतिश्च परिपठ्यते” ॥

इति स्मृतेः ।

धयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति ॥ तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अ-
 र्थानां पूर्वमनुक्तिं शङ्कां वारयन् परत्वमुपपादयति ॥ अर्था इति ॥
 गृह्णन्ति पुरुषपशुं बध्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विष-
 याधीनं । असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात्, ततो ग्रहेभ्यः श्रे-
 ष्ठा अतिग्रहा विषया इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रेष्ठ्या-
 भिप्रायं, न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं मनः, निर्वि-
 कल्पकं निश्चयात्मिका बुद्धिः, आत्मशब्दात् स एव बुद्धेः परः, प्र-
 त्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टि-
 बुद्धिः महानित्याह ॥ अथवेति ॥ मननशक्तिर्व्यापिनी भाविनिश्चयः
 ब्रह्मा आत्मा भोग्यवर्गाश्चरः तात्कालिकनिश्चयः कीर्तिशक्तिः नियम-

“यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं

यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” । इति च श्रुतेः ।

यां प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह महानात्म-
त्युच्यते । सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता स-
ती हिरूक् इहोपदिश्यते, तस्या अपि अस्मदी-
याभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः । एतस्मिंस्तु प-
क्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथि-
न आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यं, परमार्थतस्तु परमा-
त्मविज्ञात्मात्मनोर्भेदाभावात् । तदेवं शरीरमेवैकं
परिशिष्यते, तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृता-
न्येव परमपददिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशि-
ष्यमाणेनेहानेनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं

नशक्तिः त्रैकालनिश्चयः संविदभिव्यञ्जिका चिदध्यस्तातीतसर्वार्थ-
ग्राहिणी समष्टिबुद्धिरित्यर्थः । हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुति-
मह ॥ य इति ॥ नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते तदुक्तौ च प्रधानेन कि-
मपराद्धमित्यत आह ॥ सा चेति ॥ हिरूक् पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबु-
द्ध्यभेदेनोक्तात्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ
परिशिष्टौ स्यातां नेत्याह ॥ एतस्मिंस्त्विति ॥ अतो रथ एव परिशि-
ष्ट इत्याह ॥ तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परि-
शेषस्य फलमाह ॥ इतराणीति । वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चे-
ति सूत्रभागो व्याख्यातः । किञ्च ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां
प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह ॥ शरीरेत्यादिना ॥ भोगो वेदना

प्रकृतं शरीरं दर्शयतीति गम्यते । शरीरेन्द्रियम-
नोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य त्वविधावतो भो-
क्तुः शरीरादीनां रथादिरूपककल्पनया संसार-
मोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यंगात्मब्रह्मावगतिरिह
विवक्षिता । तथा च,

“एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्वंश्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः” इति

वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा त-
दवगमार्थं योगं दर्शयति ।

“यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आ-
त्मनि” इति ।

एतदुक्तं भवति वाचं मनसि संयच्छेत् । वा-
गादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणा-
वतिष्ठेत् । मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विक-
ल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यव-
सायस्वभावायां धारयेत् । तामपि बुद्धिं मह-
त्यात्मनि भोक्तृश्रयायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापा-
दनेन नियच्छेत् महान्तं त्वात्मानं शान्त आ-
त्मनि प्रकरणवति परस्मिन् पुरुषे परस्यां का-

काठकग्रन्थस्यैक्यतात्पर्यं गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गा-
नि सन्तीत्याह ॥ तथाचैष इत्यादिना ॥ अग्न्या समाधिपरिपाकजा ।

प्रायां प्रतिष्ठापयेदिति । तदेवं पूर्वापरालोचना-
यां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः १

सूक्ष्मं तु लदहत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत् प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्य-
क्तशब्दं न प्रधानमिति, इदमिदानीमाशङ्क्यते
कथमव्यक्तशब्दाहत्वं शरीरस्य, यावता स्थूल-
त्वात् स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहं अस्पष्ट-
वचनस्त्वव्यक्तशब्द इति । अत उत्तरमुच्यते ।
सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते, सू-
क्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वात् । यद्यपि स्थूलमिदं
शरीरं न स्वयमव्यक्तशब्दमहति तथापि तस्य
त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमहति, प्रकृति-
शब्दश्च विकारे दृष्टः, यथा “गोभिः श्रीणीत म-
त्सरम्” इति । श्रुतिश्च “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमा-
सी”दिति । इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं
जगत् प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं

वागित्यत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः, मनसीति दैर्घ्यं च ॥ १ ॥

शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे । उक्तमेतदित्यादिना ॥ कार्यकारणयो-
रभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः । गो-
भिर्गोविकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमं श्रीणीत मिश्रितं कुर्यादिति या-
वत् । श्रीञ्पाक इति धातोर्लोपि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्य-
क्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि-

बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दं योग्यं दर्शयति ॥ २ ॥

तदधीनत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह, यदि जगदिदमनक्षिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दाहंमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाहंत्वं प्रतिज्ञायेत । स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव सत्यापयेत । अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति । अत्रोच्यते, यदि वयं स्वतन्त्रां कांचित् प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादं परमेश्वराधीना त्वयमस्माभिः प्रागवस्थां जगतोऽभ्युपगम्यते न स्वतन्त्रा । सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति, शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मुक्तानां च पु-
प्रागवस्थायामिदं जगदव्याकृतमासीत् ह किलेत्यर्थः । बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम् ॥ २ ॥

अपसिद्धान्तशङ्कोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे ॥ अत्राहेत्यादिना । तर्हि तदा, एवं सति सूक्ष्मशब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यङ्गीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह ॥ अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्धयर्थं अविद्या स्वीकार्येत्युक्तं बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह ॥ मुक्तानामिति ॥ य-

नरनुत्पत्तिः, कुतः विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दा-
 हात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्त-
 शब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महा-
 सुषुप्तिर्यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते सं-
 सारिणो जीवाः । तदेतदव्यक्तं कचिदाकाशश-
 ब्दनिर्दिष्टं, “एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
 ओतश्च प्रोतश्चे”ति श्रुतेः । कचिदक्षरशब्दोदितं,
 “अक्षरात् परतः परः” इति श्रुतेः । कच्चिन्माये-
 ति सूचितं, “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु
 महेश्वरं” इति मन्त्रवर्णात् । अव्यक्ता हि सा
 माया तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् । त-
 दिदं महतः परमव्यक्तमित्युक्तं अव्यक्तप्रभवत्वा-
 न्महतः, यदा हेरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु

ज्ञाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्वन्धापत्ति-
 रित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानद्वैलक्षण्यमाह ॥ अवि-
 द्येत्यादेना ॥ मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता लोके मायाविनो माया-
 वत्परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह ॥ महासु-
 षुप्तिरिति ॥ बुद्ध्यायुपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः । अविद्यायां श्रुति-
 मप्याह ॥ तदेतदिति ॥ आकाशहेतुत्वादाकाशः । ज्ञानं विना अ-
 न्ताभावादक्षरं । विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः इदानीमविद्याया ब्र-
 ह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह ॥ अव्यक्तेति ॥
 तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह ॥ तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्म-
 हास्तदा तद्धेतुत्वात् परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्र-

जीवो महान्तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाजीवभावस्य
 महतः परमव्यक्तमित्युक्तं । अविद्याऽत्यव्यक्तं,
 अविद्यावत्त्वे नैव जीवस्य सर्वः संव्यवहारः
 सन्ततो वर्तते । तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभे-
 दोपचारात् तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते । सत्य-
 पि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे श-
 रीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्दत्वेन ग्रहणं इ-
 न्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्ट-
 त्वाच्च शरीरस्य । अन्ये तु वर्णयन्ति, द्विविधं हि
 शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते ।
 सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते, तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
 संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यामिति । तच्चोभय-
 मपि शरीरमविशेषात् पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितं, इ-
 ह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते सूक्ष्मस्या-

त्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात् परत्वमाह ॥ यदा 'त्विति' ॥ हेतुं स्फुटय-
 ति ॥ अविद्येति ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं जातं तदाह
 ॥ तच्चेति ॥ नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च कि-
 मिति नोच्यते तत्राह ॥ सत्यपीति ॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्वाख्यानमुत्था-
 पयति ॥ अन्ये त्विति ॥ पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूल-
 देहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतम-
 स्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः ।
 कथं तस्य महतो जीवात् परत्वं इत्याशङ्क्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे ॥

व्यक्तशब्दार्हत्वात् तदधीनत्वाच्च बन्धमोक्षव्य-
वहारस्य जीवात्तस्य परत्वं, यथा अर्थाधीनत्वा-
दिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति
तैस्त्वेतद्वक्तव्यमविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथ-
त्वेन सङ्कीर्तितत्वात्, समानयोः प्रकृतत्वपरि-
शिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव शरीरमिह गृह्यते न
पुनः स्थूलमपीति । आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्र-
भवामो नाम्नातं पर्यनुयोक्तुं, आम्नातं चाव्यक्त-
पदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति नेतरद्वय-
त्वात् तस्येति चेत् न एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्र-
तिपत्तेः । न हीमे पूर्वोतरे आम्नाते एकवाक्यताम-
नापद्य कश्चिदर्थं प्रतिपादयतः, प्रकृतहानाप्र-
कृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न चाकाङ्क्षामन्तरेणैकवा-
क्यताप्रतिपत्तिरस्ति, तत्राविशिष्टायां शरीरद्वय-

॥ तदधीनत्वाच्चेति ॥ अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह ॥ यथेति । त-
च्छाख्यानं दूषयति ॥ तैरिति ॥ अव्यक्तपदबलात् प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्य-
त इति शङ्कते ॥ आम्नातस्येति ॥ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ
आकाङ्क्षायै एकस्यां बुद्धावारूढत्वमेकवाक्यता, तव मते तस्य अभा-
वात् कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते ॥ नेति ॥ तां विनापि अर्थधीः किं
न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतं
तस्य हानिरप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादि-
त्यर्थः । अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह ॥ न चेति ॥ ततः किं तत्राह
॥ तत्रेति ॥ आकाङ्क्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्य-

स्य ग्राह्यत्वाकाङ्क्षायां यथाकाङ्क्षं सम्बन्धेऽन-
भ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति
कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः । न चैवं मन्त-
व्यं दुःशोधत्वात् सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणं,
स्थूलस्य तु दृष्टवीभत्सतया सुशोधत्वाद्ग्रहणमि-
ति । यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते, न त्व-
त्र शोधनविधायि किञ्चिदारुयातमस्ति अन-
न्तरनिर्दिष्टत्वात् किं तद्विष्णोः परमं पदमिति
इदमिह विवक्ष्यते । तथा हि इदमस्मात् परमि-
दमस्मात्परमित्युक्त्वा पुरुषान्न परं किञ्चिदित्या-
ह । सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्त-
थानामास्तु म नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

कपदेन ग्राह्यं आकाङ्क्षायास्तुल्यत्वादिति भावः । अनात्मनिश्चयः शु-
द्धिः तदर्थं सूक्ष्ममेवाकाङ्क्षितं ग्राह्यं । तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृही-
तस्य दुःशोधत्वात् । स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवत् अ-
नात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शङ्कते ॥ न चेति ॥ दृष्टा बीभ-
त्सा घृणा यस्मिन् तस्य भावस्तयेत्यर्थः । दूषयति ॥ यत इति ॥ वै-
राग्याय शुद्धिस्तत्र न विवक्षिता विध्यभावात् किन्तु वैष्णवं परमं पदं
विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यकपदेन ग्राह्यमिति भावः ।
किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिम इन्द्रियादिग्रहणेनैव ग्रहणान्न पृथक्
अव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याह ॥ सर्वथेति ॥ स्थूलस्य सू-
क्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति ॥ सूक्ष्ममेवाव्यक्तम-
स्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च साङ्ख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरु-
षान्तरज्ञानात् कैवल्यमिति वदद्भिः, न हि गुण-
स्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं
ज्ञातुमिति । कचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं
ज्ञेयमिति स्मरन्ति । न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वे-
नोच्यते, पदमात्रं त्वव्यक्तशब्दो नेहाव्यक्तं ज्ञा-
तव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति । न चानुप-
दिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थमिति शक्यं प्रतिपत्तुं,
तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ।
अस्माकं तु रथरूपककल्टप्तधारीराद्यनुसरणेन

अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रं ॥ ज्ञेयत्वेति ॥ सत्त्वा-
दिगुणरूपात् प्रधानात् पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । न हि श-
क्यमिति च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवलं
भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टं किन्तु तस्योपासनयाऽणि-
मादिप्राप्तयेपीत्याह ॥ कचिच्चेति ॥ ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्य-
ज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह ॥ न चानुपदिष्टमिति ॥
उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यं निष्फलस्योपदेशायोगाद-
व्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात् सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । फलित-
माह ॥ तस्मादिति ॥ साङ्ख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु
शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं तत्राह ॥ अस्माकं त्विति ॥

विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्य-
नवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह साङ्ख्यो ज्ञेयत्वावचनादित्यसिद्धं क-
थं श्रूयते, त्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधान-
स्य ज्ञेयत्ववचनम् ।

“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते” ॥ इति

अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः
परं स्मृतौ निरूपितं तादृशमेव निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्टं, तस्मात् प्रधानमेवेदं तदेवाव्यक्तशब्दनि-
र्दिष्टमिति, अत्र ब्रूमः । नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन
निर्दिष्टं, प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन नि-
र्दिष्ट इति गम्यते । कुतः प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि
प्रकरणं विततं वर्तते,

अस्मन्मते विष्णवाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात् तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन
शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्या-
नियामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ वदती-

“पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः” ।
इत्यादि निर्देशात् ।

“एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मा न प्रकाशते” ।

इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाका-
ङ्क्षात् । “यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः” इति च त-
ज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात् मृ-
त्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च । न हि प्रधानमात्रं
निचाय्य मृत्युमुखात् प्रमुच्यत इति साङ्ख्यैरि-
ष्यते । चेतनात्मविज्ञानाद्वि मृत्युमुखात् प्रमु-
च्यत इति तेषामभ्युपगमः । सर्वेषु च वेदान्तेषु
प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते, त-
स्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्ट-
त्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥६॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञे-
यत्वं वा यस्मात् त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजी-
वपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदा-
नसामर्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते, तद्विष-
ति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः, स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

किञ्चात्र कठवल्लीयां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह ।
॥ त्रयाणामिति ॥ मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन् वरान् वृणीष्वेत्युक्तेः
त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः उपन्यासश्च मृत्युना कृतो ना-

य एव च प्रश्नः, नातोऽन्यस्य प्रश्नः उपन्यासो वास्ति । तत्र तावत्, “स त्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धधानाय, मत्स्यम्” इत्यग्नि-विषयः प्रश्नः ।

“धेयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।

एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वर-स्तृतीयः” । इति जीवविषयः प्रश्नः ॥

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।

अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत् तत्पश्यसि तद्वद” ।

इति परमात्मविषयः । प्रतिवचनमपि

“लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका या-वतीर्वा यथा वा” इत्यग्निविषयं ।

“हन्त, त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

न्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति ॥ तत्र तावदांते ॥ हे मृत्यो स मह्यं दत्तवरस्त्वं स्वर्गहेतुमग्निं स्मरसि प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति अत एतदात्मतत्त्वं सन्दिग्धं जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह ॥ प्रतिवचनमपीति ॥ लोकेहेतुविराडा-त्मनोपास्यत्वाल्लोकादिश्चित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच । नचिकेतसे याः स्वरूपतो यावतीः संद्वन्धातो यथा वा क्रमेणाग्निश्चीयते तत्सर्व-मुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्ना-व्यवहितमपि यथा च मरणं प्राप्येत्यादि वाक्यं जीवविषयमुत्तर-

यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम” ॥

“योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथा श्रुतं” ॥ इति

व्यवहितं जीवविषयं । “न जायते म्रियते
वा विपश्चि”दित्यादि बहुप्रपञ्चं परं भात्मविषयं ।
नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति अपृष्टत्वादनुप-
न्यसनीयत्वं तस्येति । अत्राह, योऽयमात्मविष-
यः प्रश्नो येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्य इति
किं स एवायमन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुन-
रनुकृष्यते, किं वा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उ-
त्थाप्यते इति । किञ्चातः स एवायं प्रश्नः पुनर-
नुकृष्यते इति यद्युच्येत तदा द्वयोरात्मविषय-
योः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च
द्वैव प्रश्नावित्यतो न दक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-

योग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्ममरणं प्राप्य यथा भव-
ति तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह ॥ योनिमिति ॥ चराचरदेह-
प्राप्तौ निमित्तमाह ॥ यथेति ॥ श्रुतमुपासर्न । सूत्रे आयश्चका-
रो यत इत्यर्थे । एवं च त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च यतः अ-
तो न प्रधानं अव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति ॥ अ-
त्राहेति ॥ एकः प्रश्नः द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति ।
किञ्चातं इति । समस्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः ।
प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः, भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्वं बाध्या-
ह ॥ स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धान्त्याह ॥ अत्रोच्य-

न्यासाविति । अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्नः उत्थाप्य-
 त इति यद्युच्येत ततोऽयैव वरप्रदानव्यतिरेकेण
 प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
 प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति, अ-
 त्रोच्यते । नैवं वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं
 कञ्चित् कल्पयामः, वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ।
 वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतः संवादरूपा
 वाक्यप्रवृत्तिरासमाप्तेः कठक्लीनां लक्ष्यते । मृ-
 त्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान्
 प्रददौ, नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः
 सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्म
 विद्यां, येयं प्रेते, “इति वराणामेष वरस्तृतीयः”
 इति लिङ्गात् । तत्र “यद्यन्यत्र धर्मा” दित्यन्योऽय-
 मपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत ततो वरप्रदानव्यतिरेके-

त इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति शेषः । चतुर्थप्रश्नकल्पने व-
 रत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति ॥ वरेत्यादिना ॥ वरप्रदा-
 नमुपक्रमो यस्याः सा प्रहिताय यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः
 मर्त्यलोकं प्राप्तस्व मम पिता यथा पूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे ।
 ननु द्वितीयवरो जीवविद्या तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्या-
 दित्यत आह ॥ येयमिति ॥ प्रेते इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जी-
 वत्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न
 युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवे-

णापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत । ननु प्रष्टव्य-
 भेदात्पूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति, पूर्वो हि प्र-
 श्नो जीवविषयः, “येयं प्रेतं विचिकित्सा मनुष्ये
 ऽस्ति नास्ती”ति विचिकित्साभिधानात्, जीव-
 श्च धर्मादिगोचरत्वान्नान्यत्र धर्मादिति प्रश्न-
 मर्हति प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वादन्यत्र धर्मादिति
 प्रश्नमर्हतीति, प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्य-
 ते पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य ध-
 र्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च, तस्मात् प्रत्यभिज्ञा-
 नाभावात् प्रश्नभेदः, न पूर्वस्यैवोत्तरत्रानु-
 कर्षणमिति चेत् न, जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्यु-
 पगमात् । भवेत् प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदो यद्य-
 न्यो जीवः प्राज्ञात् स्यात्, न त्वन्यत्वमस्ति “त-
 त्वमसी”त्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः । इह चान्यत्र ध-
 र्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं “न जायते म्रि-
 यते वा विपश्चि”दिति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्र-
 तिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ।

श्वरयोर्भेदात् प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्यबाधो युक्त इति शङ्कते ॥ नन्वित्या-
 दिना ॥ गोचरत्वादाश्रयत्वात् । न केवलं प्रष्टव्यभेदात् प्रश्नभेदः कि-
 न्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह ॥ प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्य-
 भेदोऽसिद्ध इति परिहरति ॥ नेत्यादिना ॥ किञ्च ब्रह्मप्रश्ने जन्मा-
 दिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन् यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह ॥ इह

सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति । प्रसङ्ग-
श्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भ-
वति न परमेश्वरस्य । तथा

“स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” ॥

इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्व-
विभुत्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शय-
न् न प्राज्ञादन्यो जीवं इति दर्शयति । प्राज्ञवि-
ज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ।
तथाग्रे,

“यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इति

जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति । तथा जीववि-
चान्यत्रेति ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह ॥ सतीति ॥
भागी युक्तः, तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरू-
पमुक्तमित्यर्थः । किञ्च जीवो ब्रह्माभिन्नः मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वा-
त् ब्रह्मवादित्याह ॥ तथास्वप्नेति ॥ अन्तोऽवस्था येन साक्षिणा प्र-
माता पश्यति तमात्मानमिति सम्बन्धः । हेतोः प्रयोजकत्वमाशङ्क्य
तमेव विदित्वेत्यादि श्रुतिविरोधमाह ॥ प्राप्नोति ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा
भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह ॥ तथेति ॥ इह देहे य-
च्चैतन्यं तदेवामुत्र सूर्यादौ, एवमिहाखण्डैकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मि-
थ्या भेदं पश्यति स भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति संसारभयान्न
मुच्यत इत्यर्थः । किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं तं दुर्दर्शमिति यदुत्तरमुवाच

षयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरं “अन्यं
 वरं नचिकेतो वृणीष्वे”त्याश्च मृत्युना तैस्तैः
 कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचा-
 ल तदैवं मृत्युरभ्युदयनिःश्रेयसविभागप्रदर्श-
 नेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभी-
 प्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलो-
 लुपन्ते”ति प्रशस्य-प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन् य-
 दुवाच

“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणं ।
 अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशो
 कौ जहाति” ॥

इति । तेनापि जीवप्राज्ञयोश्चेद एवेह विव-

तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लि-
 ङ्गेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वव्योतनात् ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह ॥ अन्यं
 वरमित्यादिना ॥ पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि विषयांस्तुच्छीकृत्या-
 त्मज्ञानात् न चचाल ‘नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते’ इति श्रवणात् ।
 तदा सन्तुष्टो यमोऽन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय इति भोगापवर्गयोर्वैलक्ष-
 ण्यं प्रतिज्ञाय दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति दर्शित-
 वानित्यर्थः । प्रेयः प्रियतमं स्वर्गादिकं विषूची विरुद्धफले, अविद्या
 कर्म, विद्या तत्त्वधीः, विद्याभीप्सितं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये यतः
 त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि ना-
 लोलुपन्त लोभवन्तं न कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि त्वाद्-
 ङ्गं नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टेति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभे-

क्षित इति गम्यते । यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसां-
 महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेता यदि तं वि-
 हाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेत् अ-
 स्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात्,
 तस्माद्येयं प्रेते इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम-
 न्यत्र धर्मादिति । यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तं
 तद्दूषणं, तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्य-
 मानत्वात् । पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्म-
 नोऽस्तित्वं पृष्टं उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृ-
 च्छ्यत इति । यावद्विद्या न निवर्तते तं ब्रह्मा-
 दिगोचरत्वं जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते । त-
 न्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव “तत्त्वमसी”ति श्रुत्या
 प्रत्याप्यते । न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः
 कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा कश्चित् सन्तमसे च-
 तितां काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वे-

दपक्षे न घटत इत्याहं ॥ यत्प्रश्नेति ॥ यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवान् तं
 प्रश्नं विहाय ययन्यदेवोत्थापयेत् तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः
 ॥ तस्मादिति ॥ प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः । प्रश्नवाक्यव्यक्तयोः सा-
 दृश्याभावात् प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति ॥ यत्त्वित्यादिना ॥ धर्मा-
 याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह ॥ यावदिति ॥ अवि-
 द्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह ॥ न
 चाविद्यावत्त्व इति ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य

पमानः पलायते, तं चापरोऽभूयात् माभैषीः ना-
 ग्नमही रज्जुरेवेति, स च तदपश्रुत्याहिकृतं भयमु-
 त्सृजेद्वपथुं पलायतं च, न त्वहिबुद्धिकाले तदप-
 गमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्, तथै-
 वैतदपि द्रष्टव्यं। ततश्च न जायते म्रियते वेत्ये-
 वमाद्यपि भवति अस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनं।
 सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया यो-
 जयितव्यं। एकत्वेऽपि त्यात्मविषयस्य प्रश्न-
 स्य प्रयाणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमा-
 त्रविचिकित्सनात् कर्तृत्वादिसंसारस्वभावान-
 पोहनाच्च पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रे-
 क्ष्यते, उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात् प्राज्ञ-
 विषयत्वमिति, ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मक-
 ल्यना। प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्र-
 श्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यं स्यात् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा महच्छब्दः साङ्ख्यैः सत्तामात्रेऽपि प्रथ-

यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति, ततश्च न जायत
 इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह ॥ सूत्रं त्वि-
 ति ॥ कल्पितभेदात् प्रश्नभेदकल्पनेत्याह ॥ ततश्चेति ॥ परमात्मनः
 सकाशात् प्रधानस्य वैषम्यमनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति
 भावः ॥ ६ ॥

मजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते,
 “बुद्धेरात्मा महान् परः” “महान्तं विभुमरात्मा-
 नं” “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं” इत्येवंमादौ
 आत्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः, तथाव्यक्तश-
 ब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति।
 अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वं ॥ ७ ॥

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

पुनरपि प्रधानवादी अशब्दत्वं प्रधानस्या-
 सिद्धमित्याह, कस्मात् मन्त्रवर्णात्,
 “अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां

श्रौतोऽव्यक्तशब्दो नः साङ्ख्यासाधारणतत्त्वगोचरः वैदिकशब्द-
 त्वान्महच्छब्दवदित्याह ॥ महद्वच्चेति ॥ सूत्रं व्याचष्टे ॥ यथेत्या-
 दिना ॥ न चाकांशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधार-
 णत्वेन साङ्ख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति भिन्नव्यं ।
 सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः ।
 आत्मा महानित्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं मत्वा न शोचन्ति तमसः
 परस्तादित्यादिना शोकात्ययतमः परत्वादित्यर्थश्च महच्छब्दः साङ्ख्य-
 तत्त्वं नाभिधत्ते इति सम्बन्धः । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ अ-
 तश्चेति ॥ ७ ॥

॥ चमसवदविशेषात् ॥ अत्राजापदं विषयः, तत् किं प्रधानपरं
 मायापरं वेति रूढ्यर्थासम्भवात् संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधा-
 नस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात् प्रत्यभि-
 ज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति ॥ पुनरपीति ॥ फलं पूर्वपक्षे

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।

अजो त्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ इति ।

अत्र हि मन्त्रे रोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजःस-
त्त्वतमांस्यभिधीयन्ते । रोहितं रजः रञ्जनात्म-
कत्वात्, शुक्लं सत्त्वं प्रकाशात्मकत्वात्, कृष्णं त-
मः आवरणात्मकत्वात् । तेषां साम्यावस्थावय-
वधर्मैर्व्यपदिश्यते रोहितं शुक्लकृष्णेति । न जाय
त इति चाजा स्यात्, मूलप्रकृतिरविकृतिरित्य-
भ्युपगमात् । नन्वजाशब्दः छागायां रूढः । बा-
ढं, सां तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या विद्याप्रकर-
णात्, सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति,
तां प्रकृतिं अजो त्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमा-

ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तत् सिद्धिरिति पूर्ववद्द्रष्टव्यं ।
रागहेतुत्वाद्विगुणयोगात् रोहितादिशब्दैरजआदिगुणलाभेऽपि कथं
प्रधानलाभस्तत्राह ॥ तेषां साम्येति ॥ अवयवाः प्रधानस्य रजआ-
दयस्तेषां धर्मा रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तै रोहितादिशब्दैः प्रधानमु-
च्यत इत्यर्थः । गुणाभेदात् प्रधानलाभ इति भावः । तत्राजाशब्दं यो-
जयति ॥ नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते ॥ नन्विति ॥
रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह ॥ बाढमिति ॥ अजाशब्दि-
तप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह ॥ सा चे-
यादेना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमो-

णः सेवमानो वाऽनुशेते, तामेवाविद्ययात्मत्वेनो-
पगम्य सुखी दुःखी मुढोऽहमित्यविवेकितया सं-
सरति, अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेक-
ज्ञानो विरक्तो जहाति एनां प्रकृतिं भुक्तभोगां
कृतभोगापवर्गां परित्यजति मुच्यत इत्यर्थः,
तस्मात् श्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापि-
लानामित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । नानेन मन्त्रेण श्रुति-
त्वं साङ्ख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुं । न त्वयं म-
न्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमु-
त्सहते । सर्वत्रापि यया कयाचित् कल्पनयाऽ-
जात्वादिसम्पादनोपपत्तेः साङ्ख्यवाद एवेहाप्रे-
त इति विशेषावधारणकारणाभावात् चमसव-
त् । यथा हि, “अर्वाग्बिलश्चमस उर्ध्वबुध्रः”- इ-
त्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽ-
भिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुं सर्वत्रापि य-
थाकथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः । एव-
मिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य ना-

हाः । अनुशयनं, विवृणोति ॥ तामेवाविद्ययेति ॥ अविवेकेनेत्यर्थः ।
विषयधीर्भोगः गुणभिन्नात्मख्यातिरपवर्गः । सिद्धान्तयति ॥ एवं
प्राप्त इति ॥ मायादावपि साधारणान्मन्त्रादिशेषार्थग्रहो न युक्तः वि-
शेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे
॥ चमसवादिति ॥ सर्वत्रेति ॥ गिरिगुहादावपि ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रं

स्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाजाभिप्रेतेति शक्यते नि-
यन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र त्विदं तच्छिर एष त्वर्वाग्बि-
लश्चमंस ऊर्ध्वबुध इति वाक्यशेषाच्चमसविशेष-
प्रतिप्रतिर्भवति, इह पुनः केयमजा प्रतिपत्त-
व्येति अत्र ब्रूमः

**ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत
एके ॥ ९ ॥**

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽब-
न्नलक्षणं चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूते-
यमजा प्रतिपत्तव्या । तुशब्दोऽवधारणार्थः । भू-
तत्रयलक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्ष-
णा । कस्मात् । तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्ना-
नं परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहिता-
दिरूपतामामनन्ति “यदग्ने रोहितं रूपं तेजस-
स्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य”
इति । तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते,

व्यावर्त्याशङ्कामाह ॥ तत्र त्विदमिति ॥

चतुर्विधस्येति ॥ जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः ।
स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शङ्क्यते ॥ कस्मादिति ॥ श्रुतेः श्रुत्यन्त-
रादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह ॥ तथा हीति ॥
शाखिनश्छान्दोगाः । किञ्च रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या अ-

रोहितादिशब्दसामेय्यात्, रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वात्, भाक्तत्वान्न गुणविषयत्वस्य, असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्य “ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वंगुणैर्निगूढा”मिति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेः समस्तजगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्, वाक्यशेषेऽपि “मायांतु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं”। इति।

“यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येकः” इति च तस्या एवावगमात्, न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाज्ञातमन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुं।

व्यवधानात् न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह ॥ रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्थेभन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह ॥ असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशोखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरवाक्यान् प्रधानग्रहस्तथेहापि श्वेताश्चतरोपनिषदि मायाप्रकरणान् तद्ब्रह्म इत्याह ॥ तथेति ॥ सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते, ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यक्षां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्तित्यन्वयः । मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्सङ्घातयोनीनां अव्याख्यानां भेदाद्विप्सा, अव्याकृते अनभिव्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां श-

प्रकरणात् तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा
नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत
इत्युच्यते । तस्यैव स्वविकारविषयेण त्रैरू-
प्येष त्रैरूप्यमुक्तं । कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां
त्रैरूप्येण विरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते । यावता
न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति, न च तेजो
ऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजा
शब्दः सम्भवतीति अत उत्तरं पठति ॥ ९ ॥

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरो-

धः ॥ १० ॥

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दो नापि यौ-
गिकः किं तर्हि कल्पनोपदेशोऽयं अजारूपकः-

कौ व्यक्तव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति ॥ नामेति ॥ मायाया
रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह ॥ तस्या इति ॥ विषयः आश्र-
यः, एवं प्रकरणबलान्मायैव अजेति भाष्यरुन्मतं । छान्दोग्यश्रुत्या
तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति सूत्ररुन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं
शङ्कते ॥ कथामिति ॥ किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः न जायत इति
यौगिको वा नायस्तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह ॥ यावतेति ॥ यत
इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः न द्वितीय इत्याह ॥ नचेति ॥ जा-
तिर्जन्म अजातिरजन्म ॥ ९ ॥

लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदे-
शादौघोऽयं शब्द इति परिहरति ॥ कल्पनेति ॥ अनियमो यदृच्छा ।

सिस्तेजोऽबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यं-
 ते । यथा हि लोके यदृच्छया कचिदजा रोहित-
 शुक्लकृष्णवर्णा स्यात् बहुवर्करा स्वरूपवर्करा च
 तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशंसीत कश्चिच्चैनां
 भुक्तभोगां जंघ्यादेवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा
 भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसंरूपं चराचरलक्षणं वि-
 कारजातं जनयति, अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभु-
 ज्यते, विदुषा च परित्यज्यते इति । न च इदमा-
 शङ्कितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति,
 अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्रा-
 भोतीति । न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा
 किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैवैषा ।
 प्रसिद्धं तु भेदं अनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रति-
 पाद्यते, भेदस्तु उपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानेक-
 लिप्तो न पारमार्थिकः,

“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्व-
 भूतान्तरात्मा ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । मध्वादिवत्
 यथादित्यस्यामधुनो मधुत्वं वाचश्चाधेनोर्धेनुत्वं

वर्करो बालपशुः । यदुक्तं जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तन्नेत्या-
 ह ॥ नचेदमिति ॥ व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात् प्रतिपाद्यत इत्याह
 ॥ प्रसिद्धन्त्विति ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ भेदस्त्विति ॥
 कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे ॥ मध्विति ॥ न च योगस्य मुख्यवृ-

द्युलोकादीनां चानग्नीनामग्नित्वं इत्येवंजाती-
यकं कल्प्यते, एवमिदमनजाय अजात्वं कल्प्य-
त इत्यर्थः, तस्मादविरोधस्तेजोऽवन्नेष्वजाश-
ब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥

**न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद-
तिरेकाच्च ॥ ११ ॥**

एवं परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्म-
न्त्रात् साङ्ख्यः प्रत्यवतिष्ठते, “यस्मिन् पञ्च प-
त्तिवात् तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति वाच्यं रूढार्थानपेक्षायोगात् त-
दाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वादुणवृतौ हि रूढिराश्रिता भवति ।
तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुण-
वृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽन्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या यथा मध्वा-
दिशब्दैः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणाया आदित्यादयो गृह्यन्ते तद्व-
त्, तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम् ॥ १० ॥

न संख्योपसंग्रहात् ॥ पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्य-
परो वेति योगरूढ्योरनिश्चयात् संशये यथा तत्त्वविद्याधिकारे छा-
गायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागस्तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभा-
वात्पञ्चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्ग-
तिं सूचयन् मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति ॥ एवमित्यादिना । फलं पू-
र्ववत्, प्राणचक्षुःश्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः पञ्चजनाः पञ्च,
तत्र चत्वारः सूत्रं अन्नं विराट् तयोः कारणमव्याकृतमाकाशश्च य-
स्मिन्मध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये तस्मान्मननानात् विद्वानहम-
मृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनं । नन्वस्तु पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु-

अजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः, तमेवमन्य आं-
त्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतमिति” अस्मिन्म-
न्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा
पञ्चसङ्ख्या श्रूयते पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् त एते
पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिः सम्पद्यन्ते । तथा च
पञ्चविंशतिसङ्ख्या यावन्तः सङ्ख्येया आका-
ङ्क्षन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि साङ्ख्यैः सङ्ख्या-
यन्ते ।

“मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः”
इति ।

तथा श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसङ्ख्याया ते-
षां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्र-
हः पुनः पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता कथं सांख्यत-
त्त्वग्रह इत्याशङ्क्य संख्याया धर्म्याकाङ्क्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह
॥ तयेति ॥ जगतो मूलभूता प्रकृतिस्त्रिगुणात्मकं प्रधानमनादित्वा-
दविकृतिः कस्यचित् कार्यं न भवतीत्यर्थः । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्रा-
णि इति सप्त प्रकृतयो विकृतयश्च, तत्र महान् प्रधानस्य विकृतिरह-
ङ्कारस्य प्रकृतिः अहङ्कारः तामसः पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृ-
तिः सात्त्विक एकादशेन्द्रियाणां, पञ्च तन्मात्राश्च पञ्चानां स्थूलभू-
तानामाकाशादीनां प्रकृतयः, पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि
चेति षोडशसंख्याको गणो विकार एव न प्रकृतिः, तत्त्वान्तरोपादा-
नत्वाभावात्, पुरुषस्तूदासीन इति साङ्ख्यकारिकार्थः । सङ्ख्या

हाते प्रातं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनां, अत्र
 ब्रूमः । न सङ्ख्यापसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रु-
 तिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या, कस्मात्, नानाभा-
 वात् । नाना ल्येताभि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि, नै-
 पां पञ्चशः पञ्चशः साधारणो धर्मोऽस्ति, येन प-
 ञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्च पञ्च सङ्ख्या निवि-
 शेरन्, न त्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वि-
 त्वादिकाः सङ्ख्या निविशन्ते । अथोच्येत पञ्च-
 विंशतिसङ्ख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा,

“ पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः ” इति ।

तत्त्वानामुपसंग्रहात् शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति ॥ नेति ॥ ना-
 नात्वमिष्टमित्यत आह ॥ नैपामिति ॥ पञ्चसुपञ्चसु साधारणस्थेतर-
 पञ्चकाव्यावृत्तस्य धर्मस्याभावेन नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि
 ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति
 पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च तथापि यस्मिन्नित्यात्मन
 आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः
 मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन् पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चक-
 व्यावृत्तधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह ॥ येनेति, धर्मे-
 णेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति ॥ न हीति ॥ महासङ्ख्ययामवयवन्तरस-
 ङ्ख्याः प्रविशन्ति, यथा द्वाविंशिनौ सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वस्त्वथेति प्रजा-
 पतिः सप्तदशेत्यत्राश्रित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति, नान्यथे-
 त्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेनस्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासं-
 ख्यैव लक्ष्यते इति सदृष्टान्तं शङ्कते ॥ अथेति ॥ मुख्यार्थस्य वक्ष्य-

सू० ११ । अ० ३] शाङ्ख्यब्रह्मसूत्रभाष्ये (४६१) .

द्वादशवार्षिकीमेवावृष्टिः कथयन्ति तद्वदिति,
तदपि नोपपद्यते । अयमेवास्मिन् पक्षे दोषो
यल्लक्षणाश्रयणीया स्यात् । परश्चात्र पञ्चश-
ब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति, पारि-
भाषिकेण स्वरेणैकपदत्वं निश्चयात् । प्रयोगा-

माणत्वाल्लक्षणा न युकेति परिहरति ॥ तदपि नेति ॥ पञ्चजनशब्द-
योरसमासमङ्गीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरुक्ता सम्प्रति समा-
सनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह ॥ परश्चेति ॥ समासहेतुमाह ॥ पारि-
भाषिकेणेति ॥ अयमर्थः । अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आयुदा-
त्तः । द्वितीयः सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्विती-
यपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषा-
मनुदात्तत्वं च घटते । “समासस्य” [६ । १ । २२३] इति सूत्रे-
ण समासस्यान्तोदात्तविधानात् “अनुदात्तं पदमेकवर्जं” [६ । १ ।
१५८] इति च सूत्रेण यस्मिन् पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य
विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदं अनुदात्तं भवतीति विधा-
नादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वं निश्चयः । भाषिकाख्ये तु श-
तपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण
यो मन्त्रदशायां अनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणदशायामुदात्तो भ-
वतीति अपवाद आश्रितः, तथा चान्त्यादाकारात् पूर्वेषामनुदात्ता-
नामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तं, “उदात्तमनुदात्तमनन्त्यं” इति
सूत्रेण मन्त्रदशायां उदात्तस्यान्त्यस्य परलघ्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्त-
त्वं विहितं, तथा चात्र नकारादुपरितन आकार आकाशश्चेत्यनेन
श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति, अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारि-
भाषिकस्तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारैस्तु

न्तरे च पञ्चानां त्वापञ्चजनानामित्यैकपदैकस्व-
 र्नैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वी-
 प्सा पञ्चपञ्चेति । न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चप-
 ञ्चेति, न च पञ्चसङ्ख्याया एकस्याः पञ्चसङ्ख्य-
 याऽपरया विशेषणं पञ्चपञ्चका इति, उपसर्ज-

पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातं, तद्व्याख्यानं
 कल्पतरुकारैर्दूषितं । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दम-
 धीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । तथा च पञ्चपञ्चजना इति
 मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः यस्मिन् पञ्चपञ्चजना इत्यन्तानुदात्तो ब्रह्म-
 ह्मणस्वर इति निभागः, उभयथापि एकैकपद्यात् समाससिद्धिरिति ।
 तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह ॥ प्रयोगान्तरे चेति ॥ आ-
 ज्य त्वा त्वां पञ्चानां पञ्चजनानां देवविशेषाणां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 इत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं त-
 देव धर्त्र इहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः,
 अस्तु समांसस्ततः किमित्यत आह ॥ समस्तत्वाच्चेति ॥ आवृत्ति-
 र्वीप्सा तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात् पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति
 भावः । जर्नपञ्चकमेकं पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयं त-
 स्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । किञ्चासमस्तपक्षेऽपि किं पञ्च-
 शब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः किं वा तयोः शुद्धजनैरन्वयः
 अथवा पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वयः । नृप इत्याह ॥ न-
 च पञ्चसंख्याया इति ॥ विशेषणमन्वयः । अनन्वये हेतुमाह ॥ उपस-
 र्जनस्येति ॥ अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः,
 गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रती-
 तिः स्यात् न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयमुत्थापयति ॥ नन्विति ॥

नस्य विशेषणेनासंयोगात् । मन्वापन्नपञ्चसङ्ख्याका जना एव पुनः पञ्चसङ्ख्यायां विशेष्यमाणाः पञ्चविंशतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा पञ्च पञ्च पूल्य इति पञ्चविंशतिः पूलाः प्रतीयन्ते तद्वत्, नेति ब्रूमः, युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायत्वात् कतीति सत्यां भेदाकाङ्क्षायां पञ्च पञ्च पूल्य इति विशेषणं, इह तु पञ्चजना इत्यादित एव भेदोपादानात् कतीति असत्यां भेदाकाङ्क्षायां न पञ्चपञ्चजना इति विशेषणं भवेत्, भवदपीदं विशेषणं पञ्चसङ्ख्याया एव भवेत्, तत्र चोक्तो दोषः, तस्मात् पञ्च पञ्चजना

पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात् पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति ॥ नेति ब्रूम इति ॥ पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र “संख्यापूर्वो द्विगुः” (२।१।५, २।) इति समासो विहितः । ततो “द्विगोः” [४।१।३] इति सूत्रेण ङीपो विधानात् समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकाङ्क्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः, पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतिः जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात् संख्याकाङ्क्षया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति आकाङ्क्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । भेदो विशेषणं । ननु जनानां निराकाङ्क्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाङ्क्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते ॥ भवदपीति ॥ नोपसर्जस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः किन्तु प्रधानेनैवेति न्यायविरोध उक्त इति परिहरति ॥ तत्र चेति ॥ एवं नानाभावादिति व्या-

इति न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं, अतिरेकाच्च
 न पञ्चविंशतितत्त्वाभिप्रायं; अतिरेको हि भव-
 त्यात्माकाशाभ्यां पञ्चविंशतिसङ्ख्यायाः । आ-
 त्मां तावदिह प्रतिष्ठां प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः,
 यस्मिन्निति सप्तमीसूचितस्य “तमेदमन्य आ-
 त्मानम्” इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् । आत्मा च
 चेतनः पुरुषः स च पञ्चविंशतावन्तर्गत एवेति
 न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते, अर्थान्त-
 रपरिग्रहे च तत्त्वसङ्ख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः
 प्रसज्येत । तथा “आकाशस्य प्रतिष्ठितः” इ-
 त्याकाशस्यापि पञ्चविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगु-
 पादानं न्याय्यं, अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणं ।

कथं च सङ्ख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पञ्चविं-

ख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे ॥ अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः आ-
 धिक्यं जनशब्दिदपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्मान्तर्भूतो न वा नाव इ-
 त्युक्त्वा द्वितीये दोषमाह ॥ अर्थान्तरेति ॥ तथाकाशं विकल्प्य दूष-
 यति ॥ तथेति ॥ उक्तो दोषः सङ्ख्याधिक्यं । पञ्चविंशतिजना आ-
 त्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसङ्ख्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्त-
 मसां पृथग्गणनया सेष्टेति वाच्यं, आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात् य-
 स्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठेतिविरोधान्न तव मते स्वतन्त्रप्रधा-
 नस्यैवानाधारत्वान्नेह नानास्तीति वाक्यशेषविरोधान्न तव सत्यद्वैत-
 वादित्वात् । किञ्च पञ्चविंशतिसङ्ख्या प्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रह-
 णमित्याह ॥ कथञ्चेति ॥ किं जनशब्दात्तत्त्वग्रहः उक्तसंख्ययेति कथं-

शतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत, जनशब्दस्य
तत्त्वेष्वरूढत्वात्, अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि सङ्ख्यो-
पपत्तेः। कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति, उच्यते, “दि-
क्सङ्ख्ये संज्ञायाम्” (२।१।५०) इति विशेषस्म-
रणात् संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन स-
मासः ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित् पञ्चज-
ना नाम विवक्ष्यन्ते, न साङ्ख्यतत्त्वाभिप्रायेण, ते
कतीत्यस्यामाकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते,
पञ्चजना नाम केचित्, ते च पञ्चेत्यर्थः, सप्तर्षयः
सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पञ्चजना नामे-
ति तदुच्यते ॥

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इत्यत उत्तरस्मिन्-

शब्दार्थः । नाथ इत्याह ॥ जनेति ॥ न द्वितीय इत्याहुः ॥ अर्थान्तरे-
ति ॥ किंतदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति ॥ कथमिति ॥
पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादिसमासान्तरात् संज्ञासमासस्य प्रो-
क्त्या बलवत्त्वं तावदाह ॥ उच्यत इति ॥ दिग्वाचिनः संख्यावाचिन-
श्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते यथा
दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि । अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥
पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति ॥ के पु-
नस्त इति ॥ श्रुतौ उतशब्दोऽप्यर्थः । ये प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिण-
मात्मानं विदुस्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया

न्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पञ्च निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्थानं मनसो ये मनो विदुः” इति, तेऽत्रवाक्यशेषगताः सन्निधानात् पञ्चजना इति विवक्ष्यन्ते । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः, समाने तु प्रसिद्धतिक्रमे वाक्यशेषवशात् प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति, जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति । जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः, “ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” इत्यत्र “प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” इत्यादि च ब्राह्मणं । समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्व-

वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा तव तत्त्वेषु जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगस्तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह ॥ तत्त्वेष्विति ॥ तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह ॥ समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणाबीज सम्बन्धमाह ॥ जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः, पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह । ॥ जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह ॥ समासेति ॥ यथा अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिरेवं पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग

मविरुद्धं । कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः श-
क्याश्रयितुं । शक्योद्भिदादिवदित्याह । प्रसिद्धान-
र्थसन्निधानेन त्वप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानः
समभिव्याहारात् तद्विषयो निश्चयते यथोद्भि-
दा यजेत, यूपं छिनत्ति, वेदिं करोतीति, तथाऽय-
मपि पञ्चजनशब्दः समासान्वाख्यानादवगत-
संज्ञाभावः संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्या-

ह्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति ॥ कथमिति ॥
स्युः पुमांसः पञ्चजना इत्यमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येक, तद्भावमङ्गीक-
त्याप्याह ॥ शक्येति ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नेरूपे पञ्चजनश-
ब्दस्य रूढिमश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु
रूढिच्यत इति मन्तव्यं । संगृहीतं विवृणोति ॥ प्रसिद्धेत्यादिना ॥ उ-
द्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं
वेति संशये खनित्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरो-
धात् ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । यजेत यागेनेष्टं भा-
वयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्र-
सिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते, उद्भिनत्ति प-
शून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्
तद्विधो चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गा-
च्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदं । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थ-
कशब्दसमभिव्याहाराद्विशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभि-
व्याहाराद्देशशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते, तथा
प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणावर्थक

हतेषु प्राणादिषु वर्तित्यते । कैश्चित्तु देवाः पित-
 से गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना
 व्याख्याताः । अग्नैश्चत्वारो वर्णा निषादपञ्च-
 माः परिगृहीताः । कचिच्च “यत् पाञ्चजन्यया वि-
 शे”ति प्रजापरः प्रयोगः पञ्चजनशब्दस्य दृश्यते
 तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः । अचार्यस्तु न
 पञ्चविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवंपरत-
 या प्राणादयो वाक्यशेषादिति जगाद ॥ १२ ॥
 भवेयुस्तावत् प्राणादयः पञ्चजना माध्यन्दिना-
 नां येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति काण्वानां तु कथं
 प्राणादयः पञ्चजना भवेयुः येऽन्नं प्राणादिषु
 नामनन्तीति अत उत्तरं पठति ॥

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषां तेषां प-

इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह ॥ कैश्चिदित्यादि-
 ना । शूद्राणां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्त-
 रमाह ॥ कचिच्चेति ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विदुः तथा
 विशा पुरुषरूपेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तं घोषाति-
 रेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्रग्रहेऽपि न विरोध
 इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह ॥ आचार्यस्त्विति ॥ अतः सांख्य-
 तत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पञ्चजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति
 भावः ॥ १२ ॥ शङ्कोत्तस्त्वेन सूत्रं गृह्णाणि ॥ भवेयुरिति ॥

असङ्ख्या पूर्यते । तेषां हि यस्मिन् पञ्च पञ्चज-
ना इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणा-
यैव ज्यातिरधीयते “तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः”
इति । कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्यो-
तिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पञ्चसङ्ख्यया
केषांचिद्ब्रूयते केषांचिन्नेति, अपेक्षाभेदादित्या-
ह । माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणा-
दिपञ्चजनलाभात् नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्यो-
तिषि अपेक्षा भवति तदलाभानु काष्णानां भ-
वत्यपेक्षा, अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्यो-
तिषो ग्रहणाग्रहणे, यथा समानेऽप्यतिरात्रे व-
चनभेदात् षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे तद्वत् । तदेवं
न तावत् श्रुतिप्रसिद्धिः काचित् प्रधानविषया-

ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्वि-
दं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति तत्का-
ष्णानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति
शङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ आकाङ्क्षाविशेषादिकल्पो युक्त इत्याह
सिद्धान्ती ॥ अपेक्षेति ॥ यथातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णाती-
ति वाक्यभेदादिकल्पस्तद्वच्छाखाभेदेनान्नपाठापाठाभ्यां ज्योति-
षो विकल्प इत्यर्थः । ननु क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति चेत्,
सत्यं, अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र
प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरि-
यनवद्यम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति ॥ तदेवमिति ॥ तथापि

स्ति, स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥ १३ ॥
 कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-
 पदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च
 ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां, प्र-
 तिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वं । तत्रेदमपरमा-
 शङ्क्यते । न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणो ब्रह्मवि-

स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह ॥ स्मृतीति ॥ १२ ॥

॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः ॥ पूर्वग्र-
 न्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति ॥ प्रतिपादितमिति ॥ अवि-
 करणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन" ब्रह्मण एव
 बुद्धिस्थता, तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां सम-
 न्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव
 श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह ॥ तत्रेति ॥
 न चाविरोधचिन्तायाः द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्ध्याये इति वाच्यं,
 सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थ-
 त्वात् तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानि-
 श्रयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अ-
 त्रैव सङ्गतत्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय
 इति वाच्यं, स्वप्नवत् कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । किमर्थं तर्हि
 द्वितीये तच्चिन्तनं, स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं इति ब्रूमः । इह तु सूक्ष्म-
 दृशां वाक्यार्थं समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिक्रियते ।
 यद्यपि त्वंपदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः तथापि प्रथमसूत्रेण बन्ध-

षयं वा गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपा-
दयितुं शक्यं, कस्मात्, विगानदर्शनात्, प्रति-
वेदान्तं त्यन्यान्या सृष्टिरुपलभ्यते. क्रमादिवै-
चित्र्यात्, तथा हि क्वचि“दात्मन आकाशः स-
म्भूतः” इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते, क्वचि-
त्तेजआदिका “तत्तेजोऽसृजते”ति, क्वचित्प्राणा-
दिका “स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्दामि”ति, क्व-
चिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते “स इ-
माँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः” इति,
तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते, “असद्वा

मिथ्यात्वसूत्रैचादविरोधः सिद्धः, प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसङ्गेन
भविष्यतीति मन्यते सूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयस्ताः
किं ब्रह्मणि मानं न वेति संशयेऽन्वयोतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां
विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पसम्भ-
वादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वप्रक्षयन्नुकाक्षेपं विवृणोति ॥ प्र-
तिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां समन्वयसाधनाच्छ्रुत्यध्याय-
सङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः पादसङ्गतिः, पू-
र्वपक्षे समन्वयासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्र-
माक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावदर्शयति ॥ तथा हि क्वचिदित्यादिना ॥
स परमात्मा लोकानसृजत / अस्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोकोऽम्भःशब्दा-
र्थः । सूर्यरश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोको मरीचयः । मरो मर्त्यलोकः । अ-
ब्बहुलाः पाताललोकाः आप इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा का-
रणविरोधमाह ॥ तथेति ॥ असदनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणं,

इदमग्र आसीत्ततो वै सज्जायते”ति, “असदे-
वेदमग्र आसीत् तत्सदासीत्तत्सत्यमभवद्”ति
च, कचिदसद्वादभिराकरणेन सत्पर्विका प्रक्रि-
या प्रतिज्ञायते “तदेक आहुरसदेवेदमग्र आ-
सी”दित्युपक्रम्य, “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादि-
ति होवाच कथमसतः सज्जायेते”ति, “सदेव सो-
म्येदमग्र आसीदि”ति, कचित् स्वयंकर्तृकैव व्या-
क्रिया जगतो निगद्यते, “तदेदं तत्त्वव्याकृतमा-
सीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत” इति ।
एवमनेकधा विप्रतिपत्तेः वस्तुनि च विकल्पस्या-
नुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधार-
णपरता न्याय्या, स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु का-
रणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

ततः कारणात् सदभिव्यक्तं । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह ॥ अ-
सदेवेति ॥ किं शून्यमेव नेत्याह ॥ तत्सदिति ॥ अबाधितं ब्रह्मैवा-
सीदित्यर्थः । तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत् सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तम-
वत् । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे एकै बाह्यास्तेषां मतं । श्रुतिरेव दूषयति
॥ कुत इति ॥ कुत एवं पदयोरर्थमाह ॥ कथमिति ॥ इवमतमाह ॥ सादेति ॥
तदिदं जगद् किल तर्हि प्राक्कालेऽव्याकृतं कारणात्मकमासीत् । श्रु-
तीनां विरोधमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ किमत्र न्याय्यमित्याशङ्क्य
मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह ॥ स्मृतीति ॥ त
त्र सृष्टौ, विरोधमङ्गीकृत्य लष्टरि विरोधं परिहरति ॥ सत्यपीति ॥ आ-
काशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह

सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वकाशादिषु क्र-
मादिद्वारके विगानेन स्रष्टरि किञ्चिद्विगानम-
स्ति, कुतः, यथाव्यपदिष्टोक्तेः । यथाभूतो त्येक-
स्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्वात्मकोऽद्विती-
यः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांता-
न्तरेष्वपि व्यपदिश्यते, तद्यथा, “सत्यं ज्ञानमन-
न्तं ब्रह्मे”ति, अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च त-
द्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्मान्यरू-
पयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् । तद्वि-
षयेणैव परेणात्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्पर-
या चान्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामन्तः प्रत्यगात्मानं
निरधारयत्, “बहु स्यां प्रजायेये”ति चात्मवि-
षयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विका-
राणां स्रष्टुरभेदमभाषत् तथे “दं सर्वमसृजते य-
दिदं किञ्चे”ति समस्तजगत् सृष्टिनिर्देशेन प्राक्
सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे, तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्म-

॥ कुत इति ॥ यथाभूतत्वमेवाह ॥ सर्वज्ञ इति ॥ कारणस्य सर्वज्ञ-
त्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यते इत्याह ॥ तद्यथेत्यादिना तद्विषयेण
ब्रह्मविषयेण, चेतनं सर्वज्ञं, तद्वात्मानं स्वयमकुरुतेति ॥ श्रुतेरपरप्रयो-
ज्यत्वं । तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति प्रत्यगात्मात्वं स्वस्य बहुरूप-
त्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वं । यथा तैत्तिरियके सर्वज्ञ-
त्वादिकं कारणस्य तथा छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह ॥ त-

कारणत्वेन विज्ञातं तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञा-
यते । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवा-
द्वितीयं, तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽ-
सृजतेति” तथा “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकानुसृ-
जा इति च” एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनि-
रूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमवि-
गीतार्थत्वात् । कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते क-
चिदाकाशादिका सृष्टिः कचित्तेजआदिकेत्येवं-
जातीयकम् । न च कार्यविषयेण विगानेन कार-
णमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमा-
नमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते वक्तुं, अ-
तिप्रसङ्गात् । समाधास्यति चाचार्यः कार्यविष-
यं विगानं न विदध्रुतेरित्यारभ्य भवेदपि का-

दत्र यल्लक्षणमिति, मिषत्सव्यापारं अविगीतार्थत्वादविरुद्धार्थ-
कत्वात् कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति शेषः, तथापि कार्ये वि-
रोधात् कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ कार्यवि-
षयन्त्वित्यादिना ॥ स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्य-
भिज्ञायमाने द्रष्टव्येपि नानात्वं प्रसज्येतेत्याह ॥ अतिप्रसङ्गादिति ॥
सृष्टिविरोधमङ्गीकृत्य लष्टरि न विरोध इत्युक्तं अधुनाङ्गीकारं त्य-
जति ॥ समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथा-
न्यथा वदन्तीत्याशङ्क्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह ॥ भवेदित्या-

र्यस्य विगीतत्वं अप्रतिपाद्यत्वात्, न त्वयं सृ-
ष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिष्ठापयिषितः । न ह्यितत्प्र-
तिबद्धः कश्चित् पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा, न
च कल्पयितुं शक्यते उपक्रान्तिपसंहाराभ्यां तत्र-
तत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैः साकमेकवाक्यतायां ग-
म्यमानत्वात् । दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य-
ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थतां, “अन्नेन सोम्य शुद्धेनापो-
मूलमन्विच्छाद्विः सोम्य शुद्धेन तेजोमूलम-
न्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सम्मूलमन्विच्छे”
ति । मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाभेदं व-
दितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते । त-
था च सम्प्रदायविदो वदन्ति,

“मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदितान्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन” ॥ इति ।

दिना । अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति ॥ न
हीति ॥ फलवद्ब्रह्मवाक्यशेफत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवच्चसम्भवान्न
स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यं वाक्यभेदापत्तेरित्याह ॥ न च कल्पयितुमि-
ति ॥ न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयन्तीत्याह ॥ दर्शय-
ति चेति ॥ शुद्धेन कार्येण लिङ्गेन कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुती-
नामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह ॥ मृदादीति ॥ एवं
निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र
वृद्धसम्प्रतिमाह ॥ तथा चेति ॥ अन्यथान्यथेति वीप्सा द्रष्टव्या ।

ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते “ब्रह्म-
विदाप्नोति परं” “तरति शोकमात्मवित्” “त-
मेव विदित्वा अस्मिन्मृत्युमेति” इति च । प्रत्य-
क्षावंगमं चेदं फलं “तत्त्वमसि” इत्यसंसार्या-
त्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः
॥ १४ ॥ यत् पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितं
“असद्वा इदमग्र आसीत्” इत्यादि तत् परि-
हर्तव्यं । अत्रोच्यते ।

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीत्” इति नात्रासन्निरात्म-
कं कारणत्वेन श्राव्यते । यतो “ऽसन्नेव स भवत्य-
सत् ब्रह्मेति वेद चेदस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं
ततो विदुः” इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्र-
ह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं नि-
अवताराय ब्रह्मधीजन्मने, अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः ज्ञे-
ये न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तं तन्निर्वाहाय त-
स्य फलमाह ॥ ब्रह्मेति ॥ मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं सृष्टिदा-
रकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुति-
विरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते ॥ यत् पुनरिति ॥ यतोऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म
निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न
श्राव्यत इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि श्लोको मन्त्रो भवति ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह

धीर्य सोऽकामयतेति तमेवं प्रकृतं समाकृष्य स-
 प्रपञ्चां सृष्टिं तस्मात् श्रावयित्वा तत् सत्यमि-
 त्याचक्षत इति चोपसंहृत्य तदप्येष श्लोको भव-
 ति इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहर-
 त्य “सद्वा इदं मग्र आसी” दिति । यद्वि त्वसन्निरा-
 त्मकमस्मिन् श्लोकेऽभिप्रेयेत ततोऽन्यसमाकर्ष-
 णेऽन्यस्योदाहरणाद्गमम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।
 तस्मान्नामरूपव्याकृतं वस्तुविषयः प्रायेण स-
 च्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया
 प्रागुत्पत्तेः सदेव ब्रह्मासदिवासीदित्युपचर्यते ।
 एषैवासदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि योजना,
 तत् सदासीदिति समाकर्षणात् । अत्यन्ताभा-
 वाभ्युपगमे हि तत् सदासीदिति किं समाकृष्ये-
 त । “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्रापि
 न श्रुत्यन्तरांभिप्रायेणायमेकीयमतोऽप्यस्यासः

॥ तस्मादिति ॥ न च प्रधानमेव लक्ष्यतामिति वाच्यं । चेतनार्थकब्रह्मा-
 दिशब्दानामनेकेषां लक्षणागौरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं यो-
 जयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति ॥ एषैवेति ॥ सदेकार्थकतत्पदेन
 पूर्वोक्तासतः समाकर्षणं शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता
 श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवादिकल्पस्य दशैतत्त्वादित्यत
 आह ॥ तद्वैक इति ॥ एके शाखिन इत्यर्थो न भवति, किन्तु अना-
 दिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वा-

क्रियायामिव दस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ।
 तस्माच्छ्रुतिपसिगृहीतसत्पक्षदार्ढ्यायैवायं मन्द-
 मतिपरिकल्पितस्थासत्पक्षस्योपन्यस्य निरा-
 सइति द्रष्टव्यं । “तद्वै तर्ह्यव्याकृतमासी” इत्य-
 त्नापि निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्य-
 ते । “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः” इत्यध्य-
 क्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात्
 निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे त्यनन्तरेण प्रकृ-
 तावलम्बिना स इत्यनेन सर्वनाम्ना कः कार्या-
 नुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत । चेतनस्य चायमा-
 त्मनः शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते, अनुप्रविष्टस्य
 चेतनत्वश्रवणात्, “पश्यंश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं
 मन्वानो मनः” इति । अपि च यादृशमिदमद्य-
 त्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत् साध्य-
 क्षं व्याक्रियते एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते, दृष्ट-
 विपरीतकल्पनानुपपत्तेः । श्रुत्यन्तरम “प्यनेन

दस्यैवेष्टत्वान्नासां विरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः ।
 यदुक्तं कचिदकर्तृका सृष्टिः कथितेति तन्नेत्याह ॥ तद्वेदमिति ॥
 अध्यक्षः कर्ता । ननु कर्त्रभाव एव परामृश्यते इत्यत आह ॥ चेतन-
 स्य चायमिति ॥ चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः ।
 आद्यकार्यं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवादित्याह ॥ अपि चेति ॥ अद्य-
 त्वे इदानीं । ननु कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्तृवा-

जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी”
 ति साध्यक्षामैव जगतो व्याक्रियां दर्शयति ।
 व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारः सत्येव प-
 रमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा
 लयते केदारः स्वयमेवेति सत्येव पूर्णं लंघित-
 रि । यद्वा कर्मण्येवैष लकारः अर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तर-
 मपेक्ष्य द्रष्टव्यः, यथा गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

कौपीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे
 श्रूयते, “ यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता
 यस्यै तत् कर्म सवै वेदितव्यः ” इति (कौ०
 ब्रा० अ० ४ । क० १९) । तत्र किं जीवो वेदित-

चिलकारो विरुद्ध इत्यत आह ॥ व्याक्रियते इति ॥ अनायोसेन सि-
 द्विमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वय-
 मेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिव्याकृतमिति व्याचष्टे ॥ यद्वेति ॥
 अतः श्रुतीनामविरोधात् कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ विषयमाह ॥ कौपीतकीति ॥ बलाकाया अ-
 पत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच ॥ यो वा इति ॥ न केव-
 लमादित्यादीनां कर्ता किन्तु सर्वस्य जगत इत्याह ॥ यस्येति ॥ ए-
 तज्जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । किमेति शब्दस्य
 योगरूढिभ्यां संशयमाह ॥ तत्रेति ॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्थ सदादिशब्दबला-
 दसच्छब्दो नीतः, इह तु वाक्यभेदात् ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिवाक्य-

व्यत्वेनोपदिश्यते उत-मुख्यः प्राण उत परमात्मे-
 ति विशयः, किं तावत् प्राप्तं प्राण इति कुतः यस्य
 वै तत् कर्मेति श्रवणात्, परिस्पन्दलक्षणस्य
 च कर्मणः प्राणांश्रुत्वात्, वाक्यशेषे चा“था-
 स्मिन् प्राण एवैकधा भवती”ति प्राणशब्ददर्श-
 नात् प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात्,
 ये चैते पुरस्ताद्ब्रह्मालकिनाऽऽ“दित्ये पुरुषश्चन्द्रम-
 सि पुरुषः” इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः तेषां
 मपि भवति प्राणः कर्ता प्राणावस्थाविशेषत्वा-
 दादित्यादिदेवतात्मनां “कतम एको देव इति
 प्राण इति स ब्रह्मेत्यश्चक्षते” इति श्रुत्यन्तरप्र-
 सिद्धेः, जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते
 तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुं

स्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणे-
 न पूर्वपक्षमाह ॥ किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपर-
 त्वाद्विहोऽसिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलं ।
 अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति शेषः । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह
 ॥ ये चैत इति ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह
 ॥ कतम इति ॥ यस्य महिमानः सर्वे द्वेवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम्
 अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म सत्परोक्षं शास्त्रैकवेद्यत्वादि-
 त्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह ॥ जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बो-
 धयति तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना । तौ ह पु-
 रुषं सुप्तमाजग्मतुः तं राजाहे बृहत्पाण्डुरवासः सोम राजन्नित्याम-

“यस्य वै तत् कर्म” इति, सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगो-
पकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपमद्यते;
वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते। यत्कारणं वे-
दितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनांयो-
पेतं बालाकिं प्रतिबुद्ध्ययिपुरजातशत्रुः सुप्तं पु-
रुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादी-
नामभोक्तृत्वं प्रतिबुद्ध्य यष्टिघातोत्थापनात्प्रा-
णादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति,
तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते। “तद्यथा
श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येव-
मेवैष सृज्जात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मा-
न एतमात्मानं भुञ्जन्ति” इति (कौ० ब्रा० अ०
४। क० २०।) प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं
प्राणशब्दत्वं। तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतरं
इह ग्रहणीयो न परमेश्वरः, तल्लिङ्गानवस्थादि-
ति, एवं प्राप्ते ब्रूमः। परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-

न्त्य सम्बोध्य सम्बोधनानभिज्ञत्वात् प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्या-
वातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवान् इत्यर्थः। श्रेष्ठी प्रधानः स्वैर्भृत्यैर्ज्ञा-
तिभिरुपहृतं भुङ्क्ते स्वाः ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति। एवं जीवोऽपि
आदित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादि-
ना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गं। ननु प्राण एवैकधा-
भवतीति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह ॥ प्राणभृत्त्वाच्चे-

षाणां कर्ता स्यात्, कस्मात्, उपक्रमसाम-
 ध्यात्, इह हि बालाकिरजातशत्रुणा सह “ब्र-
 ह्म ते ब्रवांणि” इति संवदितुमुपचक्रमे, स च क-
 तिचिदादित्याद्यधिकरणान् पुरुषान् मुख्यब्रह्म-
 दृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव, तमजातशत्रु “मृ-
 षा वै खलु मा संवदिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणी” त्य-
 मुख्यब्रह्मवादितयापोद्य तत्कर्तारमन्यं वेदित-
 व्यतयोपचिक्षेप। यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभा-
 क् स्यादुपक्रमो बाध्येत, तस्मात् परमेश्वर ए-
 वायं भवितुमर्हति । कर्तृत्वञ्चैतेषां पुरुषाणां न
 परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते । य-
 स्य वै तत् कर्मेत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य
 धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः तयो-
 न्यतरस्याप्यप्रकृतत्वात् असंशब्दितत्वाच्च । ना-
 पि पुरुषाणां अयं निर्देशः, एतेषां पुरुषाणां कर्ते-

ति ॥ सूत्राद्वहिरेव सिद्धान्तयति ॥ एवमिति ॥ स च बालाकिर्ब्रह्म-
 त्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान् पुरुषानुक्त्वा राज्ञा निरस्तस्तूष्णीं स्थितः,
 तदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यमन्यथा राज्ञोऽपि
 मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह ॥ यदि सोऽपीति ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः ।
 मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं प्राणजीवयोस्तन्निगम्यत्वेनास्वात-
 न्त्र्यादित्याह ॥ कर्तृत्वं चेति ॥ यदुक्तं चलनादृष्टयोर्वाचकः कर्मश-
 ब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति तन्नेत्याह ॥ यस्वेति ॥ अनेका-

त्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च ।
 नापि पुरुषविषयस्य कर्तृत्वार्थस्य क्रियाफलस्य
 वायं निर्देशः, कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्,
 परिशेषात् प्रत्यक्षसन्निहितं जगत् सर्वनाम्ने-
 तच्छब्देन निर्दिश्यते, क्रियत इति च तदेक-
 जगत्कर्म । ननु जगदप्यकृतमसंशब्दितं च, स-
 त्यमेतत्, तथाप्यसति विशेषोपादाने साधार-
 णेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं
 निर्देश इति गम्यते न विशिष्टस्य कस्यचित्,
 विशेषसन्निधानाभावात् । पूर्वत्र च जगदेकदे-

र्थकाच्छब्दादप्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यं । अत्र प्र-
 करणोपपदयोरसत्त्वात्, कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसन्नि-
 ध्यात् क्रियत इति योगाजगद्ग्रहणमित्यर्थः । एतत्कर्मेति प्रकृतपरा-
 मर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगा-
 च्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य कर्तृव्यापारः करोत्यर्थ उत्पादने त-
 स्य फलं पुरुषजन्म तदन्यतरयां च कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह ॥ ना-
 पीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलाभ्यां विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृ-
 शब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स इत्युक्तम-
 ङ्गीकरोति ॥ सत्यमिति ॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः सङ्कोचकं न-
 स्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते, अत्र च सङ्कोच-
 कासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो
 वाचक इत्याह ॥ तथापीति ॥ किञ्च जगदेकदेशोक्त्या जगत् प्रक-

शभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं
जगदेतेहोपादीयत इति गम्यते । एतदुक्तं भव-
ति, य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता
किमनेन विशेषेण यस्य वा कृस्त्रमेव जगदविशे-
षितं कर्मेति । वाशब्द एकदेशावाच्छिन्नकर्तृत्व-
व्यावृत्त्यर्थः । ये बालाकिना ब्रह्मत्वमभिमताः
पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वरूपापनाय विशे-
षोपादानं, एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामा-
न्यविशेषाभ्यां जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदि-
श्यते, परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता सर्ववेदान्ते-
ष्ववधारितः ॥ १६ ॥

**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्या-
ख्यातम् ॥ १७ ॥**

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगतात् जीवलिङ्गात् मु-
तमित्याह ॥ पूर्वत्रेति ॥ जगद्ब्रहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्य-
थेत्यत आह ॥ एतदुक्तमिति ॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुरुष-
मात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो वाशब्दः । ब्राह्मणा भो-
जयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्य-
विषयः तथात्र कुर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह ॥ एवमिति ॥ अ-
स्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह ॥ पर-
मेश्वरेति ॥ १६ ॥

सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूय दूषयति ॥ जीवमुख्यप्राणलि-

रूपप्राणलिङ्गाच्च स्योरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्या-
य्यं न परमेश्वरस्येति तत्परिहर्तव्यं । अत्रोच्य-
ते, परिहृतं चैतन्नोपांसात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह
तद्योगादित्यत्रात्रिविधं त्रयोपासनमेवं सति प्र-
सज्येत, जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मो-
पासनं चेति । न चैतत् न्याय्यं, उपक्रमोपसंहा-
राभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्य-
ते । तत्रोपक्रमस्य तावत् ब्रह्मविषयत्वं दर्शितं ।
उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणात् ब्रह्म-
विषयत्वं दृश्यते “सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वे-
षां क्षुत्तानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति
य एवं वेदः” इति । नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्य-
निर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत, न निर्णीयते
यस्य वैतत् कर्मेत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानि-
र्धारितत्वात्, तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पु-
नरुत्पद्यमाना निवर्त्यते । प्राणशब्दोऽपि ब्रह्म-
विषयो दृष्टः “प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” इ-

ङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातमिति ॥ उक्तमेव स्मारयति ॥ त्रिविधमि-
ति । श्रेष्ठं गुणाधिक्यं, आधिपत्यं नियन्त्रित्वं, स्वाराज्यमनियम्यत्वमि-
ति भेदः सम्भवति । एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत्
पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते ॥ नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्व-
पक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह ॥ नेत्यादिना ॥ प्रा-

त्यत्र, जीवल्लिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मवि-
षयत्वादभेदाभिप्रायेण यांजयितव्यम् ॥ १७ ॥

**अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याना-
भ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥**

अपि च नैवात्र विवदितव्यं, जीवप्रधानं वा
इदं वाक्यं स्यात् ब्रह्मप्रधानं वेति, यतोऽन्यार्थं
जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं अस्मिन् वाक्ये
जैमिनिराचार्यो मन्यते, कस्मात्, प्रश्नव्या-
ख्यानाभ्यां, प्रश्नस्तावत् सुपुत्रपुरुषप्रतिबो-
धनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पु-
नर्जीवव्यतिरिक्तविषयो दृश्यते, “क्वैष एतद्वा-
लाके पुरुषोऽशयिष्ठ क वा एतदभूत् कुत एतदा-
गादिति । (कौ० ब्रा० अ० ४ । क० १९) प्रति-

णशब्दजीवल्लिङ्गयोगतिमाह ॥ प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥

मनो जीवः जीवल्लिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तं, इदानीं तल्लिङ्गेन
जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह ॥ अन्यार्थमिति ॥ जीवपरामर्शस्य
जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह ॥ क्वैष इति ॥ हे बालाके ए-
तच्छयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथैष पुरुषः काशयिष्ठ क-
स्मिन्नाधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति
॥ क वा इति ॥ एतद्भवनमेकीभावरूपं यथा स्यात्तथा एष पुरुषः
काभूत्सुप्तः, केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानापादानं पृच्छति
॥ कुत इति ॥ एतदागमनमैक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्तथा पुरुषः कुत

वचनमपि “यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्य-
 थास्मिन् प्राणं एवैकधा भवती”त्यादि, “एत-
 स्मादात्मनः सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठ-
 न्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः” इति च (कौ०
 ब्रा० अ० ४ क० १९। २०) सुषुप्तिकाले च प-
 रेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्र-
 ह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमया-
 दा । तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निःसम्बोधता स्व-
 च्छतारूपः स्वापः उपाधिजनितविशेषविज्ञान-
 रहितं स्वरूपं यतस्तद्भंशरूपमागमनं सोऽत्र-
 परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ।
 अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव
 बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्दे-
 न जीवसाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामन-

आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह ॥ प्रतिवचनमिति ॥
 शयनभवनयोराधारः उत्थानापादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः । उ-
 त्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह ॥ सुषुप्तिकाले चे-
 ति ॥ जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मैत्यर्थः । जीवोक्तेरन्यार्थ-
 त्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ निःसम्बोधता विशेषधीशून्यता,
 स्वच्छता विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह
 ॥ उपाधीति ॥ प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह
 ॥ अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमु-

न्ति, “य एष विज्ञानमयः पुरुषः क वै तदभूत्
कुत एतदागा”दिति प्रश्ने प्रतिवचनेऽपि “य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते” इति,
आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तो “दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाशः” इति, अत्र “सर्व एत आत्मा-
नो व्युच्चरन्ती”ति चोपाधिमतामात्मनामन्य-
तो व्युच्चरणसामनन्तः परमात्मानमेव कारण-
त्वेनामनन्तीति गम्यते । प्राणनिराकरणस्यापि
सुषुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदे-
शोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते “न

कं न ब्रह्मेत्यत आह ॥ आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्म-
हेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह ॥ सर्व इति ॥ एवं जीवनिरासार्थकत्वेन
सूत्रं व्याख्यायं प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे ॥ प्राणेति ॥ अस्मिन्
वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः, उक्तप्रश्नव्याख्याना-
भ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । अपि चैके शाखिनः एवमेव प्राणातिरिक्तं
जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति सूत्रयोज-
ना । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयो हेत्वन्तरमि-
ति भाष्यार्थः, तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धं ॥ १८ ॥

॥ वाक्यान्वयात् ॥ विषयवाक्यमाह ॥ बृहदिति ॥ पत्यादेरा-
त्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः, अतोऽन्यत्परित्यज्या-

सू० ११। अ० ६] शाङ्करब्रह्मसूत्रभाष्ये (४८९.)

वा अरे पत्युः कामाय” इत्युपक्रम्य “न वा अ-
रे सर्वस्य कामाय” सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्या-
त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितम्” इति । तत्रैतद्विचिकित्स्यते किं वि-
ज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासित-
व्यते आहोस्वित् परमात्मेति । कुतः पुनरेषा वि-
चिकित्सा, प्रियसंसूचितेनात्मना भोक्त्रोपक्रमा-
द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति, तथात्मविज्ञा-
नेन सर्वविज्ञानोपदेशात् परमात्मोपदेश इति,
किं तावत् प्राप्तं विज्ञानात्मोपदेश इति । कस्मा-
त्, उपक्रमसामर्थ्यात् । पतिजायापुत्रवित्तादि-
कं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भ-
वतीति प्रियसंसूचितं भोक्तामात्मानमुपक्र-
म्यानन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं क-

त्मैव द्रष्टव्यः, दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः ॥ प्रियसंसूचितेने-
ति ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवितयानुमितेनेत्यर्थः । यथा ब्रह्म
ते ब्रवाणीत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं तथात्र जीवोपक्रमाद-
स्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति ॥ किं तावदि-
ति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाप्तिपरत्वं सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि
समन्वय इति फलं । इदं प्रत्यक् महदपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं

स्यान्यस्यात्मनः स्यात् । मध्येऽपीदं “मह-
 द्भूतमनन्तमपारं विज्ञानेधन एवैतेभ्यो भूते-
 भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
 संज्ञास्ती”ति प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्र-
 ष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावे-
 न ब्रुवन् विज्ञानात्मनं एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्श-
 यति । तथा, “विज्ञातारमरे केन विजानीया-
 त्” इति कर्तवचनेन शब्देनोपसंहरन् विज्ञाना-
 त्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति, तस्मादात्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वात् भोग्यजातस्योप-
 चारिकं द्रष्टव्यमिति, एवं प्राप्ते ब्रूमः । परमात्मो-
 पदेश एवायं, कस्मात् वाक्यान्वयात् । वाक्यं
 हीदं पौर्वापर्येणावेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्य-
 न्वितावयवं लक्ष्यते कथमिति तदुपपाद्यते, “अ-
 मृतत्वम्यं तु नाशास्ति वित्तेन” इति याज्ञव-
 ल्क्यादुपश्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहं ते-

नित्यमपारं सर्वगतश्चिदेकरसं एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमाने-
 भ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भू-
 तानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपाधिकमरणानन्तरं विशे-
 षधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारं, भोक्तारं ज्ञाते भोग्यं
 ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्र-
 ह्मण्येव तात्पर्यावगमात् ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति ॥ एवमि-

न कुर्यां यदेव भगवान् वेदं तदेव मे ब्रूहि” इति
 अमृतत्वमाशासानार्यैर्मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आ-
 त्मविज्ञानमुपदिशति, न चान्यत्र परमात्मवि-
 ज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति।
 तथा चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं ना-
 न्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते, न
 चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यं, यत्कारणमा-
 त्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायानन्तरेण ग्र-
 न्थेन तदेवोपपादयति “ब्रह्म तं परादाद्योऽन्य-
 त्रात्मनो ब्रह्म वेद” इत्यादिना, यो हि ब्रह्म-
 क्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण ल-
 ब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मि-
 थ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत् पराकरोति इति
 भेददृष्टिमपोद्ये “दं सर्वं यदयमात्मे”ति स-
 र्वस्य वस्तुजातस्यात्माव्यतिरेकमवतारयति ।
 दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाव्यतिरेकं द्रढयति ।

ति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेद-
 साधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञानस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न यु-
 क्तमित्याह ॥ नचैतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयो-
 मार्गाद् अंशयति । यथा दुन्दुभिः शङ्खवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृ-
 ह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणग्रासरजतवत् सामान्ये क-
 ल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्मभानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति नि-
 श्रितमित्याह ॥ दुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा-

“अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वे-
दः” इत्यादिना च प्रकृतस्यात्मनो, नामरू-
पकर्मप्रपञ्चकारणतां व्याचक्षाणः परमात्मा-
नमेनं गमयति । तथैवैकायनप्रक्रियायामपि
सविषयस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रप-
ञ्चस्यैकायनमनन्तरमवात्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं
व्याचक्षाणः परमात्मानमेनं गमयति, तस्मात्
परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते
॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रियसंसूचितोपक्रमाद्विज्ञा-
नात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इत्यत्र ब्रूमः ॥

प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्रयः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा “आत्मनि विज्ञाते सर्वमि-
दं विज्ञातं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च
तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं य-
द्विषयसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्यत्वादिसङ्कीर्तनं ।

यदिहिविज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यः स्यात्, त-

या मुख्यत्वाद्वह्मनिश्चयः । सर्वलघुत्वलिङ्गादपीत्याह ॥ अस्य महत
इति ॥ ऋग्वेदादिकं नाम, इष्टं हुतमिति कर्म, अयञ्च लोकः परश्च लो-
क इति रूपं । किञ्च स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति ख-
ण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह
॥ तथैवैकायनेति ॥ १९ ॥

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वाद्भेदशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाध-

तः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञा-
त इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं त-
द्वीयेत, तस्मात् प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपर-
मात्मनोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्रयः. आ-
चार्यो मन्यते ॥ २० ॥

**उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडु-
लोमिः ॥ २१ ॥**

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घा-
तोपाधिसम्पर्कात् कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादि-
साधनानुष्ठानात् सम्प्रसन्नस्य देहादिसङ्घा-
तादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदे-
नोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रु-
तिश्चैवं भवति “एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्
समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पद्यते” इति । क्वचिच्च जीवाश्रयमपि ना-
मरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति,

कमित्याश्रयमितम् ॥ २० ॥

सत्यसंसारदशायां भेद एवं मुक्तावेवाभेद इत्यौडुलोमिमतं । तत्र
मानमाह ॥ श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानमुत्क्रान्तिः । ननु संसारस्योपाधि-
कत्वात् सर्वदेवाभेद इत्याशङ्क्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविक-
त्वमित्याह ॥ क्वचिच्चेति ॥ यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्

“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे-

ऽरुतं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः

परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” ॥ इति ॥

यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं वि-
हाय समुद्रमुपयन्ति एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव
नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैति इति हि मंत्रा-
र्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यता-
यै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभा-
वेनावस्थानादुपपन्नमिदमभेदेनोपक्रमणमिति
काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणं
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याक-

न्ति नामरूपे विहायेति नदीनिर्दर्शनं व्याचष्टे ॥ यथा लोके इति ॥ २१ ॥

सिद्धान्तमाह ॥ अवस्थितेरिति ॥ अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमु-
पक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन जीवलिङ्गानां
ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति, प्रतर्दनाधिकरणे कथि-
तत्वान्नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थं सुषुप्त्युत्क्रान्त्योरित्यत्र ग-
तत्वात्, अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति निरस्तं जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्र-
तिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदनोद्दे-
श्यत्वादिकं स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थं अस्यारम्भात्, ज्ञायते चात्र

रवाणी"त्येवंजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावे-
नावस्थानं दर्शयति । मन्त्रवर्णश्च "सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्
यदास्ते" इत्येवंजातीयकः । न च तेजःप्रभृती-
नां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता येन परस्मा-
दात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् । काशकृ-
त्स्नस्याचार्यस्याधिकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य-
इति मतं । आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य प-
रस्मादनन्यत्वमभिप्रेतं तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरि-
ति स्वापेक्षत्वाभिधानात् कार्यकारणभावः कि-
यानप्यभिप्रेत इति गम्यते । औदुलोमिपक्षे पु-
नः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते ।
तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते प्र-
तिपिपादयिषितार्थानुसारात् "तत्त्वमसी"त्या-

लिङ्गः आत्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरेण ग्र-
हणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनं भेदाभेदे धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यं । धी-
रः सर्वज्ञः । सर्वाणि रूपाणि कार्याणि विचित्य सृष्ट्वा तेषां नामानि च
कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते तं विद्वानि-
हैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह ॥ मन्त्रेति ॥
जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह ॥ न च तेज इति ॥ मत-
त्रयं विभज्य दर्शयति ॥ काशेत्यादिना ॥ कियानपीति ॥ अभेदवद्भे-
दोऽपीत्यर्थः । तत्रान्त्यस्य मतस्योपादेयत्वमाह ॥ तत्र काशेति ॥ सोऽयं

दिश्रुतिभ्यः, एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवक-
ल्पते, विकारात्मकत्वे हि जीवरूपाभ्युपगम्यमा-
ने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गात् त-
ज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत, अतश्च स्वाश्रयस्य
नामरूपस्यासम्भवात् उपाध्याश्रयनामरूपं
जीव उपचर्यते, अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क-
चिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपा-
ध्याश्रयैव वेदितव्या । यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव म-
हतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यः समुत्थानं वि-
ज्ञानात्मभावेन दर्शयन् विज्ञानात्मन एवेदं द्र-
ष्टव्यत्वं दर्शयतीति, तत्रापीयमेव त्रिसूत्री या-
जयितव्या । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः' । इ-

देवदत्त इति वत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः पसपरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपाद-
यितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानु-
पपत्त्याप्ययमेवं प्रक्ष आद्वेय इत्याह ॥ एवञ्चेति ॥ अत्यन्ताभेदे-
सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति न सत्यस्ये-
त्यपि द्रष्टव्यं । यदुक्तं नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति
तन्नेत्याह ॥ अतश्चेति ॥ अनामरूपब्रह्मत्वाजीवस्येत्यर्थः । उत्पत्ति-
श्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह ॥ अतएवेति ॥ उत्पत्तेः
स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्तं जीवेनो-
पक्रमः परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं विज्ञातृशब्दश्चेति ।
तत्रायं बीजं त्रिसूत्र्या निरस्तं, सम्प्रति द्वितीयमनूय तयैव निराचष्टे ।
॥ यदप्युक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं तत्र हे-

दमत्र प्रतिज्ञातं “आत्मनि वेदिते सर्वमिदं वि-
दितं भवतीदं सर्वं यदयमात्मा” इति च, उप-
पादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्यैकप्रस-
वत्त्वादेकप्रलयत्वाच्च दुन्दभ्यादिदृष्टान्तैश्च का-
र्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् तस्यां एव प्र-
तिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं यन्महतो भू-
तस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन क-
थितमित्याश्रमर्थ्य आचार्यो मन्यते। अभेदे हि
सत्यैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्प-
त इति । ‘उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलो-
मिः’ । उत्क्रमिष्यतो विज्ञावात्मनो ज्ञानध्याना-
दिसामर्थ्यात् सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यस-
म्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो
मन्यते । ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ । अस्यैव
परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनातस्थाना-
नादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न
आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतत् ‘एते-

तुरिदं सर्वं यदयमात्मेत्वव्यतिरेक उक्तस्तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रति-
ज्ञातमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रसवो यस्य एकस्मिन् प्र-
लयो यस्य तद्भावादित्यर्थः । समुत्थानमभेदाभिधानमिति यावत् ।
जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति ॥ नन्वित्यादिना ॥
मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्म-

भ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ताल्थेवानुविनश्यति न
 प्रेत्य संज्ञास्ति' इति कथमेतदभेदाभिधानं । नै-
 ष दोषः, विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्वि-
 नाशाभिधानं नात्मोच्छेदाभिप्रायं, अत्रैव "मां
 भगवानममूहन्न प्रेत्य संज्ञास्ती"ति, पर्यनु-
 युज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात्
 "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भव-
 ति" इति । एतदुक्तं भवति कूटस्थनित्य एवा-
 यं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽ-
 स्ति, मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरवि-
 द्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति, संसर्गाभा-
 वे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावान्न प्रेत्य-
 संज्ञास्तीत्युक्तमिति यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे

नो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह ॥ न वा अरे
 इति ॥ मोहं मोहकरवाक्यं, अविनाशी नाशहेतुशून्यः, अत उच्छि-
 त्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति अनुच्छित्तिधर्मेत्यर्थः । तृतीयं बीजं तृती-
 येन मतेनैव निरसनीयमित्याह ॥ यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये स-
 त्यभेदाङ्गीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः काशकृत्स्नस्य मते त्वत्यन्ता-
 भेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनः-
 कल्पितं विज्ञानृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्यौकमिति परिहरणीय-
 मित्यर्थः । किञ्च पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमा-

केन विजानीयात्” इति कर्तृवचनेन शब्देनो-
 पसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं दृष्टव्यत्वमिति, त-
 दपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयं ।
 अपि च “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति” इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्श-
 नादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्” इत्यादिना-
 विद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणस्य विशेष-
 विज्ञानस्याभावमभिदधाति । पुनश्च विषया-
 भावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य “वि-
 ज्ञातारमरे केन विजानीयात्” इत्याह । त-
 तश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्य-
 स्य विज्ञानधातुरेव केवलः सन् भूतपूर्व-
 गत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्य-
 ते । दर्शितं तु पुरस्तात् काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य
 श्रुतिमत्त्वं, अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरवि-
 द्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधि-
 निमित्तो भेदो न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थः स-
 र्वैवेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः, “सदेव सो-

त् विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूयते इति न तल्लिङ्गेन जीवपरत्वमित्याह ।
 ॥ अपि चेति ॥ आर्षेषु पक्षेषु काशकृत्स्नपक्षस्यैवादेयत्वे किं बीजं त-
 दाह ॥ दर्शितमिति ॥ अतश्च, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिम-

म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं, आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं, इदं सर्वं यदथमात्मा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति द्रष्टृ इत्येवंरूपाभ्यः श्रुतिभ्यः, स्मृतिभ्यश्च “वासुदेवः सर्वमिति” “क्षेत्रज्ञञ्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” “समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्” । इत्येवंरूपाभ्यः । भेददर्शनापवादाच्च “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न संवेद यथापशुः” “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति इह नानेव पश्यति” इत्येवंजातीयकात् । “स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मे”ति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात्, अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः, सुनिश्चितार्थानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षा निवर्तकमात्मविषयमिष्यते । “नेदान्तविज्ञानसुनिश्चिता-

स्वमाह ॥ सदेवेत्यादिना ॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया सम्बन्धः । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवृत्तान्तिषेधो न स्यादित्याह ॥ स वा एष इति ॥ भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह ॥ अन्यथा चेति ॥ अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह ॥ सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह ॥ निरपवादमिति ॥ अहं ब्रह्मेत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र

था” इति च श्रुतेः, “तत्र को मोहः कः शोक
 एकत्वमनुपश्यतः” इति च स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृ-
 तेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्य-
 गदर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात् क्षे-
 त्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञा-
 द्विन्न इत्येवंजातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्ब-
 न्धो निरर्थकः । एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदे-
 न बहुधाभिधीयत इति, न हि सत्यं ज्ञानमन-
 न्तं ब्रह्म यो वेदनिहितं गुहायामिति काश्चिदे-
 वैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तं, न च ब्रह्मणोऽन्यो
 गुहायां निहितोऽस्ति “लृप्सृष्टा तदेवानुप्रावि-
 शत्” इति स्मृतेः प्रवेशश्रवणात्, ये तु निर्ब-

स्मृतिमप्याह ॥ स्थितेति ॥ आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भव-
 ति न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ स्वतो भिन्नौ अ-
 पर्यायनामवत्त्वात् सत्सम्भकुम्भवदित्यत आह ॥ स्थिते चेति ॥ कथं
 तर्ह्यपर्यायनामभेद इत्याशङ्क्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदोदित्याह ।
 एकोहीति । किञ्च विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भव-
 ति तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुतेः । स्थानैक्या जीव एव ब्रह्मेत्याह ।
 न हीति ॥ काश्चिदेवैकामिति ॥ जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । नन्वेकस्यां
 गुहायां द्वौ किं न स्यातामिष्यत आह । न चेति ॥ लृप्तेः प्रवेशेन
 जीवत्वान्न भेदः । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टभानात् ब्रह्मापि स्पष्टं
 स्यादतः स्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां तयोर्भेद इति चेन्न दर्पणे प्रतिबिम्बस्य
 स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपप-

न्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थं बाधमानाः श्रेयोद्वारं
सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते कृतकमनित्ये च मोक्षं
कल्पयन्ति न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधा-
तं ॥ २३ ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वात् धर्मो जिज्ञास्य एवं निः
श्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं, ब्रह्म
च जन्माद्यस्य यत इति लक्षितं । तच्च लक्षणं घ-
टरुचकादीनां मृतसुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुला-

त्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दीपमाह ॥ ग्रेऽतिविति ॥ सोऽयमिति व-
त्तच्चमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्ता-
र्थस्तद्वोध एव निश्रेयससाधनं तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभे-
दवादिनो ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति, तत्रानित्यत्वं दोषः ।
यत्तु कृतकमपि नित्यमिति तच्च यत् क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्याय-
बाधिताः अस्माकन्त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वा-
च्च नानित्यत्वदोष इति भावः, तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्माणि स-
मन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा-॥ लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं शृत्तं स्मारयति ।
यथेति ॥ तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं
लक्षणमुक्तं तेन बुद्धिस्थे ब्रह्माणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्का-
रणत्वं किं कर्तृत्वमात्रमुत प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजि-
ज्ञासायामिदमारभ्यते, तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतु-

लसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानं इत्यतो
भवति विमर्शः किमात्मकं पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं
स्यादिति । तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केव-
लं स्यादिति प्रतिभाति, कस्मात्, ईक्षापूर्वक-
कर्तृत्वश्रवणात् । ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वम-
वगम्यते “स ईक्षाश्चक्रे” “स प्राणमसृजत”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमि-
त्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टं, अनेककारकपू-
र्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा । स च न्या-
य आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुं । ईश्वरत्वप्र-
सिद्धेश्च ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमि-
त्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वर-

त्वात्तेनास्य सङ्गतिः । यद्यपि तदानन्तर्यमस्य युक्तं तथापि निश्चित-
तात्पर्यैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं
लिखितं । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्याप्यध्यायादिसङ्गतिः । पू-
र्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तं तदयुक्तं
कर्तृपादानयोर्भेदेन प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति ॥ तत्र निमि-
त्तेत्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्द्वैताद्वैतसिद्धिः फलं ॥ ईक्षापूर्वकेति ॥
ईक्षणाश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चितं, तथा च ब्रह्म न प्रकृतिः कर्तृ-
त्वात्, यो यत्कर्ता स तत्प्रकृतिर्न यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः ।
जगत् भिन्नकर्तृपादानकं कार्यत्वात् घटवदित्याह ॥ अनेकेति ॥ ब्रह्म
नोपादानमीश्वरत्वात् राजादिवदित्याह ॥ ईश्वरत्वेति ॥ जगन्न ब्रह्म-
प्रकृतिकं तद्विलक्षणत्वात्, यदित्थं तत्तथा कुलालविलक्षणघटवदि-

स्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुं । कार्यञ्चेदं जगत्सावप्रवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते, कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यं । कार्य-कारणयोः सारूप्यदर्शनात् ब्रह्म च नैवलक्ष-णमवगम्यते । “निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । पारि-शेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्धादिगु-णकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारण-त्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति, एवं प्रा-प्ते ब्रूमः । प्रकृतिश्च उपादानकारणं च ब्रह्मा-भ्युपगन्तव्ये निमित्तकारणं च न केवलं निमित्त-कारणमेव, कस्मात्, प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्, एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते । प्र-तिज्ञा तावत् “उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रु-तं भवत्यमृतं मतमविज्ञातं विज्ञातिम् ” इति, तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि वि-

त्याह ॥ कार्यञ्चेति ॥ निष्कलं निरवयं, निष्क्रियमचलं, शान्तमपरिणामि, निरवयं निरस्तसमस्तदोषं, तत्र हेतुः ॥ निरनञ्जमिति ॥ अञ्जनतुल्यतमः शुभ्यमित्यर्थः, तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह ॥ पारिशेष्यादिति ॥ ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभि-न्यमानः सिद्धान्तयति ॥ प्रकृतिश्चेति ॥ चकारान्निमित्तत्वग्रहः । एव-नुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह ॥ एवमिति ॥ कर्तृ-

ज्ञातं भवतीति प्रतीयते, तच्चोपादानकारणविज्ञा-
ने सर्वविज्ञानं सम्भवन्ति उपादानकारणाव्यतिरे-
कात् कार्यस्य, निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्य-
स्य नास्ति, लोके तद्वक्ष्यते प्राप्ताव्यतिरेकदर्शनात् ।
दृष्टान्तोऽपि “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृ-
न्मयं विज्ञातं स्याद्वाचीरम्भणं विकारो नामधे-
यं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्युपादानकारणगो-
चर एवास्मायते, तथै “केन लोहमणिना सर्वं लो-
हमयं विज्ञातं स्यादेकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं
काष्णायसं विज्ञातं स्या” इति च । तथान्यत्रा-
पि “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति” इति प्रतिज्ञा, यथा पृथिव्यामोषधयः
सम्भवन्तीति दृष्टान्तः, तथा “आत्मनि खल्व-

ज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत आह ॥ निमित्तकारणा-
व्यतिरेकस्त्विह ॥ मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य
ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह ॥ दृष्टान्तोऽपीति ॥ वागीरम्भं नाम-
मात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमि-
त्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह ॥ तथान्य-
त्रापीति ॥ बृंहदारण्यकेऽपि तावाह ॥ तथात्मनीति ॥ घटः स्फुरतीत्यनु-
गतस्फुरणं प्रकृतिस्तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो यथा
स्फुटः स्यात् यथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्द-
सामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथक् ग्रहीतुं
श्रोता न शक्यात्, सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो

रे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” इ-
ति प्रतिज्ञा, “स ग्रथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बा-
ल्यान् शब्दान् शक्नुयात् ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्र-
हणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः” इति
दृष्टान्तः। एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तौ प्रकृतित्वसाधनौ प्रत्येकव्यौ। यत इतीयमपि
पञ्चमी “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यत्र
“जनिकर्तुः प्रकृतिः” (१।४।३०) इति विशेषस्म-
रणात् प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या, निमि-
त्तत्वं त्वन्विष्टात्रन्तराभावादधिगन्तव्यं । यथा
हि लोके मृत्सुवर्णादिक्रमुपादानकारणं कुलाल-
सुवर्णकारादीनधिष्ठातृनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्म-
ण उपादानकारणस्य स्वतोऽन्योऽधिष्ठातापे-
क्ष्योऽस्ति, प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधार-

गृहीतो भवति, तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तस्य विशेषशब्दो गृहीतो
भवति, अतः शब्दसामान्यग्रहणग्राह्य विशेषाः सामान्ये कल्पिताः
तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञा-
दृष्टान्तानुपरोधाच्छिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमी श्रुत्याप्याह ।
यत इति ॥ यतो वा इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्य-
न्वयः ॥ जनिकर्तुः ॥ जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवती-
ति सूत्रार्थः । संज्ञायाः फलं “अपादाने पञ्चमी” [पा० २।३।२८] इति सू-
त्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः । एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं सा-
धयति ॥ निमित्तत्वमिति ॥ ब्रह्म स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं प्रकृतित्वान्मृदा-

णात्, अधिष्ठात्रन्तरांभावाऽपि प्रतिज्ञादृष्टा-
न्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः । अधिष्ठातस्मि-
त्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनर-
प्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात् प्रति-
ज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात्, तस्मादधिष्ठात्र-
न्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावा-
च्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥ कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृ-
तित्वे ॥

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे ग-
मयति “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” इति
“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” इति च । तत्रा-
भिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यप्रवृत्तेः कर्तृति-
गम्यते बहुस्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् ब-
हुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयान्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः इतश्च प्रकृतिर्ब्र-
ह्मैवेत्याद्यनुमानानामागमबाधमाह ॥ प्रागुत्पत्तेरिति ॥ जगत्कर्तृ-
ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति ॥ अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥
एकस्योभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति
॥ कुतश्चेत्यादिना ॥ अभिध्या सृष्टिसङ्कल्पः ॥ २४ ॥

ह्य यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्र-
भवप्रलयावाम्नायेते “सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति” इति । यद्वि यस्मात् प्रभवति यस्मिंश्च-
प्रलीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं, यथा ब्रीहि-
यवादीनां पृथिवी । साक्षादिति चोपादानान्त-
रानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति । प्रत्यस्तमय-
श्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च “प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां
“तदात्मानं स्वयमकुरुत” इति आत्मनः कर्म-
त्वं कर्तृत्वं च दर्शयति, आत्मानमिति कर्मत्वं स्व-
यमकुरुतेति कर्तृत्वं । कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः
कर्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं स-
म्पादयितुं, परिणामादिति ब्रूमः, पूर्वसिद्धोऽपि हि
सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामा-

अभ्युच्चयो हेत्वन्तरं । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरा
नुपादानग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥

आत्मसम्बन्धिनी कृतिः आत्मकृतिः, सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति
विषयत्वमाश्रयत्वञ्च । ननु कृतेराश्रयः सिद्धो भवति विषयस्तु साध्य-
एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते ॥ कथं पुनरिति ॥ यथा मृदः साध्य-
परिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं तददात्मन इत्याह ॥ परिणामादिति ।

सात्मानमिति । विकारात्मना च परिणामो मृ-
दाद्यासु प्रकृतिपूपलब्धः, स्वयमिति च विशेष-
णात् निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परि-
णामादिति वा पृथक्सूत्रं, तस्यैषोऽर्थः । इतश्च
प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मण एवं विकारात्मना-
यं परिणामः सामानाधिकरण्येनास्मायते “सच्च
व्यञ्चाभवन्निरुक्तञ्चानिरुक्तं च” इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि
पठ्यते, वेदान्तेषु “कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि-
मं” इति “यद्ब्रह्मयोनिं परिपश्यन्ति धीमताः” इति

आत्मानमित्यविरोध इति शेषः । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह ।
॥ विकारात्मनेति ॥ ननु ब्रह्मणा आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्म-
न्य साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वं कर्ता त्वन्योऽस्त्वित्यत आह ॥ स्वय-
मिति ॥ चेति ॥ ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्या-
ख्यायान्यथापि व्याचष्टे ॥ पृथक् सूत्रमिति ॥ मृद्वट इतिवद्ब्रह्म स-
च्च त्यच्चेति । परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः
सत्प्रत्यक्षं भूतत्रयं, त्यत्परोक्षं भूतद्वयं, निरुक्तं वक्तुं शक्यं घटादि, अनि-
रुक्तं वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं, च ब्रह्मैवाभवादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अत्र सूत्रे परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः न तु सत्यकार्यात्मकपरि-
णामपरः तदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् योनिशब्दाच्च
प्रकृतित्वमित्याह ॥ योनिश्चेति ॥ कर्तारं क्रियाशक्तिमन्तं, ईशं निय-

च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनः समधिगतो लोके
 पृथिवीयोनिरोष्णा येवनस्पदीनामिति । स्त्रीयोनेर-
 प्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारण-
 त्वं । क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः,
 “योनिष्ठ इन्द्र निषदे अकारी”ति वाक्यशेषात्,
 तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते “यथोर्णनाभिः सृ-
 जते गृह्यते च” इत्येवंजातीयकात् । तदेवं प्रकृ-
 तित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धं । यत्पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्-
 वककर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु
 लोके दृष्टं । नोपादानेष्वित्यादि तत्प्रत्युच्यते, न
 लोकवदिह भवितव्यं, न त्वयमनुमानगम्योऽ-
 र्थः ‘शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह
 भवितव्यं’ शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्र-

न्तारं, पुरुषं प्रत्यञ्च, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन पश्यन्तीत्य-
 र्थः । नन्वनुपादानोऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह ॥ स्त्री-
 योनेरिति ॥ शोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति
 सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः, ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेष
 विरोधादित्याह ॥ क्वचिदिति ॥ हे इन्द्र ते तव निषदे उपवेशनाय
 योनिः स्थानं मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानानि अनु-
 यागमबाधमाह ॥ यत्पुनरित्यादिर्ना ॥ नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्ष-
 त्वान्न तथा बाध इत्यत आह ॥ न हीति ॥ जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव
 सिद्धयति, या कृतिः सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽ-
 नुमानासम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्यानुपादानत्वसाधने भवत्ये-

तिपादयतीत्यवोचामं, पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरणं
प्रतिपादयिष्यामः ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्या-
ताः ॥ २८ ॥

ईक्षतेन शिब्दमित्यारभ्य प्रधानकारणवादः
सूत्रैरेव पुनः पुनराशङ्क्य निराकृतः, तस्य हि
पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वे-
दान्तेष्वापातेन मन्दमतीन् प्रतिभान्तीति । स
च कार्यकरणानन्यत्वाभ्युपगमात् प्रत्यासन्नो वे-
दान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्वर्मसूत्र-
कारैः स्वग्रन्थेष्वश्रितः तेन तत्प्रतिषेधे एव य-
त्नोऽतीव कृतो नांप्वादिकारणवादप्रतिषेधे । ते-
ऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात् प्र-
तिषेधव्याः, तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चि-
वोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । यदुक्तं विलक्षणत्वा-
द्ब्रह्मणो न जंगदुपादीनत्वमिति तत्राह ॥ पुनश्चेति ॥ न विलक्षणत्वा-
दित्यारभ्येत्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति
सिद्धम् ॥ २७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याताः ॥ अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं व-
क्तुं वृत्तमनुषदति ॥ ईक्षतेरिति ॥ प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे
हेतुमाह ॥ तस्य हीत्यादिना ॥ तर्ह्येवादिवादा उपेक्षणीया दुर्बल-
त्वादित्यत आह ॥ तेऽपि त्विति ॥ निर्मूलास्ते कथं प्रतिज्ञा इत्यत आह

ल्लिङ्गमापातेन भन्दमतीन् प्रतिभायादिति, अ-
नः प्रधानमल्लनिर्हणन्यायेनातिदिशति, एतेन
प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽ-
ण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्या-
ता वेदितव्याः । तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वा-
च्छब्दविरोधित्वाच्चेति । व्याख्याताव्याख्याता
इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति २९॥

इति श्रीमच्छारीरकमीमांसाभाष्ये श्रीमद्गो-
विन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

तेषामिति॥ तथा हि छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच
आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः
पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते न किञ्चन भगव इत्याह तत्र पित्राऽणि-
मानं न पश्यसीत्युक्तं, तथा च न किञ्चन शब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रती-
येते, अणुशब्दात् परमाणुवाद इति, एवमसदेवेदमग्र आसीदणो-
रणीयानित्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यं । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति सं-
शये सत्यसदण्वादिशब्दबलाच्छ्रौत इति प्राप्तेऽतिदिशति ॥ एतेनेति॥
अस्यातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्यागपेक्षा न किञ्चासच्छब्दयोः प्रत्य-
क्षायोग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वा-
दानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च, तस्माद्ब्रह्मैव
परमकारणं, तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धं ॥ २८॥

इति श्रीमत्पुरुषसुपरिब्रजिकृतार्य श्रीगोविन्दानन्द-भगवत्पादकृतौ शारीरकमीमां-
साभाष्ये रत्नप्रभासिते प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ अध्यायश्च समाप्तः ॥

9.R.21635

12 MAR

